

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ISSN 2305-9389

Літопис Волині **Всеукраїнський науковий часопис**

Заснований у 2001 р.

Число 25

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 11 від 28 жовтня 2021 р.)*

Редакційна колегія

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора);
Антонюк Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник;
Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор;
Бортнікова Алла Василівна, доктор політичних наук, професор;
Бубніс Арунас (Arunas Bubnys), кандидат історичних наук, директор департаменту дослідження геноциду і опору Центру вивчення геноциду і резистенції, м. Вільнюс, Литва;
Воробйова Наталія (Natalja Vorobjova), Dr.hist., віцепрезидент Університету прикладних наук ISMA, м. Рига, Латвія;
Горбачик Оксана Олександрівна, кандидат історичних наук;
Добржанський Олександр Володимирович, доктор історичних наук, професор;
Дорош Леся Олексівна, кандидат політичних наук, доцент;
Лозинська Ірина Григорівна, кандидат історичних наук;
Онищук Світлана Василівна, доктор наук з державного управління, доцент;
Скакальська Ірина Богданівна, доктор історичних наук, професор;
Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник;
Ярош Ярослав Богданович, доктор політичних наук;
Ярош Оксана Богданівна, доктор політичних наук.

*За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.*

*Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення
StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.*

Свідоцтво про державну реєстрацію ЗМІ: Серія КВ № 4527 від 01.09.2000 р.
«Літопис Волині» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузі історичних, політичних наук та публічного управління (спеціальності 032 «Історія та археологія», 052 «Політологія», 281 «Публічне управління та адміністрування») відповідно до Наказу МОН України від 26.11.2020 № 1471 (додаток 3).

Журнал індексується в міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus (Польща).

Формат 60×84/8. 17,92 обл.-вид. арк., 17,90 ум. друк. арк. Наклад 100 пр. Зам. 1021/375.
Видавничий дім «Гельветика», 65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Зміст

Історія Волині

Дяченко Вікторія Олександр Цинкаловський у пам'яті волинян.....	7
Маркевич Оксана Діяльність Волинської губернської адміністрації з організації боротьби з епідеміями наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.....	12
Нерода Інна Акція «ревіндикації душ» на Волині у другій половині 1930-х років.....	17
Пінчук Людмила Агентурна мережа як складник протистояння між національно-визвольним рухом і радянськими каральними органами на території Камінь-Каширського району.....	24

Історія України

Ільницький Василь Кадровий склад управлінь НКДБ–МДБ Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської, Чернівецької областей УРСР (за штатними розстановками кадрів 1944, 1947, 1950 рр.).....	29
Калищук Оксана Історична топографія давньоруських, пізньосередньовічних та ранньомодерних міст України як історіографічна проблема.....	39
Лаврут Ольга Школа в Українській РСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років очима дослідників української еміграції.....	44
Прокопчук Вікторія Польсько-український конфлікт в інтерпретації радянських партизанських керівників.....	48
Сергієнко Сергій Вплив соціальних реалій 20-х років XX ст. на особисті відносини в українських родинах.....	54
Сорокін Андрій Участь газети «За сільськогосподарські кадри» у висвітленні підготовки, перебігу та результатів парламентських і місцевих виборів 1990 р. в м. Києві.....	62
Чечельницька Ганна Утворення незалежної України та її юридичне оформлення.....	69

Всесвітня Історія

Агасієв Ікрам Керім оглу, Мамедзаде Сеїдмамед Ілхамі оглу Дипломатичні відносини Кубанської Народної Республіки з Азербайджанською Демократичною Республікою (1918–1920 рр.).....	74
--	----

<i>Azizova Rubaba Yasin</i>	
New moments in the tragedy of January 20, 1990.....	79
<i>Зубко Ольга</i>	
Проблема зайнятості та соціально-професійні адаптації українських вихідців на теренах міжвоєнної Чехословаччини. Виробнича (трудова) повсякденність: між звичним і вимушеним (1918–1939).....	86
<i>Потоцький Олександр</i>	
Досвід використання ударних гелікоптерів АН-64 «Апач» як складової частини тактичних груп у воєнних конфліктах на прикладі операцій «Буря в пустелі» і «Свобода Іраку».....	93
<i>Притулюк Василь</i>	
Збереження культурної спадщини крізь досвід реституції українсько-польських взаємин.....	99
<i>Семененко Олена</i>	
«Асклепій: збірка та інтерпретація джерел» Е. та Л. Едельштейнів – перша фундаментальна праця з дослідження культу Асклепія.....	104
<i>Стрільчук Людмила</i>	
Інформаційна політика США під час воєнної кампанії в Іраку в 1991–2011 рр.....	109

Політологія

<i>Магда Євген</i>	
Дегуманізація опонента як інструмент гібридного впливу.....	114
<i>Прямухіна Наталія</i>	
Роль політичних механізмів у забезпеченні безпеки держави в економічній сфері.....	118
<i>Хлівнюк Тетяна</i>	
Оцінка впливу імміграції на соціальну державу: концептуальні підходи та практичний вимір.....	126

Публічне управління

<i>Возна Юлія</i>	
Сучасні тенденції та актуальні проблеми реалізації державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності в Україні.....	131
<i>Потеряйко Сергій, Белікова Ксенія, Твердохліб Олександр</i>	
Проблематика державного управління у сфері державної безпеки в сучасному науковому дискурсі.....	136
<i>Фурдик Володимир</i>	
Історико-ретроспективний огляд підготовки керівних кадрів військової медицини в Україні.....	143
<i>Шатило Олексій</i>	
Державна аграрна політика як елемент забезпечення національних інтересів України.....	148

Contents

History of Volyn

<i>Diachenko Viktoriia</i> Oleksander Cyncalovskyj in the memory of the people of Volyn.....	7
<i>Markevych Oksana</i> Activity of Volyn provincial administration in organizing measure against epidemics at the end of the 18 th – the first half of the 19 th century.....	12
<i>Neroda Inna</i> Action of «Revindication of souls» in Volyn in the second half of 1930s.....	17
<i>Pinchuk Lyudmyla</i> The agency network as a component of the confrontation between the national liberation movement and the Soviet punishment organizations on the territory of Kamin-Kashyrskyi.....	24

History of Ukraine

<i>Ilnytskyi Vasyl</i> The staff of employees of NKDB-MDB of Drohobych, Transcarpathia, Stanislav, Chernivtsi regional departments of the USSR (according to staff arrangements of personnel 1944, 1947, 1950).....	29
<i>Kalishchuk Oksana</i> Historical topography of ancient Russian, late medieval and early modern cities of Ukraine as a historiographical problem.....	39
<i>Lavrut Olga</i> School in the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s–in the late 1980s through the eyes of researchers of Ukrainian emigration.....	44
<i>Prokopchuk Viktoriia</i> Polish-Ukrainian conflict in the interpretation of Soviet partisan leaders.....	48
<i>Serhiienko Serhii</i> The influence of social reality of the 20's of the 20 th century on personal relations in Ukrainian families.....	54
<i>Sorokin Andrii</i> The participation of the newspaper «Za sil's'kohospodars'ki kadry» in the coverage of preparations for, holding of and results of 1990 parliamentary and local elections in Kyiv.....	62
<i>Chechelnytska Hanna</i> Formation of independent Ukraine and its legal formulation.....	69

World history

<i>Aghasiev Ikram Kerim oglu, Mammadzade Seidmamed Ilhami oglu</i> Diplomatic relations of the Kuban People's Republic with the Azerbaijan Democratic Republic (1918–1920).....	74
--	----

<i>Azizova Rubaba Yasin</i>	
New moments in the tragedy of January 20, 1990.....	79
<i>Zubko Olha</i>	
The problem of employment and socio-professional adaptation of Ukrainian immigrants in the interwar Czechoslovakia. Production (labor) everyday life: between the usual and forced (1918-1939).....	86
<i>Pototskyi Oleksandr</i>	
Experience of using attack helicopters AH-64 «Apache» as a component of tactical groups in military conflicts on the example of operations «Desert Storm» and «Iraqi Freedom».....	93
<i>Pritulyuk Vasil</i>	
Preservation of cultural heritage through the experience of restitution of Ukrainian-Polish relations.....	99
<i>Semenenko Olena</i>	
«Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies» by E. and L. Edelstein – the first fundamental work on the study of the cult of Asclepius.....	104
<i>Strilchuk Lyudmila</i>	
US information policy during the military campaign in Iraq 1991–2011.....	109

Political science

<i>Mahda Yevhen</i>	
Opponent's dehumanization as an element of hybrid influence.....	114
<i>Priamukhina Natalia</i>	
The role of political mechanisms in ensuring the security of the state in the economic sphere.....	118
<i>Khlivniuk Tetiana</i>	
Assessment of the impact of immigration on the welfare state: conceptual bases and practical dimension.....	126

Public administration

<i>Vozna Yulia</i>	
Current trends and current problems of state regulatory policy implementation in the field of economic activity in Ukraine.....	131
<i>Poteriaiko Serhii, Bielikova Kseniia, Tverdokhlib Oleksandr</i>	
Public administration's problematic in the sphere of state security in modern scientific discourse.....	136
<i>Furdyk Volodymyr</i>	
Historical and retrospective review of training of military medicine leaders in Ukraine.....	143
<i>Shatylo Oleksii</i>	
Public agrarian policy as ensuring Ukrainian national interests instrument.....	148

ІСТОРІЯ ВОЛИНИ

УДК 94+908(477.82)''1898/1983''(092)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.01>

ОЛЕКСАНДР ЦИНКАЛОВСЬКИЙ У ПАМ'ЯТІ ВОЛИНЯН

Дяченко Вікторія,
аспірантка

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Статтю присвячено постаті знаного волинезнавця, археолога, історика Олександра Цинкаловського. Указано, що його ім'я тривалий час знали лише фахівці та інтелігенція. Проживаючи у Польській Народній Республіці, займаючись краєзнавчою тематикою, він не міг розраховувати на визнання комуністичної влади. Лише з 1990-х років про нього заговорили на Волині, а його твори отримали визнання. Стверджено, що одним із важливих складників пам'яті про вченого є перевидання його творів. Основні знакові праці «Княжий город Володимир» та «Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р.)» неодноразово були надруковані у незалежній Україні. Авторитет Олександра Цинкаловського засвідчує проведення низки наукових конференцій, присвячених його постаті. Одним із вагомих складників вшанування волинезнавця слід уважати проведення численних вечорів пам'яті та виставок у музейних установах Волині. Указано, що іменем Олександра Цинкаловського названо вулиці у містах Ковель та Володимир-Волинський, які пов'язані з особою краєзнавця. У статті авторка не оминула факту, що у цих містах ім'я дослідника носять загальноосвітні середні школи. Ушануванням та визнанням на державному рівні є заснування обласної премії імені Олександра Цинкаловського за вагомий внесок у дослідження рідного краю. Стверджено, що меморіалізація пам'яті вченого (через меморіальні дошки та пам'ятні знаки) є теж важливим складником повернення його імені у край, історію якого той вивчав усе своє життя. Серед інших форм активізації пам'яті про вченого авторкою виокремлено документальні фільми. Указано на різноманітні вікторини та краєзнавчі маршрути як спосіб уведення постаті Олександра Цинкаловського у пам'ять молоді. Окрему увагу звернено на родинну пам'ять про історика, яку зберігає та передає прийдешнім поколінням Наталія Грабарчук-Цинкаловська.

Ключові слова: Олександра Цинкаловський, Волинь, пам'ять, наукові конференції, меморіальні дошки, родинна традиція.

Diachenko Viktoriia. Oleksander Cyncalovskyj in the memory of the people of Volyn

The article is devoted to the figure of the famous researcher of Volhynia, archaeologist, historian Oleksander Cyncalovskyj. It is indicated that only specialists and intelligentsia were known for a long time. Losing in the Polish People's Republic, he could not count on the recognition of the Communist authorities. Only since the 1990s talked about Volyn, and his works were recognized. It is argued that one of the important components of the scientist is to reprint his works. The main signs of "Prince Volodymyr" and "Old Volyn and Volyn Polissya (local lore dictionary - from ancient times until 1914)" were repeatedly printed in independent Ukraine. Oleksander Cyncalovskyj authority certifies a number of scientific conferences devoted to his figure. One of the important components of the prevailing of Volynnik should consider the holding of numerous evening memory and exhibitions in museum institutions of Volyn. It is indicated that the name of Oleksander Cyncalovskyj named streets in the cities of Kovel and Volodymyr-Volynsky, who are associated with the person of the regional historian. In the article the author did not decrease the fact that in these cities the name of the researcher is undergoing secondary schools. Honoring and recognition at the state level is the establishment of the Oleksander Cyncalovskyj Regional Prize for a significant contribution to the study of the native land. It is argued that the memorialization of the scientist's memory (media of memorial boards and memorable marks) is also an important component of returning his name to the edge, the history of which he studied all his life. Among other forms of activation of the memory of the scientist the author is distinguished by documentary films. It is indicated on a variety of news and local routes as a way to enter the figure of Oleksander Cyncalovskyj in the memory of youth. Particular attention is drawn to the family memory of the historian, which preserves and transmits the next generation Natalia Grabarchuk-Cyncalovska.

Key words: Oleksandra Tsynkalovsky, Volyn, memory, scientific conferences, memorial plaques, family tradition.

Олександр Цинкаловський – учений-енциклопедист, краєзнавець, один з яскравих репрезентантів регіональної історіографії (інтерпретація локальної історії та матеріалах минулого історичної науки). Маючи у роду татар, поляків та німців, він був щирим патріотом України, досліджував минуле Волині, вболівав за майбутнє її історико-культурної спадщини. Серед численних дослідників і краєзнавців, які вивчали минуле Волинського краю, він залишив чи не найпомітніший слід.

Ім'я видатного дослідника тривалий час було відоме тільки серед незначної частини інтелігенції. Це має свою логіку, оскільки після Другої світової війни Олександр Циналовський мешкав у Польщі, а отже, до Волині мав обмеження. До того ж напрям досліджень був ворожим комуністичній ідеології. Про волинського дослідника, вченого, історика, археолога Олександра Цинкаловського українці та волиняни почали дізнаватися лише у 1990-х роках. Однією з перших стала публікація С. Кота «Олександр Цинкаловський: життя, присвячене Волині».

Важливо не лише дослідити науковий доробок Олександра Цинкаловського, а й на належному рівні оцінити його внесок у розвиток волинезнавства. Увічнення ж пам'яті науковця – це, насамперед, видання його доробку, праць, опублікованих ним або про нього, з ґрунтовним аналізом студій. 2011 р. з ініціативи Володимир-Волинської єпархії УПЦ МП накладом лише декілька десятків примірників було перевидано працю Олександра Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся». 2019 р. перевидання двотомник дочекався у Києві [20]. Двічі було перевидане й інше дослідження волинезнавця – «Княжий город Володимир» [18; 19].

Той факт, що Олександр Цинкаловський є справжнім авторитетом для волинських дослідників, засвідчує проведення низки наукових конференцій, присвячених постаті вченого.

Особливої уваги заслуговує ІХ наукова історико-краєзнавча міжнародна конференція, присвячена 1010-й річниці Володимир-Волинського і 100-річчю від дня народження О. Цинкаловського, «Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край», яка відбувалася у м. Луцьку та м. Володимир-Волинському 20–23 січня 1998 р. Вона була помічена не лише в Україні [8; 9; 16], а й у сусідній Польщі [1]. Того ж року пройшла історико-краєзнавча конференція «Олександр Цинкаловський і його сподвижники», яка відбулася у Нововолинську 27 травня 1998 р. і стала даниною пам'яті земляків перед визначним дослідником. Ще однією конференцією, присвяченою відомому краюдину, була XXVII Міжнародна науково-краєзнавча конференція, присвячена 1020-й річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського, яка відбулася 22 лютого 2008 р. [3]. 13 лютого 2018 р. у Володимир-Волинському відбулася Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Олександр Цинкаловський – велич особистості» до 120-річчя від дня народження вченого. За матеріалами конференцій було опубліковано доповіді та повідомлення науковців, краєзнавців, музейних архівних та освітніх працівників України та Польщі.

1993 р. до 95-річчя від дня народження у приміщенні обласного краєзнавчого музею відбувся вечір-портрет «Олександр Цинкаловський», де, окрім іншого, чи не вперше волинянам було продемонстровано добірку матеріалів про славетного краєзнавця, фотографії, археологічні знахідки, друковані твори [17]. Із нагоди 100-ї річниці від дня народження дослідника працівники Волинського краєзнавчого музею підготували виставку «Волинь археологічна: традиції і колекції», де було представлено близько тисячі оригінальних предметів з археологічної колекції музею. Також до 100-річчя від уродин Олександра Цинкаловського працівники музею підготували виставку «Волинські дороги Олександра Цинкаловського». У Волинському краєзнавчому музеї була відкрита виставка, присвячена 110-й річниці від дня народження відомого дослідника Волині. На виставці експонували над 1 000 одиниць археологічних знахідок, які цікаві не лише археологам-професіоналам, а й загалом любителям волинської старовини.

15 січня 2013 р. у Волинському краєзнавчому музеї відбувся камерний захід, присвячений 115-й річниці від дня народження та 30-й річниці смерті професора Олександра Цинкаловського. Захід підготували працівники музею Тамара Садовник та Лариса Гриб. Вечір проходив під девізом: «Його життя – то плідна праця», а представлена фотодокументальна виставка розкривала родинне оточення, археологічну та наукову діяльність вченого.

Подібні заходи організовані й у м. Володимирі-Волинському. Так, 2008 р. у Палаці культури працівники централізованої бібліотечної системи організували вечір пам'яті «Волинська земле, гордись людьми такими, які дорожчі золота в сто раз», а у фойє була представлена виставка ксерокопій родинних фотографій із Володимир-Волинського музею та фондів ЦМБ [10].

Іменем Олександра Цинкаловського названо вулиці у Ковелі та Володимир-Волинському, які пов'язані з особистістю краєзнавця. У м. Володимир відкрито меморіальні дошки на родинному будинку (вул. 20 липня, 7, кол. Острівецька), на вулиці, яка носить його ім'я, та на школі, патроном якої він є (хоча слід указати, що ця вулиця до біографії вченого немає стосунку). 29 червня 2003 р. було прийнято рішення назвати на честь Олександра Цинкаловського одну з найкращих шкіл – Володимир-Волинську школу-гімназію № 4, а 2014 р. аналогічне рішення про присвоєння імені Олександра Цинкаловського було прийняте щодо школи № 8 м. Ковеля [14; 15]. Того ж року на фасаді будівлі школи № 8 міста Ковеля відкрили пам'ятну дошку на честь Олександра Цинкаловського. Вона нагадує про те, що у місцевій гімназії свого часу навчався незаслужено ігнорований у радянські часи історик, археолог,

краєзнавець. На вшанування свого патрона відбуваються педагогічні читання, наприклад «Постать Олександра Цинкаловського очима сучасника» у Володимирі 2017 р. [12].

У 2012 р. Волинською обласною державною телерадіокомпанією було знято науково-популярний фільм про О. Цинкаловського «Заповіт князю місту» (автор і режисер – Марія Андрушко, редактор – Ольга Куліш, оператор-постановник – Валерій Фетисов, асистент оператора – Микола Дмитрук, звукорежисер – Андрій Жирнов, режисер монтажу – Олександр Радчук).

Звернемо увагу й на популяризацію імені волинезнавця через проведення краєзнавчих вікторин про видатного земляка. Така, до прикладу, була організована у січні 2013 р. у Володимир-Волинському між командами школярів НВК № 3 (команда «Берегиня») та міської гімназії (команда «Секвентес») [11; 21].

Елементом пам'яті про видатного земляка є краєзнавчі експедиції «Стежками Олександра Цинкаловського», які дають змогу побачити, чи є ще ті села, якими мандрував видатний волинезнавець [4]. Один із таких маршрутів проклали до ювілею вченого. Його організатори та учасники хотіли пройти тими селами, у яких бував волинезнавець, дізнатися, що там про нього знають, чи пам'ятають його. Так з'явився маршрут, який пролягав з Турійська до Колодяжного через села Радовичі, Купичів, Грушівка, Білаші, Любитів. Вибравшись у цей похід, молодь оглядала краєзнавчі пам'ятки, а також принагідно запитувала у місцевих мешканців, яких зустрічала, чи знають вони хто такий Цинкаловський. «Лише шкільний учитель одного із цих сіл розгорнуто відповів на питання, – пригадував організатор учитель Дмитро Рипич. – Зазвичай звучала одна відповідь: «Відомий учений». А чим займався і що бував тут, люди не знали [5].

У рамках виконання Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 р. управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації запланувало заснувати у 2003 р. обласну премію за вагомий внесок у дослідження рідного краю. Із 2008 р. існує обласна державна премія імені О. Цинкаловського, якою відзначають послідовників вченого, краєзнавців, які відіграють важливу роль у розвитку краєзнавчих досліджень Волині. Лауреатами премії за цей час стали: Наталія Грабарчук (2008 р.), Михайло Кучинка (2009 р.), Григорій Охріменко (2010 р.), Богдан Колосок (2011 р.), Вальдемар П'ясецький (2012 р.), Володимир Гика (2013 р.), Анатолій Семенюк (2014 р.), Андрій Бондарчук (2015 р.), Галина Марчук (2016 р.), Олександр Дем'янюк (2017 р.), Оксана Каліщук та Віктор Баюк (2019 р.), Алла Дмитренко (2020 р.), Світлана Федосєєва та Оріся Вознюк (2021 р.).

Представлена постать Олександра Цинкаловського й у філокартії. Так, 1997 р. був випущений художній маркований конверт «О.М. Цинкаловський (1898–1983) історик, археолог, краєзнавець» (номер замовлення № 7-3602).

Олександр Цинкаловському присвячують свої вірші сучасні поети [2]. Як приклад можна навести твір Олександра Бобака.

Єдиною хранителькою родинної пам'яті та традицій Цинкаловських в Україні нині залишилася племінниця вченого – Наталя Назарівна Грабарчук, котра мешкає у Володимир-Волинському. Вона – корінна володимирчанка, педагог із багаторічним стажем: закінчивши історико-філологічний факультет Луцького педагогічного інституту імені Лесі Українки 1958 р., викладала російську та українську мову та літературу, історію у середніх школах, професійно-технічних училищах Луцька та Володимир-Волинського. Її мама, Олена Миколаївна Цинкаловська, була рідною сестрою знаного історика, батько – Назарій Грабарчук – родом із села Хмелівка. Дитинство Наталії Назарівни минуло на вулиці Островецькій (нині – вулиця 20 липня). Саме там знаходилося родинне гніздо Цинкаловських, стояла хата, де народився волинезнавець (на жаль, оселя не збереглася). Садиба Цинкаловських потопала у квітах, поруч знаходився розкішний сад. Батьки казали: «Талю, якщо будеш слухняною, то у неділю підемо до Ройтера (єврей, власник кондитерської, яка знаходилася в центрі міста)». Для тогочасної дівчороби то була велика втіха – відвідати цей заклад.

Часто приходили до затишної оселі Цинкаловських місцеві люди: погомоніти, послухати новини по радіоприймачу «Філіпс», почитати, випити чаю чи обговорити місцеві новини. Батьки пані Наталії спілкувалися з родиною Арсена Річинського – знаного лікаря і краєзнавця, з художником Григорієм Маковським, із представниками вчительської династії Більдіних, які походили з дворян і знали кілька іноземних мов, а свого часу спілкувалися з Юхимом Кримським – батьком відомого поліглата Агатангела Кримського, котрий викладав у місцевому училищі, та й ще з багатьма інтелігентами.

Наталія Назарівна – людина активної життєвої позиції: вийшовши на пенсію 1988 р., стала активною просвітнякою – за велінням серця небайдужого, молодого, щедрого, продовжуючи своє власне перебування у «Просвіті» ще дитячих далеких літ. Вона щиро раділа поверненню на інтелектуальну мапу Волині членів її родини. Будучи людиною скромною, вона твердила: «Прочитавши історико-краєзнавчий нарис О.М. Бобака «На кручі Бугу», я вважаю, що навряд чи мало суттєвим зможу доповнити

його працю. Хіба що спогадами дитинства про родини Караваєвих, Коровицьких, про О.Г. Штурука. Книга свідчить про велику любов автора до рідного краю, до кращих його представників. Через увесь нарис червоною ниткою проходить думка про необхідність повернення землякам духовності, яка (особливо в молодшому поколінні) за невеликим винятком була втрачена в часи радянської імперії. Прибужанам є з кого брати приклад. Тому О. Бобак і зупиняється на носіях духовності, що на своєму тернистому життєвому шляху зберегли віру, надію і любов до рідної землі. Рідна земле! Багатий краю! Тож не дивно, що Олександр Цинкаловський вибрав собі псевдонім Волинець або Бужанин. Значну частину свого життя провів археолог на терені Прибужжя, де проводив розкопки. Без духовенства, що допомагало йому словом і ділом, навряд чи зміг би О.М. Цинкаловський досягти таких успіхів у пізнанні минувшини цього краю» [6].

Наталія Грабарчук з охотою ділиться з волинянами своїми спогадами про спілкування з «дядею Сашою». Кожен приїзд Олександра Цинкаловського до будинку на Островецькій ставав святом. Дядько прогулювався з племінницею стародавнім Володимир-Волинським, розповідав про його багату та давню історію. Освічений учений-енциклопедист, охайна та порядна людина, віддана науці, – таким запам'ятовувався їй рідний брат мами. І саме таким його образ передає вона сучасним волинянам.

Громадськість Волині ставить питання і про спорудження пам'ятника О. Цинкаловському у його рідному Володимир-Волинському [21]. Так, на переконання наукового співробітника Володимир-Волинського історичного музею ім. О.М. Дверницького, пам'ятник Олександрові Цинкаловському може і повинен бути гідною окрасою Володимир-Волинського [13].

Отже, можемо з упевненістю стверджувати, що сьогодні ім'я знаного волинезнавця, історика, археолога є частиною історико-культурного простору Волині. Внесок О. Цинкаловського у вивчення історії волинського краю є вагомим і незаперечним. Тим приємніше, що нині його ім'я удостоїлося належної шани від нащадків через комеморативні практики та меморіалізацію.

Література:

1. Bargieł B. Konferencja „Przeszłość i współczesność Wołynia”. *Archeologia Polski Środkowoschodniej*. 1999. T. IV. S. 268–269.
2. Бобак О. Олександрові Цинкаловському. *Пересопниця: стежками краєзнавчих подорожей* / упоряд., передм. В.М. Войтович. Рівне : В. Войтович, 2012. С. 64.
3. Богуш М.І. Залишитися у вічності: Володимир-Волинський: історія, яка завжди з нами: історико-краєзнавчі нариси. Луцьк : Надтир'я, 2008. С. 349–351.
4. Вознюк О., Колоскова Я., Ізотова Т. Людмилине поле та Вулька Хвалемиська. Друга краєзнавча експедиція «Стежки Олександра Цинкаловського». *Хроніки Лодомерії* : матеріали V Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 850-й річниці з часу правління у Володимирі князя Романа Мстиславовича, засновника Галицько-Волинського князівства і патріарха монаршого правлячого роду Романовичів, м. Володимир-Волинський, 17 листопада 2020 р. Вип. V. Володимир-Волинський ; Новоград-Волинський : НОВОград, 2020. С. 170–177.
5. Географ із титулом «Вчитель року» відкрив для учнів «Стежки Цинкаловського». URL: <https://slovopravdy.com.ua/geograf-iz-tytulom-vchytel-roku-vidkryv-dlya-uchniv-stezhky-tyynkalovskogo>.
6. Грабарчук Н. ...І аз воздам (Спогади). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський* : матеріали XXVII Міжнародної наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 1020-й річниці від першої писемної згадки про Володимир та 110-річчю від дня народження О. Цинкаловського, м. Володимир-Волинський, 22 лютого 2008 р. Луцьк, 2008. С. 41–45.
7. Грабарчук Н., Федосєєва С., Вознюк О. Сім вечорів з Наталією Грабарчук-Цинкаловською. Володимир-Волинський ; Новоград-Волинський : НОВОград, 2019. 159 с.
8. Гуменюк Н. Олександр Цинкаловський і Волинь. *Віче*. 1998. 5 лютого (№ 6). С. 8.
9. Гусюк Л. Науковий потенціал. *Слово правди*. 1998. 20 січня ; Філатенко А. Цинкаловський і Волинь. *Волинь*. 1998. 27 січня.
10. Корнилюк М. «Волинська земле, гордись людьми такими, які дорожчі золота в сто раз». *Наше місто*. 2008. 8 травня (№ 18). С. 9.
11. Краєзнавча вікторина про видатного земляка. *Слово правди*. 2012. 23 лютого (№ 8). С. 3 ; Янович Б. Вікторина пам'яті Цинкаловського. *Волинь-експрес*. 2012. 23 лютого. С. 4.
12. Надюкова І. Якою побачили постать Цинкаловського наші сучасники. *Слово правди*. 2017. 12 січня (№ 2). С. 3.
13. Петрунін О. Олександр Цинкаловський, син Володимира-Волинського. *Слово Просвіти*. 2017. 9–15 березня (№ 10). С. 11.
14. Семенюк А. Олександр Цинкаловський повертається у Ковель. *Вісті Ковельщини*. 2014. 4 грудня. С. 5.
15. Семенюк А. Олександр Цинкаловський повертається у Ковель. *І Волинські обласні краєзнавчі читання, присвячені пам'яті Григорія Гуртового* : матеріали I Волинських обласних краєзнавчих читань, присвячених 90-річчю від дня народження Григорія Гуртового, смт Торчин, 26 грудня 2014 р. Луцьк, 2014. С. 319–321.
16. Філатенко А. Цинкаловський і Волинь. *Волинь*. 1998. 27 січня.
17. Харів О. Слово про Олександра Цинкаловського. *Народна трибуна*. 1993. 10 лютого (№ 10). С. 2.

18. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. Луцьк : Надстир'я, 2003. 122 с.
19. Княжий город Володимир : історико-краєзнавчі нариси. Львів : НОВОград, 2017. 128 с.
20. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р.) : у 2-х т. Київ : Центр навчальної літератури, 2019.
21. Янович Б. Коли повернеться Цинкаловський на Волинь? До питання про пам'ятник науковцю у Володимирі. *Волинь-нова: незалежна громадсько-політична газета*. 2017. 12 січня (№ 2). С. 6.

УДК 94(477.82)"17/18":351.77:614.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.02>

ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ З ОРГАНІЗАЦІЇ БОРОТЬБИ З ЕПІДЕМІЯМИ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Маркевич Оксана,

кандидат історичних наук,

старша викладачка кафедри всесвітньої історії

Житомирського державного університету імені Івана Франка

У статті проаналізовано діяльність волинської губернской адміністрації з організації боротьби з епідеміями наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Висвітлено імперське законодавство, яке регулювало проти епідемічні заходи, систему заохочень і винагород для медичних чиновників, стимулювання їхньої служби.

Показано, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. поширення епідемії призводило до значної смертності населення і змушувало владу доручити губернатору заходи для попередження виникнення та поширення заразних хвороб, а також увести безпосередній нагляд за якістю води, чистотою повітря, умовами виховання і продажу продуктів харчування, прибиранням вулиць, вивезенням нечистот, захороненням померлих тощо. Окрім карантину, боротьба з епідеміями включала залучення додаткового медичного персоналу, розгортання санітарних постів, контроль за діями чиновників. Для виконання означених функцій начальники краю використовували місцеву поліцію. Покладаючи на губернатора особисте виконання цілої низки обов'язків під час епідемії, влада переслідувала мету не лише зупинити поширення, а й продемонструвати жителям, що навіть у найскрутніші часи вони не залишаться без підтримки та допомоги держави.

Набули подальшого розвитку висновки, що географічне розташування впливало на спалахи захворюваності. У боротьбі з епідеміями волинський губернатор зіткнувся з проблемою поширення хвороби серед військових, які дислокувалися тут для відновлення стабільності. Місцеві поляки-лікарі неохоче вступали на службу попри матеріальне заохочення. У своїй діяльності волинський губернатор мав урахувувати міжетнічні взаємини, усіма силами підвищувати авторитет місцевої поліції, куди призначалися переважно вихідці із внутрішніх губерній Російської імперії.

Ключові слова: епідемія, проти епідемічні заходи, карантин, губернатор, губернські органи управління.

Markevych Oksana. Activity of Volyn provincial administration in organizing measure against epidemics at the end of the 18th – the first half of the 19th century

The activity of Volyn provincial administration in organizing measure against epidemics at the end of the 18th – the first half of the 19th century is analyzed in the article. The imperial legislation, which regular anti-epidemic measures, the system of regional incentives and rewards to attract medical official and stimulate their activities are analyzed.

It is shown that at the end of the 18th – the first half of the 19th century the speed of epidemics, which results in a high mortality rate, forced the authorities to instruct governor to take measures to prevent the emergence and spread of infection disease, as well as to introduce sanitary, supervision over water quality, air purity, food production and sale conditions, garbage collection, sewage ect. In addition to quarantine, the fight against epidemics included the involvement of additional medical personnel, the establishment of sanitary posts, control over the actions of quarantine and medical services. To perform these function, governor used police officials. By entrusting the governor with a number of responsibilities during epidemics, the authorities aimed not only to stop diseases, but also to show the people that even in the most difficult times they will not be left without support and assistance of the state.

Were further development conclusions that geographical location of province was thereafter of the spread of epidemics. In the fight against epidemics, the Volyn governor faced the problem of the spread of epidemic among the military, which were here to restore stability. The local doctor-polish didn't want to be the part of management system despite material support. Volyn governor forced the specific problems: account the Interethnic Relations of the region, increase the authority of local police, which were occupied by natives of the inner provinces of the Empire.

Key words: epidemic, anti-epidemic measures, quarantine, governor, provincial authorities.

Пошук і розв'язання дослідницьких завдань нерозривно пов'язані із суспільними потребами. Підтвердженням цього стало зростання кількості наукових публікацій, присвячених боротьбі з поширенням заразних хвороб, епідемії тощо. Переосмислюється вже здобутий науковий доробок, а перед дослідниками стоїть завдання висвітлення механізмів ефективної організації управління та контролю над діями влади всіх рівнів у масштабах як окремих територій, так і всієї держави в умовах спалахів захворюваності.

Епідемії та боротьба з ними на українських землях перебувають у центрі уваги історичної науки, особливо в останні роки, що пов'язано зі спалахом COVID-19. С. Каюк досліджувала карантинні

установи як інституції, які з'являлися у Південноукраїнському регіоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. й уособлювали не лише медичну службу з метою попередження інфекційних хвороб, а й розширювали мережу владних установ, здійснювали тісний контроль із боку держави за населенням, перетином кордону тощо [1]. Карантинні установи збільшували витрати держави на утримання губернії, впливали на архітектурний облік краю. С. Андреева також досліджувала впровадження карантинів на південних кордонах і виділила шляхи проникнення хвороби (один із них – через контакти із Заходу, тобто річпосполитські землі) [2]. І хоча дослідження стосується лише Південних територій, висновки, яких доходять автори, варто перевірити на інших прикордонних територіях, наприклад Правобережних. Частково це завдання виконали О. Циборовський і В. Сорока, які зупинилися на становленні санітарно-протиепідемічної роботи на Київщині у 1835–1886 рр. Досліджено і проаналізовано значний статичний матеріал, у тому числі про вражаючу смертність, яка подекуди становила 70%, що змушувало реагувати на виклики [3]. Верховна влада поклала нагляд за виконанням наказів за співпраці місцевого медичного начальства, лікарів на губернську адміністрацію, насамперед губернатора, губернське правління, міську і повітову поліцію тощо. Однак цих заходів було замало, й ефективно організувати профілактичні протиепідемічні заходи вдалося шляхом співпраці адміністрації і органів самоврядування (земств). До таких висновків дійшли Н. Кругла та О. Безлуцька, висвітливши діяльність Херсонського губернського земства з організації боротьби з епідеміями у XIX ст. [4]. Дані висновки поглиблюються у дослідженні В. Шандри та О. Карліної, які, вивчаючи питання епідемій і боротьби з ними в Україні, виділили окремо протиепідемічні заходи держави і органів місцевого самоврядування (земств і міських управ) [5]. А як із правобережними губерніями, де верховна влада внаслідок нелояльності населення не поспішала з проведенням реформ самоврядування, посилювала політичний нагляд за краєм? Ці завдання зосереджувалися в руках губернатора і підвладних йому структурах [6].

Метою дослідження є висвітлення завдань Волинської губернської адміністрації, спрямованих для попередження та боротьби з поширенням заразних хвороб у Російській імперії наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. Особливу увагу приділено практичним заходам губернаторів, оскільки прикордонна губернія найпершою стикалася з інфекційними хворобами, найбільше від них потерпала і мала у структурі губернського управління спеціальні карантинні установи для запобігання поширенню заразних хвороб.

Заходи державної влади для попередження, боротьби та ліквідації наслідків заразних хвороб поділялися на поліцейські (вони ж адміністративні), карантинні та медичні [6, с. 189]. Ми детально зупинимося на завданнях губернської адміністрації, підконтрольній поліції, оскільки саме на них покладалася реалізація найбільшої кількості нормативних актів. Водночас додамо, що здійснений нами аналіз законодавства Російської імперії цілком підтверджує висновки В. Шандри та О. Карліної про те, що влада віддавала перевагу карантинним методам, які розписані найдокладніше [5, с. 37–38].

Для попередження поширення заразних хвороб та боротьби з ними у кожному губернському місті створювалася Лікарська управа. Штатний розпис затверджувався по губерніях із конкретизованою сумою на утримання. Управа відповідала за охорону здоров'я, у тому числі військових, які знаходилися в краї, їй підпорядковувалися повітові лікарі, військові шпиталі, лазарети, аптеки тощо. На управі покладалася екстрені заходи у разі поширення хвороб і превентивні: популяризація серед населення знань способів захисту від хвороб, догляд за домашніми тваринами тощо. У часи без епідемій чиновники управ склали топографічні описи губерній із детальним роз'ясненням, від чого можуть виникати природні вогнища й які географічні передумови можливого швидкого поширення хвороб. Установа була підзвітна Медичній колегії, куди, окрім вищезазначених відомостей, повідомляла про фізичний стан населення краю [7].

У прикордонних губерніях мережа медичних протиепідемічних установ була густішою, адже йшлося про перетин кордонів значною кількістю населення, товарами. Після поділів Речі Посполитої одним із перших наказів, що їх видала верховна влада Т.І. Тутолміну, став про наказ утворення митниць та карантинних установ у ввірених йому губерніях. Їх формування і діяльність регламентувалися законами Російської імперії, без урахування місцевої специфіки, а от місця розташування визначалися на його розсуд. Указом від 8 серпня 1795 р. у Брацлавському намісництві відкривалися митниці в м. Ямпіль, у Подільській – Жванець, Волочиськ і Радивилів, а у Волинській губернії – м. Володимир. Між митницями організовувалися застави – у м. Могилеві та с. Гусятин, а при Ямпільській і Жванецькій митницях – карантини [8].

Організація управління та контроль над діями карантинних і медичних служб покладалася на губернатора. Він відповідав за дії щодо запобігання і припинення хвороби, приймав найперші заходи за появи епідемічних або епізоотичних хвороб для унеможливлення їх подальшого поширення. Система

сповіщення про появу на території краю хворих з ознаками заразних була організована так, що губернатор першим дізнавався, оцінював загрозу і приймав екстрені міри. Конфіденційність у даних питаннях межувала з оперативністю. Земські справники у повітах і городничі у містах особисто склали рапорт губернатору, долучивши до власних свідчень підписи лікаря, священника і двох свідків. На основі цих даних губернатор розпоряджався про виставлення вартових, забороняв проїзд через територію, визначав шляхи об'їзду. Екстрені міри приймалися земським справником у разі зараження цілих сіл. Уперше такі протиепідемічні завдання губернської адміністрації визначалися в «Установах для управління губерній» 1775 р. [9], а згодом лише поглиблювалися. «Наказ губернаторам» від 3 червня 1837 р. (§§159–170) розширював повноваження губернатора, додавши контроль над екологічним станом краю, якістю води, чистотою повітря, умовами виготовлення і продажу продуктів харчування, вивезенням нечистот, відведенням місць поховання тощо [10]. Інформування населення відбувалося через публікації в «Губернських відомостях», які видавалися у типографіях губернських правлінь. Там розміщувалася інформація про важливість гігієнічних заходів, необхідність профілактичних щеплень. До популяризації останніх залучалося духовенство, яке поширювало відомості серед прихожан [11].

У критичних ситуаціях задля збереження порядку на уражених хворобою територіях губернатор відправлявся туди особисто. Верховна влада, покладаючи на начальника краю особисте виконання цілої низки обов'язків під час епідемій, переслідувала мету не лише зупинити пошесті, а й продемонструвати жителям, що навіть у найскрутніші часи вони не залишаться без підтримки та допомоги держави. Така практика виправдала себе з початком Кримської війни через зараження холерою та тифом військ, які дислокувалися у містах Володимир-Волинському і Ковелі Волинської губернії. Хвороба стрімко ширилася і за рапортами начальства щоденно забирала життя до 20 осіб у кожному з міст. Завдяки безпосередній участі губернатора М.П. Сінельнікова вдалося організувати медичне забезпечення хворих солдат, збільшити кількість і якість ліжко-місць, зайнявши для медичних потреб приватні будинки. Відновлено дисципліну чиновників і службовців. Було залучено додаткових лікарів, навіть тих, які вільно практикували [12, с. 396]. Як згадує М.П. Сінельников, він щоденно долав величезні відстані, аби особисто оцінити становище та проінспектувати виконання указів. Перебуваючи на межі фізичного виснаження, він захворів тифом. Ураховуючи особисті заслуги, губернатор був удостоєний особливої шани – ним опікувалися найкращі лікарі імперії, у тому числі особистий лікар київського генерал-губернатора І.І. Васильчикова, що посприяло здоланню хвороби [12, с. 397].

Основними завданнями М.П. Сінельнікова, як і будь-якого іншого губернатора, були не лише організаційні, а й дисциплінарні заходи. Як засвідчують архівні матеріали, поширення заразних хвороб призводило до паніки серед населення і чиновників, загострювало міжетнічні протиріччя. 1848 р. генерал-губернатор Д.Г. Бібіков відправив у Волинську губернію чиновника з особливих доручень майора Позняка, щоб таємно з'ясувати, які заходи приймаються владою на уражених холерою територіях, які політичні думки ширяться краєм, як проходять жнива і чи виконуються інвентарні правила [13]. У тому числі генерал-губернатора цікавила поведінка студентів Київського університету, які перебували на канікулах і чи не брали участі у заборонених таємних організаціях. Із рапорту майора Позняка видно, що хвороба «паралізувала» повсякденний уклад життя місцевого населення. Шляхта, зокрема студенти, викладачі, перебували у своїх маєтках і всіляко обмежили коло спілкування, зменшилася навіть кількість нелегальних перетинів кордонів. А от що найбільше вразило чиновника з особливих доручень – стан місцевих лікарень і виконання службовцями обов'язків. Позняк зауважив, що частина чиновників, які добросовісно виконували доручення, захворіли, інші ж переховувалися у своїх будинках, уживаючи алкоголь. Останні сподівалися, що хворобі зарадить «провидіння», у губернії панувала управлінська бездіяльність [13, арк. 5 зв.].

Ревізія медичних установ засвідчила, що лише лікарня в Житомирі знаходиться у задовільному стані. Найгірше становище в Кременці: бруд у лікарнях, хворі без нагляду, нечистоти на вулицях міста, нестерпний сморід. Поліцейські чиновники вживали спиртне і розважалися грою в карти. Лише втручання губернського предводителя дворянства ненадовго поліпшило ситуацію, коли за його проханням для триденного прибирання вулиць Кременця використали арештантів. Фактично ж предводитель перевищив свої обов'язки і порушив законодавство. Усе це супроводжувалося падінням авторитету місцевих чиновників, переважно вихідців із внутрішніх губерній, коли саме вони повинні були підвищувати авторитет влади серед польського та єврейського населення [13, арк. 8].

У рапорті Позняк переповів історію, свідком якої став мимоволі. Під час відспівування померлого у православному храмі в одного з перехожих євреїв стався випадок холери. Присутні євреї використали кінну упряж, приготовлену для транспортування покійника, для відвезення хворого в лікарню. П'яний кварталний, не розібравшись у справі, скинув хворого і палицею почав розганяти присутніх,

при цьому зачепив купця 2-ї гільдії, від чого почалася бійка між євреями і квартальним із десятичними. Це побачив майор Позняк, який розпорядився про відвезення хворого, де той помер за кілька годин, а квартальний просидів дві доби під арештом [13, арк. 7 зв.–8]. Чиновник з особливих доручень указує, що поширення холери загострило і так напружені міжетнічні взаємини. Майже в усіх містах Волинської губернії ширилися розповіді, що холера починається з євреїв, де завжди присутні бруд і нечистоти, а вже потім переходить на християн, і все тому, що євреї для продажу печуть хліб на воді, якою омивають померлих, тощо. Щоб запобігти конфліктам, було оголошено, що всіх, хто поширюватиме подібні видумки, буде піддано ганебному покаранню на площі (100 ударів палицею), арештовано і відправлено в Сибір [13, арк. 9].

В умовах епідемій доволі часто зустрічалася непрофесійна і незадовільна діяльність поліцейських чиновників, хоча саме на них опирався начальник краю, що неодноразово підкреслювалося в «Установах для управління губерній» (1775 р.) [8], «Установах Міністерства поліції» (1811 р.) [14], «Про порядок виконання справ Міністерства внутрішніх справ» (1829 р.) [15], «Наказ чинам і служителям земської поліції» (1837 р.) [16]. За окрему плату тисяцькі, п'ятисоцькі, соцькі та десятицькі не інформували про хворих, пропускали товари купців без відбування карантинів, не відстежували, аби речі померлих спалювалися, а перепродавали їх і цим лише сприяли поширенню хвороби. Маніфестом від 9 вересня 1771 р. наказувалося, що всі особи, які втікали з будинків, де виявляли хворих чи приховували їх або ж вивозили, викидали чи калічили для непізнаності тіла померлих, а також чиновники, які дізнавалися про це, але не перешкоджали, будуть арештовані і суворо каратися [17].

Губернатор відповідав за регулювання штату медичних чиновників, збільшував за потреби число лікарів, їхніх учнів, фармацевтів тощо. Дозволялося залучати на службу тих, хто вільно практикував чи перебував на пенсії. Цей час зараховували за дійсну статську службу, що засвідчувалося свідоцтвом. Таких осіб матеріально заохочували. Штатні чиновники, окрім посадового окладу, отримували підйомні і добові, а позаштатним призначалася платня, підйомні з добовими. Їх розмір залежав від посади та звання. Лікарі, штаб-лікарі, які не перебували на службі, отримували жалування 700 руб. на рік, підйомних – 500 руб і на утримування 5 руб. добових. У чиновників із військовим званням ця сума була вищою і становила 1 200 руб., підйомних – 1 000 руб. і на утримування – по 7 руб. Студенту медичного факультету виплачувалося 450 жалуванням, 200 підйомних і 2 руб. на добу. Менше отримували фельдшер, учні, які лише опановували лікарську чи фармацевтичну справу. Їхнє жалування становило 120–150 руб., стільки ж підйомних, на добу по 50 коп. Залученим в умовах епідемії чиновникам з інших місць виплачувалося жалування, підйомні – до 300 руб. і на добу 3 руб. Службовці лазаретів отримували найменше – по 50 коп. на добу [18].

Незважаючи на значне матеріальне стимулювання, волинському губернатору було складно залучити на службу медиків. Більшість їх була вихідцями зі шляхти, які закінчили Кременецький ліцей, згодом Віленський університет і були нелояльно налаштовані до імперської влади. Завдяки добре організованому навчанню у Кременецькій гімназії навіть незаможні шляхтичі могли отримати медичну освіту і за тодішніми мірками «вивчитися на людину». Цим скористалися шляхта, вихідці з міщан, євреї. Випускники гімназії брали участь у польському Листопадовому повстанні, після чого емігрували або відбували покарання (Ю. Бопре, К. Качковський, Е.М. Галлі). Багато з місцевих лікарів не приховували зневажливого ставлення до влади. Серед них авторитетний лікар Фортунат Новіцький, вихованець медичного факультету Київського університету, який зі студентських років поширював ідеї відновлення Польщі, 1 жовтня 1861 р. був переданий суду за те, що співав гімн у Житомирському кафедральному костюлі. Леонард Совінський відзначився тим, що під час виборів 1862 р. взяв участь у підготовці звернення до Олександра II з проханням включити Подільську губернію до адміністративного управління Королівства Польського. За це випускник Житомирської чоловічої гімназії був арештований і засланий до Курська [19, с. 422].

Про напружені взаємини між місцевою владою і медиками зі шляхти свідчать події навколо Житомирського лікарського товариства. 29 січня 1859 р. в будинку лікаря Романського було організовано товариство у складі понад 40 лікарів і аптекарів міста Житомир та околиці. Коли влада спробувала заснувати аналогічне Російське лікарське товариство, низка найавторитетніших лікарів польського походження відмовилася від участі під приводом поганого володіння російською мовою. Серед них були Е. Галі, Романський, К. Хонський, які своїми діями показували приклад іншим шляхтичам [19, с. 194].

Губернатори Російської імперії мали найширші повноваження в умовах спалахів захворюваності для забезпечення ефективної організації управління та контролю над діями карантинних і медичних служб. У своїх діях вони опиралися на місцеву поліцію і звітували найвищому керівництву. Для подолання пошестей заходами губерньської адміністрації були залучення додаткового медичного персоналу,

розгортання санітарних постів, інформування населення, контроль над діяльністю чиновників на уражених територіях. У висновках сучасної української історіографії ці заходи визначалися як екстрені і малоефективні. Карантинні методи мало виправдовували себе, а досягти зрушень удалося лише завдяки участі органів місцевого самоврядування. У Волинській губернії ефективна організація подолання пошестей довгий час покладалася винятково на губернатора. Виконання цих завдань викликало труднощі. Спалахи захворюваності починалися у військах, які часто дислокувалися у прикордонних губерніях, а формування медичних служб ускладнювалося нелояльним ставленням місцевих лікарів-поляків до влади. Поліцейські чиновники, вихідці із внутрішніх губерній Російської імперії, брали хабарі, чим лише погіршували непросте становище адміністрації. Для досягнення результатів губернатор використовував так зване «ручне управління», коли особисто роздавав накази і стежив за їх виконанням.

Література:

1. Каюк С. Карантинні установи як інституції, або Фронтірне населення в нових державних умовах XVIII – початку XIX ст. *Чорноморська минувшина*, 2016. Т. 11. С. 24–38.
2. Андреева С. Впровадження карантинів на південних кордонах вольностей в часи Нової Січі (1734–1775 рр.). *Україна крізь віки* : збірник наукових праць на пошану академіка НАН України проф. В. Смолія. 2010. С. 608–623.
3. Циборівський О.М., Сорока В.М. Становлення санітарно-протиепідемічної роботи на Київщині у XIX ст. (1835–1886 рр.). *Історія медицини. Україна. Здоров'я нації*. 2018. Вип. 1(47). С. 149–157.
4. Кругла Н., Безлуцька О. Діяльність Херсонського губернського земства з організації боротьби з епідеміями у XIX ст. *Південний архів. Історичні науки*. 2008. Вип. 28/29. С. 94–102.
5. Шандра В., Карліна О. Епідемії та боротьба з ними в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 37–55.
6. Маркевич О., Кобернюк В. Законодавче регулювання протиепідемічних заходів в Російській імперії в першій половині XIX ст. *Літописець*. 2021. Вип. 16. С. 188–192.
7. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ РИ). Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 24. № 17 743. С. 287.
8. ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 23. № 17 373. С. 758.
9. ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т.20. №14392. С. 260.
10. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1838. Т.12. №10 303. С.401.
11. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1851. Т.26: Отд.1. №25 500. С. 629.
12. Синельников Н.П. Записки сенатора. *Исторический вестник*. 1895. Т. 60. С. 380–397.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 798. Спр. 267. 11 арк.
14. ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т.31. №24 687. С. 719.
15. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1830. Т.4: № 2 857. С. 296.
16. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1838. Т. 12. № 10 306. С. 484.
17. ПСЗ РИ. Собр. 1-е. Санкт-Петербург, 1830. Т.19. №13 653. С. 309.
18. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1832. Т.6. №4 724. С.701.
19. Єршов В.О. Польська література Волині доби романтизму: генеалогія мемуари стичності. Житомир : Полісся, 2008. 624 с.

УДК 94(477.82+438)“193”:272-184.35

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.03>**АКЦІЯ «РЕВІНДИКАЦІЇ ДУШ» НА ВОЛИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РОКІВ****Нерода Інна,***аспірантка кафедри історії України та археології
Волинського національного університету ім. Лесі Українки*

Релігія була для українців не тільки засобом національної ідентичності, а й предметом репресивної політики Польщі проти православ'я. Такою політикою, від якої потерпали українці у другій половині 1930-х років, стала акція «ревіндикації душі», яка відбувалася шляхом навернення православних безпосередньо до латинського обряду.

Акція «ревіндикації душі» була започаткована з ініціативи уряду. Незважаючи на протести навіть у самих урядових колах, ревіндикаційні плани цілеспрямовано втілювалися в життя. Саме тому ця політика та методи її проведення мали для православних волинян особливо тяжкі наслідки.

Мета роботи. *Метою дослідження є аналіз політики польського уряду, спрямованої на реалізацію акції «ревіндикації душі» православних українців.*

Методологічну основу дослідження складають принципи об'єктивності, історизму та світоглядного плюралізму щодо висвітлення явищ минулого. Застосовані методи систематизації, порівняльного аналізу, періодизації, класифікації, що базуються на пріоритеті документальних фактів. У всій своїй сукупності зазначені методи стали важливим механізмом для розкриття поставленої мети і дали можливість виявити особливості церковно-релігійних процесів на Волині, проаналізувати внутрішні і зовнішні чинники цих процесів, простежити їх динаміку в контексті державно-церковних відносин у міжвоєнній Польщі.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на основі опрацювання, систематизації та узагальнення архівних і опублікованих документів, статистичних джерел комплексно досліджено важливу наукову проблему «акція ревіндикації душі» на Волині у другій половині 1930-х років. Дослідження не лише ілюструє події з історії Православної церкви на Волині, але й показує взаємозв'язки та взаємовпливи різноманітних чинників у церковно-релігійних процесах в Польщі загалом та на Волині зокрема. У роботі зроблено акцент на постійному прагненні волинян-українців до відновлення і збереження соборних та національних традицій у православ'ї, а також на значенні церковно-релігійного аспекту для усвідомлення і збереження ними власної віросповідної та національної ідентичності.

Віднайдення та використання низки маловідомих і невідомих джерельних матеріалів, а також урахування напрацювань вітчизняної та зарубіжної спеціальної літератури дали можливість висвітлити дану тему цілісно.

Висновки. *Православ'я в міжвоєнній Польщі постійно зазнавало асиміляційних замахів. Найбільш яскраво це виявилось в реалізації на користь католицизму ревіндикаційної акції, яка була спрямована безпосередньо проти православного населення. Перехід до католицизму супроводжувався переманюванням, різноманітними утисками православних, погрозами, репресіями і навіть обіцянками і заохоченнями. На Волині не було жодного випадку, де б населення добровільно заявило про свій перехід у лоно РКЦ. Небажання навернутися викликало реакцію ревіндикаторів, які виправляли положення не проповіддю, а обманом, відкритими репресіями щодо православних. Саме тому «ревіндикація душі» та методи її проведення мали для православних волинян особливо тяжкі наслідки.*

Незважаючи на постійні асимілятивні заходи, запроваджені як урядом, так і РКЦ, українська православна громадськість не стала легким здобутком. Ні колонізація, ні спроби окатоличення не могли зупинити національних процесів в українському суспільстві і знищити потребу в його етнічній та релігійній самоідентифікації. Чим активнішим був наступ на православ'я, тим сильнішим ставав супротив українців. Тому можна ствердити, що Православна церква в Польській державі стала для української спільноти потужним об'єднуючим і консолідуючим чинником.

Ключові слова: *ревіндикація, православна церква, політика, Волинь, репресії.*

Neroda Inna. Action of “revindication of souls” in Volyn in the second half of 1930s”

For Ukrainians, religion was not only a means of national identity, but also the subject of Poland's repressive policy against Orthodoxy. Such a policy, suffered by Ukrainians in the second half of the 1930s, was the action of “revindication of souls”, which manifested itself as a result of the conversion of Orthodox members to the Latin order.

The “revindication of souls” campaign was initiated by the government. Despite the protests, even in government circles, the vindication plans were purposefully implemented. That is why this policy and methods of its implementation had especially severe consequences for the Orthodox people of Volyn.

The aim of the study is to analyze the policy of the Polish government aimed at implementing the action “revindication of souls” of Orthodox Ukrainians.

The methodological basis of the study is the principles of objectivity, historicism and ideological pluralism in covering the phenomena of the past. The applied methods of systematization, comparative analysis, periodization, classification are based on the priority of documentary facts.

Together, these methods have become an important mechanism for revealing the goal and made it possible to identify features of church-religious processes in Volhynia, analyze internal and external factors of these processes, trace their dynamics in the context of state-church relations in interwar Poland.

The scientific novelty of the work is that on the basis of elaboration of systematization and generalization of archival and published documents, statistical sources the important scientific problem “Action of “revindication of souls” in Volyn in the second half of 1930s” is comprehensively investigated. Church in Volhynia, but also shows the relationships and interactions of various factors in church and religious processes in Poland in general, and in Volhynia in particular.

The paper emphasizes the constant desire of Volyn Ukrainians to restore and preserve the cathedral and national traditions in Orthodoxy, as well as the importance of the church-religious aspect for the realization and preservation of their own religious and national identity.

Finding and using a number of little-known and unknown source materials, as well as taking into account the achievements of domestic and foreign special literature, made it possible to cover this topic holistically.

Conclusions. *Orthodoxy in interwar Poland was constantly assimilated. This was most evident in the implementation of a campaign in favor of Catholicism, which was directed directly against the Orthodox population. The conversion to Catholicism was accompanied by enticement, various persecutions of the Orthodox, threats, repression, and even promises and encouragement.*

In Volyn, there was not a single case where the population voluntarily declared their transfer to the RCC. The reluctance to convert provoked a reaction from the revindicators, who corrected the situation not by preaching but by deception and open repression against the Orthodox.

Despite constant assimilation attempts by both the government and the RCC, the Ukrainian Orthodox community has not been an easy achievement.

Neither Polonization nor attempts at Catholicization could stop national processes in Ukrainian society and eliminate the need for its ethnic and religious self-identification. The more active the attack on Orthodoxy, the stronger the resistance against Ukrainians. Therefore, it can be argued that the Orthodox Church in the Polish state has become a powerful unifying and consolidating factor for the Ukrainian community.

Key words: *revindication, orthodox church, politics, Volyn, repressions.*

У другій половині 30-х років, зі зміною державної політики щодо православ'я, польський уряд разом із Римсько-католицькою церквою (РКЦ) знайшли новий метод викорінення православної віри. Ним стала акція, відома як «ревіндикація душ». Її суть полягала у намаганнях польського уряду та РКЦ повернути православних на католицизм, сполонізувати, а згодом і повністю асимілювати непольське населення краю. Особливо ці плани торкалися Волині, яка відділяла Польщу від радянської Росії і мала послужити як «живий оборонний мур і вал», що захистить Польщу від комуністичних впливів Росії і безбожництва.

Ініціативу подібних планів не можна приписувати лише РКЦ, хоча католицьке духовенство дедалі більше схилилося до ідеї безпосереднього навернення православних на латинізм.

Можна вважати, що ініціатива «ревіндикації душ» належала безпосередньо польському уряду і була одним із методів втілення в життя асиміляційної політики, що більш чи менш активно велася впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття. У другій половині 30-х років реалізація цієї політики ставала дедалі більш жорсткою і дістала назву «зміцнення польськості на кресах». У реалізації цієї політики чи не найважливіша роль була відведена військовим.

Початок політиці «зміцнення польськості» поклато рішення створеного у 1935 р. Комітету в національних справах. Комітет визнав, що процес спольщення православ'я повинен бути заініційований у війську [1, с. 209]. Це започаткувало новий підхід до проблеми православ'я у Польщі – гальмування процесу українізації Церкви та підтримка руху православних поляків.

Подібний курс почав зміцнюватися після смерті Ю. Пілсудського, коли до влади фактично прийшов маршал Е. Ридз-Смігли. Після зайняття найвищої військової посади – Генерального інспектора збройних сил, він поставив перед колегами-міністрами завдання «побудови живого католицького валу», що полягало у необхідності полонізації східних кресів за допомогою денационалізації меншин, зокрема українців [2, с. 93].

Ще одним поштовхом до участі війська у реалізації нової урядової політики була промова міністра військових справ генерала Т. Каспшицького. На нараді командирів округів корпусів 2 липня 1936 р. він підкреслив, що польська держава повинна піддати віруючих окремих віросповідань асиміляційним впливам польської культури, і там, де це можливо, зокрема щодо слов'янських меншин, процес спольщення у галузі церковно-релігійного життя оточити виразною і рішучою опікою. Ця опіка згодом набула характеру акції «ревіндикації душ», яку «виразно і рішуче» проводило Міністерство військових справ і Корпус охорони прикордоння (КОП).

Із метою реалізації цих планів уряд почав творити відповідні організаційні структури. У грудні 1936 р. при командуванні округу корпусу II у Люблині було утворено Координаційний комітет під керівництвом генерала М. Сморовінського. Його завданням була ревіндикація на Волині і Холмщині з метою повернення до польськості усього, що колись було польським [3, с. 93].

До Комітету приєдналися понад 20 польських громадських організацій Люблинщини і Волині. Окрім копівців, до проведення ревіндикації долучилися жовніри розміщених на Волині підрозділів, урядовці,

територіальні органи державного управління у справах фізичного виховання і військової підготовки, члени Союзу резервістів, Стрілецького союзу, Товариства ходячкової шляхти та Розвитку східних земель, Польської шкільної матері, Акції католицької, осадники, вчителі і, звичайно, католицьке духовенство.

Нова урядова політика реалізовувалась двома шляхами. У першому випадку зусилля спрямовувалися на полонізацію українського населення та Автокефальної Православної Церкви у Польщі (АПЦП). У другому – починалося відкрите, а згодом і гвалтівне навернення православних на католицизм. Другий напрям, який активно реалізовувався військовими та польським населенням, набув особливо трагічного характеру для православних волинян.

Для зміцнення польськості на Волині, в першу чергу, передбачалося здобути для Польщі ходячкову шляхту. За даними Міністерства внутрішніх справ, у 1936 р. на території Речі Посполитої проживало 600 000 вихідців з давньої польської шляхти, яка за часів царської Росії була зрусифікована і навернена у православ'я, з них на Волині – 62 425 [4, арк. 9]. Їх необхідно було знову сполонізувати і повернути до віри своїх предків. Першими кандидатами на навернення в католицизм були ті, в кого прізвища закінчувалися на -цький, -ський, -ич, тобто за звучанням були наближені до польських.

Отже, початковий план ревідикації не був пов'язаний безпосередньо з наверненням усіх православних на католицизм. Така тенденція з'явилася вже в ході акції, причому зміна визнання ототожнювалася зі зміною національності з української на польську.

Практична реалізація ревідикаційних планів розпочалася на переломі 1937–1938 рр. На території, що підлягала полку КОП «Здолбунів», перший груповий перехід на католицизм відбувся в середині грудня 1937 р., а в районі дислокації полку «Сарни» (Костопільський і Сарненський повіти) – в січні 1938 р. [5, с. 690].

Вже перші кроки в напрямку реалізації акції ревідикації душ викликали гостре невдоволення православних Волині, які, переживши різноманітні асиміляційні експерименти польського уряду, все ж не втратили своєї національної свідомості і не бажали зрікатися православної віри. Опір населення покликав за собою репресії зі сторони реалізаторів акції. На Волині особливою жорстокістю супроводжувалося навернення у Кременецькому, Рівненському, Горохівському повітах. Використовуючи специфічні особливості прикордонної смуги, копівці не гребували ніякими засобами для досягнення поставленої перед ними мети.

Для мешканців прикордоння створювалися екстремальні умови. Постійно поширювалися чутки, що усіх православних буде виселено з прикордонної зони, де залишаться лише католики. Православним заборонялося увечері виходити з будинків і користуватися світлом. Для пересування навіть у своєму населеному пункті потрібно було мати так званий «довуд особистий» – посвідку особи чи паспорт [6, арк. 4]. У с. Козачки Кременецького повіту селян було заарештовано за те, що вони слухали радіо. Заарештованих тримали в холодному приміщенні, де один з них приморозив ноги [7, арк. 1]. У с. Загайці цього ж повіту 88 осіб прийняли католицизм, тому що православним не давали дозволу придбати землю [7, арк. 5]. У с. Сураж Кременецького повіту селянин А. Равський відмовився прийняти католицизм, за що був заарештований копівцями, а згодом потрапив до лікарні з тяжкими побоями [7, арк. 30].

Подібні випадки не були поодинокими, репресії охопили всю прикордонну частину Волині. Як писав у рапорті один із настоятелів православної парафії: «Нарід стероризовано, нема жодного права, за малу розмову тягнуть на допит і підводять до протидержавного характеру, а для уникнення наслідків радять перемінити віру» [7, арк. 2].

Особливого розголосу набула справа масового насильницького навернення на католицизм православних жителів с. Гриньки Кременецького повіту. За безпосередню причину початку ревідикаційних дій послужив інцидент, що стався у Гриньках в жовтні 1937 р. Тут з нагоди свята КОПу на стіні місцевої школи були вивішені портрети керівників Польщі та ікони. На наступний день виявилось, що всі портрети сплюндровано. Ця подія дала копівцям привід для застосування репресій щодо місцевого православного населення, внаслідок чого серед православних утвердилася думка, що єдиним порятунком буде добровільний перехід на католицизм. 19 грудня 1937 р. в місцевому костелі у Ланівцях були перехрещені у католиків 116 мешканців села [8, с. 556].

Для вивчення справи до Гриньок поїхав голова Української парламентської репрезентації Волині (УПРВ) С. Тимошенко. Незважаючи на те, що він мав перепустку і посольське посвідчення, місцеве командування КОПу змусило його залишити село [9, с. 120]. 26 січня 1936 р. до Гриньок з архіпастирським візитом прибув Волинський архієпископ Олексій, якому копівці вже не посміли створювати перешкод. Після цього візиту, незважаючи на погрози в адресу православних, близько 100 жителів с. Гриньки повернулися до православ'я [7, арк. 1].

Ця гучна справа була перенесена до парламенту. 24 січня на засіданні сейму посол С. Тимошенко виступив з протестом проти акції навернення [9, с. 120]. 1 лютого 1938 р. посол С. Скрипник подав інтерпеляцію міністру внутрішніх справ, стверджуючи в ній, що ця акція «викликає велике занепокоєння серед місцевої православної громадськості, яка постала перед загрозою основного свого права – свободи визнання» [10, с. 155].

Протести у цій справі подавали і польські послы. Посол Я. Гофман, за метричними даними Ланівецької римсько-католицької парафії, вияснив, що у Гриньках мешкало лише дві польські родини. Цим він перекреслив оправдання копівців про повернення населення до віри своїх польських предків [11, с. 142].

У ході ревіндикаційної акції репресіям та утискам підлягали не лише вірні, а й православне духовенство. Посол С. Тимошенко повідомляв: «Православні священники у прикордонній смузі були попереджені владою про те, що вони не повинні протидіяти католицькій акції, тому що можуть мати з того приводу неприємності» [12, арк. 97]. Так, коли у с. Осники Кременецького повіту священник Волоцький у проповіді нагадав селянам, що Конституція Речі Посполитої надає свободу сумління та визнання для всіх громадян, у тому числі і православним, копівці заборонили йому відвідувати своїх парафіян у с. Козачки. Згодом цього священника з невідомих причин було заарештовано і протягом кількох годин він утримувався в стражниці КОПу.

Подібних утисків зазнав і священник М. Малюжинський, про антиревіндикаційну діяльність якого архієпископ Олексій писав митрополиту Діонісію: «Він безстрашно, не дивлячись на перешкоди і погрози йшов у небезпечні місця і силою свого слова і прикладом мужності підкріплював слабких і загартував у твердості сильних» [13].

У березні 1938 р., коли отець Микола навчав дітей релігії у школі с. Гриньки, копівці відібрали у нього посвідку особи «довуд особистий» і наказати негайно залишити село [7, арк. 191]. 30 жовтня 1938 р., повертаючись із богослужіння у с. Білозірка, отець Малюжинський був затриманий. З цього приводу священник подав скаргу командирі гарнізону КОП у Білозірці, в якій говорилося: «Однак ... до самого факту затримання не маю великого жалю. Натомість, не можу без муки згадати того брутального – просто негадано – відношення, якого зазнав від коменданта стражниці...» [14].

Під тиском державної влади архієпископ Олексій змушений був відкликати отця Малюжинського з прикордонної смуги. У січні 1938 р. він був призначений помічником настоятеля собору у м. Луцьку [15, с. 72].

Особливо жорстокими репресіями проти духовенства характеризувався 1939 р. Наприклад, рівненський староста у лютому 1939 р. доповідаючи Волинському воєводі про священників повіту, які виступали проти ревіндикації, характеризував їх як таких, котрі проводять шкідливу роботу. Староста вимагав звільнити їх з парафій [16, арк. 41].

Наверненню підлягали не лише дорослі, а і діти. Зокрема, у школі м. Корець Рівненського повіту для православних дітей таємно від батьків проводили уроки католицької релігії [7, арк. 8].

Для реалізації своїх планів копівці застосовували не лише погрози та репресії. Поряд із цими методами були використані різноманітні обіцянки та заохочення. Православним обіцяно допомогу у працевлаштуванні, надання кращих наділів при комасації ґрунтів, підвищення заробітної плати та пенсії, свободу переміщення у прикордонній смузі, безкарність за адміністративні порушення і т.п. Найпоширенішими були обіцянки про надання земельних наділів, або права на купівлю землі. Цікавий випадок трапився у с. Бужани Горохівського повіту, де за умови переходу на католицизм селянам обіцяли по 6 га землі на господаря. Коли до католицького ксьондза прибуло декілька родин, які спокусилися на цю обіцянку, ксьондз запитав, чи вони хочуть добровільно приєднатися до католицької церкви. Селяни відповіли, що вирішили навернутися лише тому, що їм обіцяно землю, якщо їм не буде видано документів на цю землю, то вони не зрадять віри. Не маючи таких документів, ксьондзові так і не вдалося навернути православних [7, арк. 34].

У багатьох випадках перехід православних на католицьку віру супроводжувався влаштуванням свят для навернених, що теж було однією із форм заохочення до переходу у католицизм. Новонаверненим роздавали гроші, продукти, влаштували обіди. Так, у Загайцях Кременецького повіту тим, хто перейшов на католицизм, роздавали дрова, зерно, цукор, сало, чоботи і сорочки, частували чаєм і ковбасою [7, арк. 5].

Окрім військових, активну роботу з реалізації ревіндикаційної акції вели місіонери РКЦ. Зокрема, голова Кола католицької єдності С. Мистковський у своїй доповіді, виголошеній на зібранні гуртківців, наголошував: «Ту важливу роль «передмурря християнства» наші східні землі зможуть ефективно відіграти лише тоді, коли переважна більшість мешканців православного визнання, близько 4 млн. осіб, повернуться до Католицької церкви» [17, с. 5]. Ці слова чітко визначали мету місійної діяльності католицького духовенства.

У друкарні Луцької єпископської курії виготовлялися і поширювалися по Волині агітаційні листівки, в яких говорилося, що єдина правильна Церква – це РКЦ, інші ж Церкви називалися поганськими [18]. Пропагандистська діяльність католицьких ксьондзів далеко не завжди мала доброзичливий характер. У повідомленні з с. Катербург Кременецького повіту говорилося: «Місіонери обзивають православ'я жидівською вірою, а православних священників агітаторами, та погрожують, що для цих агітаторів у Польщі є «Береза» (табір-відокремлення у Березі-Картузькій). Про православних ієрархів розповсюджують чутки, що вони перейшли вже давно на католицизм, а Почаївську Лавру і інші монастирі продали» [7, арк. 20].

І водночас орган Луцької єпископської курії «*Życie katolickie*» (Католицьке життя) заявляв: «Завше висловлювалися ми ясно, що навернення дорогою примусу не визнаємо. Коли б ревіндикаційна акція дійсно пішла по тій дорозі, то жоден чесний католицький священник не міг би ані брати в ній уділу, ані виступити в її обороні» [19, с. 804].

Ще в одному номері «*Życia katolickiego*» наводилася низка фактів, які стали причиною успіху акції навернення: незакоренілість православ'я серед населення Волині, усвідомлення сучасної державної приналежності, давні традиції та притягуюча сила самого католицизму.

Подібне твердження далеко не відповідало дійсності. Незважаючи на репресивний характер ревіндикаційної акції, православне населення чинило їй загальний опір. Зокрема, священник із с. Боложівка Кременецького повіту повідомляв: «Солтис, десятники і військові з багнетами ходять від хати до хати і всіх, кого зловлять, примусово заводять до шкільного будинку, а там вже п. поручник сам відбирає у них підписи. Налякані люди тікають хто куди: в поля, ліси, до міста, аби не бути вдома» [7, арк. 25].

Ревіндикаційна акція із самого початку була добре зорганізована. Окрім координаційного комітету при штабі Командування військового округу II (КВО II), до ведення цієї кампанії були включені повітові Координаційні комітети, на чолі яких стояли офіцери. Вони здійснювали загальне керівництво усіма учасниками акції, а також організували для них підготовчі курси. Українців, які перейшли на католицизм, об'єднували в Кола ходячкової шляхти. Лише в одному Дубнівському повіті у 1938 р. було утворено 29 таких кіл [5, с. 695].

Морально-терористичні зусилля військових, адміністрації, духовенства і польських громадських організацій не могли не дати результатів. За офіційними даними, у Волинському воєводстві у 1937 р. з православ'я у католицизм перейшло 1189 осіб, наступного року ця цифра зросла майже у 6 разів і становила 6630 осіб. Найбільше «бажаючих» змінити визнання виявилось у Кременецькому повіті: у 1937 р. – 275 осіб, у 1938 р. – 2266 [20, с. 553].

Загалом важко визначити кількість православного населення, наверненого на католицизм. А у повідомленні КВО II міністру військових справ про перебіг ревіндикаційної акції повідомлялося: «Представлені звіти не дають докладного огляду фактичного стану речей. Кількість навернених по всій Волині перевищує 12 тис. осіб» [5, с. 696].

Ці дані викликають сумніви. Населення, яке вдалося насильно повернути і яке документально вже рахувалося католицьким, досить часто поверталось до православної віри або просто продовжувало відвідувати православні храми. Так, до православ'я повернулися жителі с. Гриньок Кременецького повіту, с. Буца Здолбунівського повіту, с. Підлужжя Дубнівського повіту та ін.

Українська громадськість намагалася шукати справедливості у представників польської влади. 29 березня 1938 р. делегація представників різних українських організацій Волині на чолі зі священниками П. Пашевським та С. Грушком була прийнята міністром віросповідань В. Свентославським. Міністрові було вручено два меморіали, один із них торкався устрою АПЦП, а інший – акції примусового навернення на католицизм. Міністр пообіцяв делегатам звернути увагу на ці меморіали після докладного ознайомлення з ними. Присутнім на цій зустрічі був і воєвода Г. Юзевський [11, с. 144], який був противником ревіндикаційних дій.

Державна поліція, відділ безпеки воєводського управління, староство Кременецького повіту, а також православна консисторія звернулися до уряду зі скаргою на прикордонників, звинувачуючи їх у застосуванні терору, репресій і примусу при проведенні ревіндикації. У зв'язку із цим від 4 до 6 березня 1938 р. у воєводстві перебувала комісія Міністерства внутрішніх справ, яка, ознайомившись зі справами, прийшла до висновку, що «всілякі закиди, як зі сторони органів адміністрації, так і православної Консисторії – безпідставні, голослівні вигадки» [5, с. 696].

Це свідчить про те, що думка Г. Юзевського вже мало цікавила урядові кола, а його політика польсько-українського порозуміння зустрічала щораз більш вороже ставлення військових. Отже, перебування Г. Юзевського на посаді Волинського воєводи стримувало здійснення ревіндикаційних планів. Весною 1938 р. Г. Юзевського було відкликано з Волині. Безпосереднім приводом до цього була вимога командира КВО II генерала Сморовінського, який прагнув зміцнення ревіндикаційної акції [1, с. 234].

Усунення воєводи стало яскравим проявом зміни політики польського уряду щодо православних українців, реакцією на протести воєводи проти цієї політики.

Подібну закономірність – реакцію на будь-яку протидію – можна простежити і в наступних фактах. 9 травня 1938 р. делегація православних волинян на чолі з архієпископом Олексієм відвідала Голову Ради міністрів Ф. Славою-Складковського. Делегація докладно поінформувала прем'єра про акцію примусового навернення на католицизм в прикордонній смузі Волині і вручила йому відповідний меморіал. Вже через місяць після цієї аудієнції прикордонну смугу у Волинському воєводстві було значно розширено, а члена делегації отця М. Малюжинського відкликано з прикордоння [11, с. 145].

Методи реалізації акції викликали занепокоєння навіть серед самих її організаторів. Керівник самостійного інформаційного відділу КВО ІІ майор Міхновський, аналізуючи перебіг акції у Дубнівському повіті, у травні 1938 р. писав, що методи ведення ревіндикаційної акції дають в руки українським націоналістам аргументи, які спонукають не лише до антиревіндикаційної діяльності, але й до антипольської пропаганди, а нерозважні вибрики «пропагандистів» акції відстрашують населення від переходу на римсько-католицьку віру.

Сам міністр військових справ Т. Каспшицький у червні 1939 р. писав: «Трапляються спорадичні випадки застосування методів і засобів, котрі не можна визнати відповідними. Передусім, це різноманітні форми тиску – морального, урядового, господарського і т. п.» Далі міністр наголошував, що «будь-які факти і прояви тиску, або невідповідні форми схиляння до віросповідних конверсій є недопустимими, віросповідні конверсії мусять характеризуватися повною свідомістю і доброю волею» [21, арк. 126].

Як засвідчує А. Айненкель, РКЦ згодом теж втратила інтерес до ревіндикаційної акції: «Католицька церква визнала за необхідне відректися від неї. Місцеве католицьке населення також давало неодноразові докази своєї солідарності з переслідуваними православними» [22, с. 592].

Проте важко визначити позицію РКЦ на кінцевому етапі ревіндикаційної акції. Адже католицьке духовенство брало активну участь у наверненні, а католицька духовна влада не подавала відкритих протестів у даній справі.

Лише митрополит УГКЦ А. Шептицький вже після закінчення акції видав пастирський лист до єпископів, керівників і всього греко-католицького духовенства, закликаючи до молитв за переслідуваних православних християн Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся. Публікацію цього листа у газетах не допустила цензура, але він зачитувався у всіх унійних церквах, публікувався за кордоном [2, с. 98].

Протест проти переслідувань АПЦП висловлювали українські та російські еміграційні кола за кордоном. До них долучилися різноманітні релігійні організації у Болгарії, Югославії [23, арк. 21]. У США і Канаді відбувалися масові демонстрації протесту, організовані православними українцями. Вживалися заходи для порушення цієї справи у Лізі націй. Відправлялися спеціальні богослужіння за переслідуваних православних [24, с. 92].

У грудні 1938 р. з листом до митрополита Діонісія та Священного синоду звернувся єпископ Богдан, який очолював Українську Православну церкву у Північній і Південній Америці. Разом зі словами співчуття та підтримки єпископ Богдан наголошував, що «Польща є жорстоким і невблаганним ворогом православної віри і вживає усіх засобів, щоб через полонізацію довести до ліквідації святого православ'я в межах своєї держави, накинути всім православним християнам римсько-католицьку віру і поступово позбавити їх віросповідної свідомості і національної приналежності» [25].

Незважаючи на те, що слова єпископа Богдана були відкрито правдивими, у відповіді Синоду вказувалося, що Польська держава врегулювала правовий статус АПЦП і цим самим «дає чітку гарантію належного розвитку і розширення стану посідання Святої Польської Автокефальної Православної церкви» [25].

Отже, незважаючи на переслідування і репресії, православна духовна влада ще раз засвідчила свою лояльність до Польської держави. Швидше всього, причиною такої позиції ієрархії було те, що доля ПАПЦ цілком знаходилася у руках держави, а протести могли викликати ще більші репресії. Але варто пригадати, що православна ієрархія і православне населення Волині у міжвоєнний період постійно творили два протилежних табори. Різноманітні лиха – неонія, ревіндикаційні акції – не допомогли їм з'єднатися у міцну церковну організацію. У постійній боротьбі, основною причиною якої була українізація церковного устрою, церковна влада не бажала іти на зустріч своїй пастві. Такі стосунки щодалі поглиблювали кризу ПАПЦ, яка ставала легкою здобиччю для різноманітних політичних експериментів. У той час, коли церковна влада заявляла про свою лояльність до польської держави, православне населення було вже далеким від такої лояльності. У постійній обороні православ'я, як і усього, що було українським, ще більше гартувалася національна свідомість волинян та загострювалося відчуття віросповідної приналежності. Методи навернення та участь у цьому католицького духовенства і польського населення будило ненависть не лише до польської держави та РКЦ, а й до усього, що було польським.

Отже, започаткована польським урядом у другій половині 30-х років політика зміцнення польськості та пов'язана з нею акція ревіндикації душ мала як політичний, так і релігійний характер. По суті, вона була спрямована на зміцнення польсько-радянського кордону, і головну роль у ній відігравали військові. Це зміцнення набуло характеру масового навернення на католицизм і полонізації православних волинян. Організаторам акції не вдалося реалізувати її «повільно і таємно». Із ревіндикаційною акцією стали асоціюватися репресії, утиски, погрози та марні обіцянки, від чого страждали ні в чому не винні православні.

Протидія православного населення, меморандуми, звернені до центральної влади, посольські інтерпеляції та закордонні протести дещо стримували розмах ревіндикаційної акції, але не припинили її. Можна ствердити, що ревіндикація не принесла польській державі бажаних результатів. У процесі її реалізації так і не вдалося створити «живого оборонного муру», яким мали стати навернені. Не вдалося зламати і національної свідомості та усвідомлення віросповідної приналежності православних волинян. Уряд Польщі теж постраждав від власної політики, яка викликала масові протести не лише в краї, а й за кордоном, що підривало авторитет Польської держави. У своїх спогадах волинський воєвода Г. Юзевський писав: «Та акція викликала найбільше обурення українців. Викликала упередження і ненависть до Польщі, на міжнародному форумі стягла на Польщу ганьбу світової opinii. Того, що діялося на Волині в 1938 році, годі було витримати. То був замах не тільки на православних, але замах на Польщу» [26, с. 72].

Таким чином, польський уряд усілякими методами намагався використати релігію і Церкву як інструмент інтеграції українського православного населення з польською державністю. У свою чергу, РКЦ, використовуючи суспільно-політичну ситуацію, втягувала ослаблену Православну церкву у важку боротьбу за впливи в конфесійному просторі.

Література:

1. Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. 262 s.
2. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / Пер з пол. Є. Петренка. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. Т. 1. 343 с.
3. Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993. 349 s.
4. Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.), ф. 46, оп. 9, спр. 2967, арк. 9.
5. Matwiejew G. F. Akcja «rewindukacji» na Wołyniu w końcu lat 30-ch XX wieku. *Przegląd Wschodni*. Т. 5. № 4 (20). 1999. S. 679–700.
6. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 2965, арк. 4.
7. Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.), ф. 148, оп. 5, спр. 191, арк. 1.
8. *Мартирологія українських церков. У 4-х т. Т. 1: Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто-Балтимор : Укр. Вид-во «Смолокип» ім. В. Симоненка, 1987. 1207 с.*
9. Церква і нарід. 1938. Ч. 3. 1 лют. С. 120.
10. Церква і нарід. 1938. Ч. 4. 15 лют. С. 155.
11. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4. Нью-Йорк – Бавнд Брук, 1975. 416 с.
12. Держархів Волинської обл., ф. 60, оп.1, спр. 1, арк. 97.
13. *Archiwum Metropolii Prawosławnej (AMP). R VI-8A/1121.*
14. AMP, R-II-8B/1350.
15. Борщевич В. Добрий пастир душу кладе за вівці. *Волинський Православний вісник*. 1998. Ч. 2. С. 72–73.
16. Держархів Волинської обл., ф.46, оп.9, спр. 2650, арк. 41.
17. *Mystkowski S. Sprawa unijna w Polsce odrodzonej. Warszawa : Drukarnia Loretańska, 1938. s. 56.*
18. AMP, R-VI-6B/1240.
19. Церква і нарід. 1938. Ч. 20. 15 жовт. С. 804.
20. *Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Наук. думка, 2002. 952 с.*
21. *Centralny Archiwum Wojskowe, Generalny Inspektor Sił Zbrojnych (CAW, GISZ). sygn.302. k. 126.*
22. *Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowym: Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1980. 724 s.*
23. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр.45, арк. 21–23.
24. Воронін О. *Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон : Воскресіння, 1992. 135 с.*
25. AMP, R-VI – 1A/473.
26. Сивіцький М. *Записки сірого волиняка. Львів : Місіонер, 1996. 376 с.*

УДК 94:329.614](477.82)"19"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.04>

АГЕНТУРНА МЕРЕЖА ЯК СКЛАДНИК ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИМ РУХОМ І РАДЯНСЬКИМИ КАРАЛЬНИМИ ОРГАНАМИ НА ТЕРИТОРІЇ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ

Пінчук Людмила,
аспірантка

Волинського національного університету імені Лесі Українки

На основі опрацьованих джерел та літератури автор досліджує формування та діяльність радянської та націоналістичної агентурної мережі на території Камінь-Каширського району після його звільнення від німецької окупації. Проаналізовано методи вербування агентів, інформаторів та розвідників радянськими силовими органами НКВС (МВС) і НКДБ (МДБ) та Службою безпеки ОУН, а також звернено увагу на джерела формування агентурної мережі.

Акцентовано увагу на використанні радянськими каральними органами в агентурних цілях діючих та колишніх повстанців, проаналізовано методи радянських спецслужб стосовно компрометації керівного складу національно-визвольного руху. Опосередковано автор торкається проблеми залучення у радянські спецгрупи представників так званих «диких груп» та кримінального елемента для боротьби з членами підпілля.

Прослідковано процес використання підпілля членів винищувальних груп та батальйонів в агентурних цілях проти радянських силових структур. Проаналізовано роль місцевого населення в розвідувальній та агентурній діяльності націоналістичного підпілля. Окрім того, порушено питання про агентів та інформаторів підпілля в радянських адміністративних (включаючи сільську партійну номенклатуру) та освітніх структурах.

Зосереджено увагу на основних напрямках роботи агентурної мережі протиборчих сторін та її ефективності. Простежуються негативні тенденції діяльності агентури та її вплив на психологічний стан місцевого населення, яке опинилося в епіцентрі конфлікту двох протиборчих сил і було вимушене балансувати між ними.

Ключові слова: Служба безпеки ОУН, підпілля, агент, агентурно-бойова група, спецгрупа, «дикі групи», винищувальний батальйон, радянські каральні органи (МВС, МДБ).

Pinchuk Lyudmyla. The agency network as a component of the confrontation between the national liberation movement and the Soviet punishment organizations on the territory of Kamin-Kashyrskiyi

Based on the studied sources and literature, the author examines the formation and activities of the Soviet and nationalist intelligence network in the Kamin-Kashyrskiyi district after its liberation from German occupation. The author analyzes the methods of recruiting agents, informants and spies by the Soviet law enforcement agencies of the NKVD (MVD) and NKDB (MGB) and the OUN Security Service. And also attention is paid to the sources of formation of the agency network.

In the article, the author focuses on the use of current and former insurgents by the Soviet punitive authorities for intelligence purposes, analyzes the methods of the Soviet secret services regarding the compromising of the leadership of the national liberation movement. Indirectly, the author touches on the problem of involving in Soviet special groups representatives of the so-called "wild groups" and the criminal element to fight members of the underground.

The process of underground use of members of fighter groups and battalions for intelligence purposes against the Soviet security forces was traced. The role of the local population in the intelligence and intelligence activities of the nationalist underground is analyzed. In addition, the question of agents and informants of the underground in the Soviet administrative (including the rural party nomenclature) and educational structures is raised.

The focus is on the main areas of work of the intelligence network of opposing parties and its effectiveness. There are negative trends in the agency and its impact on the psychological state of the local population, which was at the epicenter of the conflict between the two opposing forces and was forced to balance between them.

Key words: OUN Security Service, underground, agent, agent-combat group, special group, "wild groups", fighter battalion, Soviet punishment organizations (MIA, MGB).

У боротьбі між радянською карально-репресивною системою і національно-визвольним рухом важливою була роль агентурних мереж обох сторін.

Для боротьби з націоналістичними підпіллям за наказом заступника наркома Василя Рясного були створені диверсійно-розвідувальні групи при кожному районному відділі НКВС. Завданням цих груп було створення розгалуженої мережі агентів, шпигунів, які б збирали інформацію про зв'язки населення з УПА, про керівний склад повстанського руху з метою їх подальшої ліквідації [5, с. 325–326]. Так, у шифротелеграмі № 3288 від 15 квітня 1944 р. начальник Українського штабу партизанського

руху Тимофій Строкач вимагав від усіх командирів більшовицьких партизанських з'єднань активізувати розроблення ОУН – «посилити засилання агентури до вищих, центральних органів» [5, с. 277].

В одній із доповідних записок, адресованій голові Волинського обкому КП(б)У товаришу Профатилу, зазначалося, що станом на кінець січня 1945 р. в Камінь-Каширському районі агентурою було закрито 42 сільські ради. Агентурно-інформативна мережа включала: 136 агентів, із них внутрішніх – 2, маршрутників – 3, інформаторів – 131. У більшості сіл було два-три агенти, а в таких селах, як Нуйно, Качин, Гута-Бровенська, Ольбле-Руське, Сошично, Воєгоща, Яномисль, Яйно, – п'ять-сім. У селі Личини і місті Камінь-Каширську – 11. У селах Дольники, Застав'є і Воля – 20. Однак попри таку розгалужену агентурну мережу Карасинська сільська рада і село Набруска не мали жодного агента [16, арк. 46].

За інформацією Камінь-Каширського РВ НКВС станом на лютий 1945 р. на обліку агентурно-інформативної мережі перебувало 202 особи. Однак із числа осіб, що стояли на обліку, працювало лише 20–25 осіб, позаяк із 70-ма агентами з січня 1945 р. не було зустрічей [21, с. 110].

Станом на 1 липня 1946 р. агентурно-інформативна мережа РВ МВС виглядала так: резидентів – 2, агентів – 3, інформаторів – 302. Ця агентурна мережа охоплювала 76 сіл і хуторів загальною чисельністю населення 15 325 осіб. З огляду на те, що не всі населені пункти району були покриті мережею агентів та інформаторів, було поставлене завдання залучити ще п'ятьох резидентів, трьох агентів і 31 інформатора [13, арк. 129].

Досить цінними для радянської влади були випадки, коли вдавалося завербувати когось із середовища підпілля, таке траплялося зазвичай із захопленими під час військово-чекістських операцій та різного роду рейдів (облав) підпільниками. До прикладу, 14 березня 1945 р. в полон був захоплений кущовий господарчий Чорний із боївки СБ Голуба. Вісля відповідної обробки він дав згоду стати агентом органів НКВС. Йому було присвоєно псевдо «Василенко». За оперативною вказівкою органів НКВС Чорний був відправлений назад у підпілля, а вся агентурна інформація, зібрана ним, мала передаватися через батьків [21, с. 132]. Уже через день (15 березня) після вербування за участі Чорного органами НКВС було проведено військову операцію поблизу села Верхи по зачистці боївки Голуба. У результаті цієї операції затримано п'ять осіб [7, арк. 279].

За даними цього ж агента, 19 березня біля села Качин були ліквідовані боївки СБ Сороки та Стаха [7, арк. 279, 289]. А 22 березня того ж року за допомогою агента «Василенка» біля села Карпилівка неподалік річки Стобихва була проведена військово-чекістська операція з метою ліквідації боївок Дубового та Хмари. У результаті вбито 43 повстанця та чотирьох затримано. Серед убитих – командир загону УПА Дубовий і сотенний Хмара. Обидві повстанські групи входили до з'єднання Кубіка [7, арк. 279, 289].

5 травня 1945 р. на хуторах біля села Верхи загonom з пошуку краєвого провідника ОУН Дубового вдалося затримати зв'язкову боївки Кубіка «Марусю» (Ілюшик Марію) яка була завербована та використувалася в оперативних цілях. Головним завданням агента «Марусі» було вивідати інформацію про місцезнаходження Дубового та Кубіка. Уже через два дні, 7 травня 1945 р., за її участі вдалося затримати та вбити заступника продовольчими складами з краєвого проводу ОУН В'юна та заступника командира бригади УПА Яструба. Під час їх ліквідації були захоплені цінні для радянських спецслужб документи [10, арк. 252].

Восени 1951 р. радянським каральним органам удалося завербувати одного із жителів села Фаринки на ім'я Гриць. Із його допомогою органами держбезпеки були ліквідовані керівники національно-визвольного руху в районі – «Роман» та «Кос» [6, арк. 33–34, 37].

Для боротьби з підпіллям радянськими органами держбезпеки створювалися бойові групи спеціального призначення (спецгрупи, спецбоївки, агентурно-бойові групи). Такі групи формувалися при структурах НКВС, зокрема при оперативних групах НКВС УРСР, УНКВС та при РВ НКВС [20, с. 75]. Зазвичай спеціальні групи наповнювалися за рахунок партизанів, співробітників радянських каральних органів, стрибків тощо. Іноді до складу спецгруп залучалися представники кримінального середовища. Як приклад маємо згадку про використання такого елемента в системі радянських силових структур: 18 лютого 1947 р. Камінь-Каширський РВ МВС доповів про розкриття групи грабіжників із шести осіб. Під виглядом оунівців діяли в селах Сошичне, Підріччя і Довга Нива. Цікаво, що начальник РВ МДБ узяв цих бандитів під свій захист, мотивуючи це тим, що вони є «корисними для МДБ» [2, с. 123].

Важливим джерелом поповнення груп спеціального призначення були також діючі або колишні повстанці. Зазвичай до цих груп залучалися морально не стійкі підпільники, які, до прикладу, вийшли з повинною і в обмін на обіцяну амністію погодилися на співпрацю з НКВС [20, с. 75]. Ще однією категорією цих груп були повстанці, захоплені під час облав.

Перед спеціальними групами ставилася низка завдань: захоплення або фізичне знищення керівних центрів та керівників ОУН і УПА; знищення системи зв'язку ОУН і УПА, а також зв'язкових та шефів зв'язку; збирання розвідувальної інформації для проведення військово-чекістських операцій; виявлення та знищення повстанських укриттів; нараження УПА на удар із боку оперативних груп НКВС.

Використання підпільників у групах спеціального призначення було важливим ще й тому, що останні мали зв'язок із керівниками національно-визвольного руху та добре володіли методами конспірації, які використовувалися в підпіллі. Командував такою групою зазвичай хтось із колишніх керівників УПА, а оперативне керівництво здійснював працівник НКВС [20, с. 75].

В одному з донесень Літвінов інформував обком, що станом на 20 березня 1945 р. в Камінь-Каширському районі створено три спецбоївки чисельністю 30 осіб та дві контрбанди із шести осіб. Далі йдеться про їхні успіхи в боротьбі з УПА, зокрема: знешкоджено 516 «бандитів», захоплено 300 бандитів і чотири члени ОУН, викрито п'ять схронів, ліквідовано чотири пункти зв'язку, одну організацію ОУН [5, с. 358–359].

Ще однією категорією, яку радянські каральні органи використовували у своїх агентурних комбінаціях проти підпілля, були так звані «дикі групи». Вони склалися з представників підпілля, які через певні обставини вийшли з підпорядкування організаційної мережі і діяли на свій розсуд. Іноді такі групи потрапляли під вплив радянських спецслужб, перевербовувалися і ставали спецгрупами.

Протягом 1945–1946 рр. у Камінь-Каширському районі діяли «дикі групи» «Гриця», «Мручка», «Лиска», «Лісового» [2, с. 121]. В одному з радянських донесень згадується, що на кінець 1951 р. в районі діяло п'ять окремих (тобто від ОУН і УПА) банд, так звані «дикі банди»: «Голуба», «Отamana», «Лиска», «Зеленого», «Орла» [6, арк. 33].

Підступність таких груп полягала в тому, що за зовнішнім виглядом, озброєнням, одягом, мовою, конспірацією вони не відрізнялися від повстанців УПА, що часто вводило в оману керівництво УПА [20, с. 76].

Створені радянською карально-репресивною машиною спеціальні групи суттєво компрометували підпілля в очах населення, яке було їхньою основною підтримкою. Окрім знищення підпільної мережі та ліквідації бійців УПА, спецгрупи займалися грабунком місцевого населення, мародерством, гвалтуванням жінок тощо.

У кінці 1945 р. керівникам ОУН і УПА стало відомо про існування таких спецгруп, почалось їх масове знищення. За цих обставин створення нових спецгруп припинилося [18, с. 183].

У звіті референтури СБ Ковельського окружного проводу ОУН за 1946 р. про боротьбу з агентурно-бойовими групами зазначено: «Деякі групи зістали знищені нашими боївками в засідках, а інші пов'язалися з організаційною сіткою та далі виконують накази ОУН. Деякі з «диких груп» нав'язалися з НКВД та виконують їх роботу в терені» [2, с. 123].

Радянські каральні органи щодо членів ОУН і УПА часто використовували різного роду провокативні та компрометуючі заходи [12, с. 47] за допомогою спецбоївок, агентів тощо. Компрометуючи підпілля і бійців УПА, радянське керівництво наражало їх на терор із боку СБ ОУН. Таким чином радянські спецслужби створювали конфлікт у рядах націоналістичного підпілля.

Одним із методів компрометації, який застосовували радянські каральні органи, був виклик так званих «посібників» підпілля до РВ МВС для бесід. Численні виклики одних і тих самих людей до РВ НКВС наводило на них підозру, бо вони могли бути перевербовані та працювати проти підпілля. Часто такі компрометуючі заходи закінчувалися тим, що СБ ОУН ліквідувала осіб, які, на їхню думку, були підозрілими.

Один із таких сценаріїв компрометації радянські каральні органи провели у 1946 р. над однією сім'єю із села Верхи. Районне керівництво володіло агентурними даними про те, що житель цього села Здрок Василь Миколайович та його дочка Семенюк Устина мають зв'язок із куцковою боївкою СБ Голуба. Оперативному складу РВ МВС було дане завдання за кожного масового виклику населення викликати сім'ю Здрока з метою компрометації її перед підпіллям. У результаті неодноразового виклику цієї сім'ї вночі 8 травня 1946 р. боївкою Голуба були вбиті дружина Здрока Ксенія Михайлівна та дочка Устина, а його забрано до лісу [11, арк. 180–181].

Паралельно з радянською керівництво національно-визвольного руху розбудовувало свою мережу агентури серед місцевого населення, партійного активу, бійців винищувальних батальйонів тощо.

Питаннями розвідки, контррозвідки проти противника, а також внутрішньоорганізаційною безпекою опікувалася Служба безпеки (СБ ОУН). Із приходом радянської влади повноваження Служби безпеки значно посилювалися, керівництво підпілля всіяко сприяло розвитку мережі СБ [1, с. 81].

Ще в 1944 р. районний провідник ОУН «Микола» (Халан Григорій Матвійович) дав наказ про посилення агентури СБ серед осіб, що працювали в радянських організаціях, із метою мати інформацію про кількість військ та працівників НКВС у районі, їх озброєння тощо [9, арк. 101]. Відповідальність за виконання наказу було покладено на районного коменданта СБ ОУН «Власа». Останній, своєю чергою, дав наказ кушовим боївкам СБ ОУН, які почали активно його виконувати [9, арк. 103]. Так був завербований К.П. Решетовський із села Ольбле-Руське, який на слідстві розповів про це так: «...Працюючи секретарем сільської ради Ольбле-Руське, до мене неодноразово приходив керівник кушової боївки СБ «Збуч». Він запропонував мені з ним секретно співпрацювати... У жовтні 1944 року я дав згоду на співпрацю, і він одразу присвоїв мені псевдонім «Зірка», яким я мав підписувати всі відомості, які передаватиму йому». Інший свідок Сірова про своє вербування розповіла: «У кінці листопада 1944 року Коробейко Анна, що проживала в селі Олексіївка та працювала вчителькою в селі Підріччя, запропонувала мені працювати для СБ». Остання мала передавати дані про військові частини в районі, газети, патрони. Про те, як мала відбуватися передача інформації, свідок відзначила: «Усе це я повинна була передавати їй, а вона, своєю чергою, районному провіднику – «Миколі» [9, арк. 103].

Із документів бачимо, що серед агентів ОУН були не лише представники сільської номенклатури. Велика ставка робилася на працівників, що працювали в районі. Значна увага підпільників була прикута до осіб, які працювали у сфері зв'язку. Так, завербованій А.Ф. Ярощук ставилося завдання перехоплювати на пошті всю кореспонденцію, яка адресувалася для РВ НКВС та НКДБ, знімати копії і лише тоді відправляти адресату [9, арк. 104].

Однак досить скоро, у тому ж таки 1945 р., районним органам безпеки вдалося виявити 10 осіб націоналістичного елемента в провідних ланках, що відповідали за функціонування району. Зокрема, агенти та інформатори підпілля були виявлені у районній конторі зв'язку, відділі народної освіти, лісовому господарстві, відділенні державного банку, медичній сфері тощо [9, арк. 404].

Досить прискіпливо у підпіллі ставилися до зрадників, тому час від часу СБ ОУН улаштовувала чистки в лавах організації з метою усунення ненадійних людей, які могли бути агентами НКВС, НКДБ.

Часто жорстокі методи і масові чистки, застосовані СБ, а іноді й убивства невинних людей були зумовлені провокативними діями з боку радянських каральних органів. Останні за допомогою сфабрикованих матеріалів намагалися компрометувати підпільників та бійців УПА, наражаючи їх тим самим на розправу з боку СБ ОУН [19].

Ліквідовувалися навіть представники керівної ланки. Так, у квітні 1945 р. СБ ОУН був розстріляний керівник районного проводу ОУН «Докторенко» (Фіц Федір Григорович) та районний комендант СБ по Камінь-Каширському району «Хмара». Обидва зазідали у зв'язках із НКВС і НКДБ.

Слід зазначити, що, ймовірно, «Докторенко» був розстріляний СБ ОУН помилково, бо був скомпрометований радянськими спецслужбами. Відомо, що в лютому-березні 1945 р. начальником РВ НКВС «Докторенку» надсилалися компрометуючі записки, і, очевидно, СБ ОУН могла зазідрити провідника у зраді та діяльності на користь ворога [8, арк. 56].

В одному зі звітів терену «ГО Москва» зазначалося, що в період із січня до жовтня 1945 р. в Камінь-Каширському надрайоні, куди входило шість районів СБ ОУН, зі строю виведено 142 бійця і з них 134 особи зліквідовано [8, арк. 189].

На тих, кого ліквідовували чи допитували, складалися обвинувальні акти та протоколи допитів. Обвинувальні акти склалися керівником боївки, групи (відділу) тощо [15, арк. 120]. Один із таких обвинувальних актів (вирок) був знайдений співробітниками МВС у схроні «Коса» на ім'я Гриця. У ньому йшлося про те, що він довгий час був активним посібником ОУН, проживаючи на хуторі, допомагав будувати схрони, маскувати їх під час перебування в них повстанців, допомагав продуктами, але згодом «зрадив» – застрелив друга «Березу» і тяжко поранив провідника «Романа», який ледве дістався до криївки «Коса». У кінці вирoku було написано: «Покарати Гриця найсуворішою карою – смертю» [6, арк. 37–38].

Досить успішною була агентурна робота підпілля і в рядах винищувальних батальйонів (стрибків).

Агентурні успіхи СБ у середовищі винищувальних батальйонів та груп самооборони пояснюються тим, що багато стрибків мали родинні чи земляцькі зв'язки з повстанцями. Чимало з них самі в минулому були в лавах ОУН та УПА, а у винищувальні батальйони потрапили з різних причин (полон, арешт і т. д.) [3, с. 112–113]. Наприклад, житель села Залісся Василь Савович Ткачук у квітні 1945 р. увійшов до складу винищувального загону, проте до цього перебував в УПА під псевдо «Ялина». У період перебування в «стрибках» не полишав зв'язок із підпіллям. Коли керівництво винищувального загону зазідрило В.С. Ткачука в небажанні воювати проти УПА, його в травні 1946 р. арештували та засудили до 10 років виправно-трудових таборів із поразкою в правах на п'ять років [4].

Траплялися випадки, коли СБ ОУН спеціально відсилала своїх бійців, щоб вони вливалися в ряди стрибків. Такі агенти повідомляли керівництво ОУН і УПА про можливі облави органів НКВС, а винищувальні батальйони, у складі яких були підпільники, певний час могли тільки імітувати боротьбу [3, с. 112–113]. У 1945 р. за завданням керівництва ОУН «Ялина» (Ткачук Мойсей Антонович) та «Заєць» (Шваюк Василь Савович) вийшли з підпілля, щоб як агенти потрапити у винищувальний батальйон. Перебуваючи у винищувальному батальйоні, вони систематично інформували свого підпільного керівника «Отамана» про заплановані військово-чекістські операції, чисельність винищувальних груп, про виїзди в села співробітників МДБ і МВС і т. п. [14, арк. 255, 256].

У червні 1946 р. значна частина винищувальних груп і батальйонів була розформована через ненадійність [17, арк. 13] та підозри у зв'язках із націоналістичним середовищем. Схожа чистка серед керівництва винищувальних батальйонів відбулася в 1947 р. [5, с. 360].

Отже, агентурна мережа займала важливе місце у боротьбі між українським національно-визвольним рухом та радянськими каральними органами.

Використання агентурних даних дало змогу радянському керівництву відійти від тактики масштабних блокад та військово-чекістських операцій. Пріоритетом стало проведення локальних військово-чекістських операцій на основі агентурних даних, які були спрямовані проти певних боївків або повстанців, особливо якщо це були керівні кадри ОУН і УПА.

Військово-чекістські операції також поповнювали ряди радянської агентури в рядах підпільників. Акцент робили на захоплення живими членів націоналістичного підпілля. У подальшому захоплених повстанців допитували, а отриману інформацію використовували в оперативній роботі. Таких повстанців намагалися зробити радянськими агентами в рядах націоналістів.

Важливим методом в оперативній роботі радянських органів була дискредитація повстанців та членів їхніх сімей. Такі акції накликали на дискредитованих повстанців СБ ОУН, яка зазвичай ліквідувала підозрюваних.

Натомість підпільники також намагалися створювати свою агентуру в місцевих керівних органах радянської влади та винищувальних батальйонах. Завербовані голови сільських рад та секретарі надавали повстанцям цінну інформацію. Агенти, які працювали у сфері зв'язку, копіювали для підпілля матеріали, котрі призначалися карально-репресивним органам. Досить удаюлою була агентурна робота підпілля в рядах винищувальних батальйонів. Проте радянське керівництво швидко збагнуло, що в «стрибках» є багато ворожих агентів, тому частину батальйонів було розформовано а частину реорганізовано.

Література:

1. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині. Луцьк : Волинська книга, 2007. 176 с.
2. Антонюк Я. Боротьба СБ ОУН (б) з «дикими групами» на території Волині та Полісся (1944–1951 рр.). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2010. Т. 22. С. 120–124.
3. Антонюк Я. Агентура СБ ОУН(б) у радянських силових органах на території Волині (1946–1951 рр.) *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2010. Вип. 3. С. 112–116.
4. Архів Управління СБУ у Волинській області (далі – Архів УСБУ у Волинській обл.). Спр. 6681.
5. Бондарчук А. Обірване коріння нації. Волинська хрестоматія. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2011. 896 с.
6. Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ) Ф. 13. Спр. 450. Арк. 33, 34, 37.
7. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 189. Арк. 279, 289.
8. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 227. Арк. 56, 189.
9. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 228. Арк. 101, 103, 104.
10. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 279. Арк. 252.
11. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 324. Арк. 180–181.
12. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 406. Арк. 47.
13. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 418. Арк. 129.
14. ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 434. Арк. 255–256.
15. ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67863. Арк. 120.
16. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 46.
17. Держархів Волинської обл. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 13.
18. Дмитрук В. Вони боролися за волю України (Участь ОУН і УПА у національно-визвольній боротьбі українського народу в 1941–1956 рр. за матеріалами Волині та Полісся). Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. Т. III. 404 с.
19. Патриляк І. Служба безпеки ОУН. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sluzhba_bezpeky.
20. Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоївків НКВС–НКДБ під виглядом ОУН–УПА ; вид. 2-е, доп. Київ : Сергійчук М.І., 2006. 184 с.
21. Ус С. Хроніка Волинського Полісся. Події 1944–1954 років. Луцьк : Надстир'я, 2019. Т. 1. 204 с.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)“1944/1950”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.05>

КАДРОВИЙ СКЛАД УПРАВЛІНЬ НКДБ–МДБ ДРОГОБИЦЬКОЇ, ЗАКАРПАТСЬКОЇ, СТАНІСЛАВСЬКОЇ, ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ УРСР (ЗА ШТАТНИМИ РОЗСТАНОВКАМИ КАДРІВ 1944, 1947, 1950 РР.)¹

Ільницький Василь,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України

Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка;
доцент кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи

та оборонного планування

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

orcid.org/0000-0002-4969-052X

Researcher ID: H-4431-2017

Scopus ID: 57203399830

У статті на основі штатних розстановок особового складу Управління НКДБ/Управління МДБ кадрів здійснено підрахунки, які дають змогу сформуванню портрету типового чекіста. Аналізу підлягали штатні розстановки кадрів за 1947 і 1950 рр. із Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської, Чернівецької областей. Водночас із метою порівняння наведено статистичні підрахунки за 1944 р. зі штатних розстановок Дрогобицької області. Також аналізу підлягали вік, національність, освіта, партійність, час приходу на роботу у силові органи, звання. Установлено, що у ході радянської особливо гострим стало питання кадрового забезпечення (зокрема, професійний, освітній, морально-психологічний стан) відновлених партійних, державних і господарських органів. На цьому тлі постійно відчувався брак кадрів. Для вирішення проблеми ЦК КП(б)У періодично відправляв їх у західні області України. Підраховано, що у 1944–1945 рр. у Дрогобицькому УНКДБ переважну більшість працівників становили молоді люди, за національністю росіяни, які мали початкову або неповну середню освіту, партійні (понад 80%) та стажем роботи в силових органах до п'яти років, володіли званнями сержантського, старшинського і молодшого офіцерського складу. Водночас у 1947–1950 рр. кадрове наповнення в областях за цими показниками суттєво не змінювалося. Більшість становили молоді особи до 35 років, децю більше став відрізнятися національний склад, хоча й більшість продовжували займати росіяни, освітній рівень не змінився: працівники мали початкову або неповну середню освіту. У складі силових органів працювали особи, більшість з яких мали партійний стаж три роки та понад трьохрічний стаж служби у силових структурах. Водночас за військовими званнями переважна більшість працівників мала звання сержантського, старшинського і молодшого офіцерського складу.

Ключові слова: УНКДБ, УМДБ, Дрогобицька, Закарпатська, Станіславська, Чернівецька області, репресивно-каральні органи.

Ільницький Василь. The staff of employees of NKDB–MDB of Drohobych, Transcarpathia, Stanislav, Chernivtsi regional departments of the USSR (according to staff arrangements of personnel 1944, 1947, 1950)

In the article, the calculations are made on the staff arrangement of the NKDB / MDB Personnel Department that allows forming a portrait of a typical security officer. Staff arrangement for 1947 and 1950 from Drohobych, Transcarpathia, Stanislav, and Chernivtsi regions was subject to analysis. At the same time, for the purpose of comparison, statistical calculations for 1944 from the staff rankings of Drohobych region are given. Age, nationality, education, party affiliation, time of coming to work in law enforcement agencies, ranks were analyzed. It was established that in 1944 – 1945 in the Drohobych UNKDB the vast majority of employees were young people, Russians by nationality, who had primary or incomplete secondary education, party reference (over 80%) and experience in law enforcement agencies up to 5 years, held the rank of sergeant, petty officers and junior officers. Against this background, there was a constant shortage of staff. Therefore, to solve the problem, the Central Committee of the CP(B)U periodically sent them to the western regions of Ukraine. It is estimated that in 1944 – 1945 in the Drohobych UNKGB the vast majority of employees were young people, Russians by nationality, who had primary or incomplete secondary education, party (over 80%) and experience in

¹ Стаття містить результати досліджень, проведених завдяки іменній стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук за 2021 р.

law enforcement agencies up to 5 years, held the rank of sergeant, officers and junior officers. At the same time, in 1947–1950 the staffing in the regions did not change significantly according to these indicators. The majority were young people under the age of 35, the ethnic staff began to differ slightly, although the majority were Russians, the educational level did not change – employees had primary or incomplete secondary education. The law enforcement agencies included individuals, most of whom had three years of party experience and more than three years of service in the security forces. At the same time, the vast majority of military ranks were sergeant, petty and junior officers.

Key words: UNKDB, UMDB, Drohobych, Transcarpathia, Stanislav, Chernivtsi regions, repressive and punitive bodies.

Із відкриттям доступу до матеріалів архівних установ України, на яких донедавна стояв гриф «совершенно секретно», історики отримали змогу працювати з різноаспектними документами, уведення яких до наукового обігу дало змогу збагатити сучасну історичну науку об'єктивними дослідженнями національно-визвольної боротьби 1940–1950-х років. Однак далеко не всі аспекти знайшли однакове ґрунтовне висвітлення у науковій літературі, саме тому виникає необхідність проаналізувати не лише діяльність визвольного руху, його кадровий потенціал, а й показати (використовуючи комплекс документів) сили радянських спецорганів, які використовувалися у боротьбі з націоналістичним підпіллям.

Питання кадрової характеристики знаходило своє відображення в узагальнюючих працях з історії протистояння українського визвольного руху та репресивно-каральної системи на західноукраїнських землях (1944–1953 рр.). З-поміж них відзначимо дослідження І. Біласа [1; 2], Д. Веденеєва та Г. Биструхіна [3], А. Кентія [16; 17], Ю. Киричука [18], С. Макаручука [20], А. Русначенка [22], В. Сергійчука [24] та ін. Однак у них власне кадри силових органів характеризуються фрагментарно. У плані формування збірного образу чекіста допомагають і довідкові видання [19; 21; 25]. Проте у них наводяться біографічні довідки на керівний склад вищих структурних ланок силових структур.

Мета статті – використовуючи штатні розстановки особового складу (1944, 1947, 1950 рр.), охарактеризувати (вік, національність, освіта, партійність, час приходу на роботу у силові органи, звання) кадровий потенціал працівників УНКДБ–УМДБ Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської, Чернівецької областей. Водночас із метою порівняння наведено статистичні підрахунки за 1944 р. зі штатних розстановок Дрогобицької області.

Радянська влада на теренах західних областей України ніколи не почувалася впевнено, відчуваючи відверту неприязнь місцевого населення. Цьому сприяли політика комуністичних владних структур, репресивно-каральна діяльність органів НКВС–МВС/НКДБ–МДБ, які поводити себе як відверті окупанти, ігноруючи місцеві звичаї і традиції. Прагнення здійснити швидку радянізацію західноукраїнських земель наштовхнулося на всенародний опір. Після відновлення радянської влади у західних областях України її першочерговим завданням стала боротьба з визвольним рухом. Із цією метою у Західну Україну були спрямовані структури політичного апарату, величезні військові сили та вже завчасно сформовані репресивно-каральні органи.

Однією з найбільш істотних проблем у ході радянізації стало кадрове забезпечення (зокрема, професійний, освітній, морально-психологічний стан) відновлених партійних, державних і господарських органів. Постійно відчувався брак кадрів. Для вирішення проблеми ЦК КП(б)У періодично відправляв їх у західні області України. Так, упродовж 1944–1945 рр. у західні області України на різні посади відрядили 80 тис партійних, радянських, господарських працівників, які стали основою у партійному, репресивно-каральному, господарському апараті [23, с. 96]. До червня 1946 р. у західні області України прибуло близько 87 тис різного рівня номенклатури, партійних, комсомольських працівників тощо [3, с. 243]. Практично всі без винятку обласні органи та установи склалися з надісланих працівників. Зазначимо ще одну особливість: попри те, що деякі працівники відзначали в анкеті свою національну приналежність до українців, практично такі кадри рідною мовою не володіли. Місцеве населення було де-факто усунуте від управління.

Доцільно відзначити, що друга «радянізація» західних областей України відбувалася переважно силами кадрів, що прибули зі східних областей. Особливо це стосувалося репресивно-карального апарату, на який поклали основну функцію – ліквідувати український визвольний рух у найкоротші терміни. Так, у середині 1947 р. у західних областях України серед 2 447 працівників органів МВС і МДБ місцевих лише було 98 (4%) [3, с. 308]. Ці представники влади поводити, власне, як відверті загарбники, атеїсти та варвари. Звичайно, відряджали не лише на партійну, адміністративну роботу, а й особливо у структури репресивно-каральних органів. Відрядження на роботу тривали і в подальші роки.

Структура управлінь обласних, районних відділів була однаковою, проте вони різнилися чисельністю. Чисельність окремих відділів Управління МДБ областей часто змінювалася. Кількісний склад відділів 2-Н залежав від величини району і від чисельності підпілля у ньому.

За допомогою штатних розстановок особового складу Управління НКДБ/Управління МДБ кадрів нам удалося здійснити підрахунки, вивести статистичні дані, які дають змогу сформувавши портрет типового чекіста. Аналізу підлягали штатні розстановки кадрів за 1947 і 1950 рр. із Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської, Чернівецької областей. Окрім цього, для порівняння наведено статистичні підрахунки за 1944 р. зі штатних розстановок Дрогобицької області. Зокрема, аналізувалися такі дані, як вік, національність, освіта, партійність, час приходу на роботу у силові органи, звання.

Вік. Під час визначення цього показника трапляються випадки, коли в документах фігурують декілька різних дат народження, що, очевидно, зумовлювалося як приписками років або ж, навпаки, зменшенням (відкидуванням), бажанням приховати «темні сторінки» власних біографій, так і звичайними помилками. За нашими підрахунками, станом на жовтень 1944 р. за віком в Управлінні НКДБ Дрогобицької області працювало осіб: 1896 р.н. – 1, 1897 – 1, 1898 – 2, 1900 – 1, 1903 – 6, 1904 – 1, 1905 – 8, 1906 – 2, 1907 – 5, 1908 – 11, 1909 – 6, 1910 – 7, 1911 – 11, 1912 – 16, 1913 – 12, 1914 – 12, 1915 – 10, 1916 – 7, 1917 – 9, 1918 – 2, 1919 – 9, 1920 – 5, 1921 – 4, 1922 – 5, 1923 – 3, 1924 – 5, 1925 – 1, 1926 – 1, 1927 – 2 [13]. *За віком зі 165 осіб: до 35 років – 121 (73,3%), після 35 – 44 (26,7%).* Практично не змінилася ситуація з віковими особливостями на жовтень 1945 р. Управління НКДБ Дрогобицької області: 1896 р.н. – 1, 1897 – 1, 1898 – 3, 1899 – 1, 1900 – 1, 1901 – 1, 1902 – 5, 1903 – 7, 1904 – 3, 1905 – 14, 1906 – 5, 1907 – 17, 1908 – 18, 1909 – 17, 1910 – 19, 1911 – 20, 1912 – 31, 1913 – 34, 1914 – 30, 1915 – 32, 1916 – 19, 1917 – 14, 1918 – 18, 1919 – 25, 1920 – 16, 1921 – 15, 1922 – 26, 1923 – 17, 1924 – 24, 1925 – 16, 1926 – 2, 1927 – 8 [14]. *За віком із 460 осіб: до 35 р. – 347 (75,4%), після 35 р. – 113 (24,6%).* Тобто це були молоді люди (понад 70% особи віком до 35 років), які, однак, уже мали за плечима життєвий і бойовий досвід.

Національність. Ставлення до місцевого населення демонструють підрахунки за національною ознакою працівників Управління НКДБ Дрогобицької області на жовтень 1944 р.: зі 165 осіб: білорусів – 1 (0,61%), євреїв – 1 (0,61%), казахів – 1 (0,61%), осетинів – 1 (0,61%), росіян – 118 (71,5%), українців – 43 (26,06%) [13]. Натомість наступного року в жовтні 1945 р. чисельність українців зменшується. Так, в Управління НКДБ Дрогобицької області перебувало: білорусів – 6 (1,3%), євреїв – 2 (0,43%), казахів – 1 (0,22%), мордвинів – 2 (0,43%), удмуртів – 1 (0,22%), осетинів – 1 (0,22%), росіян – 330 (71,74%), татарів – 1 (0,22%), українців – 113 (24,56%), чувашів – 2 (0,43%), невідомо – 1 (0,22%) [14]. Тобто бачимо, хто насправді вів боротьбу з українським визвольним рухом. До речі, є також питання і про справжню національність силовиків, які писали, що вони українці (оскільки в деяких ні прізвища, ні імена далеко не українські).

Освіта. З-поміж працівників Управління НКДБ Дрогобицької області станом на жовтень 1944 р. мали освіту: початкову – 3, 1/н – 2, 3 кл. – 1, 4 кл. – 5, 5 кл. – 18, 6 кл. – 5, 7 кл. – 29, 8 кл. – 7, 9 кл. – 5, неповну середню – 19, середню – 57, середньо-технічну – 1, неповну вищу – 5, вищу – 7, не встановлені – 1 [13]. За освітою зі 165 осіб: закінчили 1 – 5 кл. – 29 (17,6%), до 9 кл. – 65 (39,4%), 10 – 11 кл. – 57 (34,54%), незакінчена вища – 5(3%), вища – 7 (4,24%), середньо-технічна – 1 (0,61%), не встановлено – 1 (0,61%); Управління НКДБ Дрогобицької області (жовтень 1945 р.): із 460: початкова 1 – 5 кл. – 73 (15,87%), до 9 – 220 (47,83%), із 10 – 11 – 1 (0,22%), середня – 135 (29,34%), незакінчена вища – 17 (3,7%), вища – 14 (3,04%) [14]. Таким чином, більшість (понад 50%) мали початкову та неповну середню освіту.

Партійність. Серед працівників Управління НКДБ Дрогобицької області на жовтень 1944 р. партійний стаж мали з: 1918 р. – 1, 1925 – 1, 1926 – 3, 1928 – 5, 1929 – 3, 1930 – 3, 1931 – 4, 1932 – 8, 1933 – 1, 1935 – 1, 1937 – 2, 1938 – 16, 1939 – 18, 1940 – 13, 1941 – 16, 1942 – 23, 1943 – 17, 1944 – 5, б/п – 25 [13]. За партійністю: до 1939 р. – 48 (29,1%), з 1939–1940 – 31 (18,8%), з 1941–1943 – 56 (33,9%), 1944 – 5 (3%), безпартійних – 25 (15,2%). Відповідно на жовтень 1945 р. з-поміж працівників Управління НКДБ Дрогобицької області отримали стаж в органах партії: б/п – 60 осіб, 1918 – 1, 1919 – 1, 1921 – 2, 1925 – 2, 1926 – 4, 1927 – 2, 1928 – 10, 1929 – 5, 1930 – 3, 1931 – 14, 1932 – 20, 1933 – 2, 1935 – 1, 1936 – 3, 1937 – 8, 1938 – 27, 1939 – 65, 1940 – 56, 1941 – 41, 1942 – 60, 1943 – 46, 1944 – 26, ВЛКСМ – 1 особа [14]. За партійністю із 460: безпартійні – 60 осіб (13,04%), до 1939 р. – 105 (22,83%), 1939 – 1940 р. – 121 (26,3%), 1941 – 1943 р. – 147 (31,96%), 1944 – 26 (5,65%), ВЛКСМ – 1 особа (0,22%). Отже, переважно більшість працівників мала стаж членства у партії близько п'яти років.

Робота в органах державної безпеки. Працівники Управління НКДБ Дрогобицької області на жовтень 1944 р. мали вже значний досвід роботи в спецорганах: 1922 – 2, 1923 – 1, 1926 – 1, 1928 – 2, 1930 – 2, 1931 – 3, 1932 – 4, 1933 – 7, 1934 – 7, 1935 – 3, 1936 – 3, 1937 – 8, 1938 – 16, 1939 – 12, 1940 – 17, 1941 – 16, 1942 – 19, 1943 – 30, 1944 – 12 [13]. Чекістським стажем зі 165 осіб: до 1939 р. – 59 (35,7%), 1939–1940 – 29 (17,6%), 1941–1943 – 65 (39,4%), 1944 р. – 12 (7,3%). Несуттєво змінився стаж роботи

в чекістських органах працівників Управління НКДБ Дрогобицької області на жовтень 1945 р.: 1919 – 1, 1921 – 1, 1922 – 1, 1923 – 1, 1924 – 1, 1926 – 1, 1927 – 1, 1929 – 2, 1930 – 4, 1931 – 4, 1932 – 9, 1933 – 13, 1934 – 13, 1935 – 4, 1936 – 8, 1937 – 16, 1938 – 39, 1939 – 34, 1940 – 51, 1941 – 28, 1942 – 51, 1943 – 93, 1944 – 80, 1945 – 4 [14]. Чекістський стаж із 460: до 1939 – 119 (25,8%), 1939–1940 – 85 (18,5%), 1941–1943 – 172 (37,4%), після 1944 р. – 84 (18,3%). При цьому відомостей про чекістський стаж 70 осіб знайти не вдалося. Водночас щодо наявних осіб установили, що понад 60% мали стаж менше п'яти років.

Звання. Зі 165 працівників Управління НКДБ Дрогобицької області було з військовими званнями: молодший сержант – 4 (2,42%), сержант – 17 (10,3%), старший сержант – 3 (1,81%), старшина – 5 (3,03%), молодший лейтенант – 43 (26,06%), лейтенант – 19 (11,52%), старший лейтенант – 20 (12,12%), капітан – 13 (7,87%), майор – 11 (6,66%), підполковник – 2 (1,21%), полковник – 1 (0,61%), б/з – 20 (12,12%), не вдалося встановити інформацію щодо 7 осіб (4,24%) [13]. Тобто понад 70% працівників зі званнями сержантського, старшинського і молодшого офіцерського складу.

Для порівняння варто зробити зріз якісного стану кадрів 1947 і 1950 рр. у Дрогобицькій, Закарпатській, Станіславській, Чернівецькій областях.

Вік. Згідно з нашими підрахунками, в Управлінні НКДБ Дрогобицької області у січні 1947 р. працювали особи: 1878 р.н. – 1, 1898 – 1, 1901 – 2, 1902 – 2, 1903 – 5, 1904 – 5, 1905 – 10, 1906 – 5, 1907 – 21, 1908 – 12, 1909 – 13, 1910 – 19, 1911 – 14, 1912 – 34, 1913 – 27, 1914 – 28, 1915 – 23, 1916 – 20, 1917 – 26, 1918 – 27, 1919 – 23, 1920 – 23, 1921 – 23, 1922 – 36, 1923 – 36, 1924 – 34, 1925 – 29, 1926 – 9, 1927 – 8, 1928 – 4, невідомих – 15 [6; 15]. *За віком із 535 осіб: до 35 – 376 (70,3%), після 35 – 144 (26,9%), невідомо – 15 (2,8%); відповідно в Управлінні МДБ Закарпатської області у липні 1947 р.: 1897 р.н. – 1, 1898 – 1, 1902 – 6, 1903 – 5, 1904 – 5, 1905 – 4, 1906 – 15, 1907 – 8, 1908 – 6, 1909 – 16, 1910 – 9, 1911 – 14, 1912 – 11, 1913 – 18, 1914 – 22, 1915 – 22, 1916 – 20, 1917 – 17, 1918 – 33, 1919 – 26, 1920 – 16, 1921 – 21, 1922 – 28, 1923 – 20, 1924 – 30, 1925 – 20, 1926 – 20, 1927 – 7, 1928 – 4, 1929 – 1 [5]. За віком із 426 осіб: до 35 – 325 (76,3%), після 35 – 101 (23,7%); Управління МДБ Станіславської області на січень 1947 р.: 1894 р.н. – 1, 1895 – 1, 1896 – 1, 1898 – 1, 1899 – 1, 1900 – 3, 1901 – 5, 1902 – 10, 1903 – 6, 1904 – 12, 1905 – 23, 1906 – 15, 1907 – 13, 1908 – 21, 1909 – 22, 1910 – 18, 1911 – 28, 1912 – 28, 1913 – 40, 1914 – 45, 1915 – 40, 1916 – 37, 1917 – 41, 1918 – 60, 1919 – 59, 1920 – 31, 1921 – 37, 1922 – 40, 1923 – 36, 1924 – 48, 1925 – 35, 1926 – 27, 1927 – 13, 1928 – 5, 1929 – 1 [7]. За віком із 804 осіб: до 35 – 595 (74%), після 35 – 209 (26%); Управління МДБ Чернівецької області на січень-березень 1947 р.: 1896 р.н. – 1, 1899 – 2, 1900 – 4, 1902 – 6, 1903 – 7, 1904 – 6, 1905 – 8, 1906 – 14, 1907 – 11, 1908 – 9, 1909 – 3, 1910 – 10, 1911 – 15, 1912 – 19, 1913 – 31, 1914 – 27, 1915 – 18, 1916 – 21, 1917 – 24, 1918 – 29, 1919 – 18, 1920 – 23, 1921 – 30, 1922 – 22, 1923 – 20, 1924 – 25, 1925 – 14, 1926 – 3, 1927 – 5, 1928 – 4, 1929 – 2 [4]. За віком із 431 осіб: до 35 – 316 (73,3%), після 35 – 115 (26,7%). Отже, в усіх УМДБ більшість працівників (понад 70%) становили молоді особи віком до 35 років. Найбільше їх було в УМДБ Закарпатської області – 76,3%, найменше – УМДБ Дрогобицької області – 70,3%.*

Національність. За національністю в Управлінні МДБ Дрогобицької області на січень 1947 р.: із 535 осіб перебувало: білорусів – 4 (0,75%), євреїв – 4 (0,75%), мордвинів – 4 (0,75%), осетинів – 1 (0,19%), росіян – 372 (69,53%), татарів – 3 (0,56%), удмуртів – 1 (0,19%), українців – 129 (24,1%), чувашів – 1 (0,19%), невідомих – 16 (2,99%) [6; 15]; Управління МДБ Закарпатської області на липень 1947 р.: із 426 осіб: азербайджанців – 1 (0,23%), вірмен – 1 (0,23%), білорусів – 5 (1,2%), грузинів – 1 (0,23%), євреїв – 7 (1,64%), чувашів – 2 (0,5%), мордвинів – 3 (0,7%), осетинів – 1 (0,23%), росіян – 228 (53,5%), удмуртів – 1 (0,23%), українців – 176 (41,31%) [5]; Управління МДБ Станіславської області на січень 1947 р.: із 804 осіб: вірмен – 2 (0,25%), башкирів – 1 (0,15%), білорусів – 6 (0,75%), євреїв – 14 (1,74%), комі – 2 (0,25%), латишів – 1 (0,15%), чувашів – 3 (0,37%), молдаван – 1 (0,15%), мордвинів – 3 (0,37%), удмуртів – 2 (0,25%), росіян – 536 (66,6%), татарів – 3 (0,37%), українців – 230 (28,6%) [7]; Управління МДБ Чернівецької області в січні-березні 1947 р.: із 431 особи: вірмен – 2 (0,46%), білорусів – 3 (0,7%), грузинів – 1 (0,23%), євреїв – 17 (4%), мордвинів – 1 (0,23%), росіян – 269 (62,4%), українців – 128 (29,7%), казахів – 1 (0,23%), киргизів – 1 (0,23%), комі – 2 (0,46%), молдаван – 1 (0,23%), поляків – 2 (0,46%), татарів – 1 (0,23%), чувашів – 2 (0,46%) [4]. Тобто чисельність росіян коливалася у межах від 53,5% в УМДБ Закарпатської області до 69,53% в УМДБ Дрогобицької області, водночас чисельність українців – від 24,1% в УМДБ Дрогобицької області, до 41,31% в УМДБ Закарпатської області.

Освіта. За освітою в Управлінні МДБ Дрогобицької області на січень 1947 р. із 535 осіб: малограмотних – 1 (0,2%), початкова – 126 (23,6%), неповна середня – 225 (42%), середня – 147 (27,5%), середня/тех. – 1 (0,2%), незакінчена вища – 14 (2,6%), середня медична – 1 (0,2%), вища – 7 (1,3%), невідомо – 13 (2,4%) [6; 15]; Управління МДБ Закарпатської області на липень 1947 р. із 426 осіб:

малограмотних – 1 (0,23%), початкова – 119 (27,93%), неповна середня – 157 (36,95%), середня – 118 (27,7%), середньо-технічна – 1 (0,23%), незакінчена вища – 16 (3,76%), вища – 14 (3,3%) [5]; Управління МДБ Станіславської області на січень 1947 р. із 804 осіб: безграмотних – 2 (0,25%), початкова – 199 (24,75%), неповна середня – 366 (45,52%), середня – 198 (24,6%), середньо-технічна – 1 (0,15%), незакінчена вища – 25 (3,11%), вища – 13 (1,62%) [7]; Управління МДБ Чернівецької області в січні-березні 1947 р. із 431 особи: безграмотних – 2 (0,46%), початкова – 105 (24,4%), неповна середня – 176 (40,8%), середня – 124 (28,7%), незакінчена вища – 12 (2,8%), вища – 12 (2,8%) [4]. Таким чином, бачимо, що більшість працівників мала початкову та неповну середню освіту (65,8% в УМДБ Дрогобицької області, 65,11% – УМДБ Закарпатської області, 70,52% – УМДБ Станіславської області, 65,66% – УМДБ Чернівецької області).

Партійність. За часом вступу до партії в Управління МДБ Дрогобицької області на січень 1947 р.: б/п – 82, 1925 – 1, 1926 – 2, 1927 – 2, 1928 – 5, 1929 – 4, 1930 – 5, 1931 – 11, 1932 – 10, 1935 – 1, 1936 – 3, 1937 – 4, 1938 – 17, 1939 – 49, 1940 – 48, 1941 – 38, 1942 – 58, 1943 – 70, 1944 – 47, 1945 – 39, 1946 – 25, невідомих – 14 [6; 15]. *За партійним стажем із 535 осіб: б/п – 82 (15,32%), до 1939 р. – 65 (12,15%), 1939 – 1940 р. – 97 (18,13%), 1941 – 1943 р. – 166 (31,03%), після 1944 р. – 111 (20,75%), невідомо – 14 (2,62%);* Управління МДБ Закарпатської області на липень 1947 р.: 1925 – 2, 1926 – 2, 1927 – 4, 1928 – 6, 1929 – 4, 1930 – 2, 1931 – 8, 1932 – 6, 1935 – 1, 1936 – 2, 1937 – 6, 1938 – 18, 1939 – 38, 1940 – 40, 1941 – 15, 1942 – 31, 1943 – 57, 1944 – 35, 1945 – 48, 1946 – 38, 1947 – 14, б/п – 48, невідомо – 1 [5]. *За партійним стажем із 426 осіб: до 1939 р. – 61 (14,3%), 1939 – 1940 р. – 78 (18,3%), 1941 – 1943 р. – 103 (24,2%), після 1944 р. – 135 (31,7%), б/п – 48 (11,27%), невідомо – 1 (0,23%);* Управління МДБ Станіславської області на січень 1947 р.: 1925 – 2, 1926 – 1, 1927 – 4, 1928 – 8, 1929 – 6, 1930 – 16, 1931 – 10, 1932 – 17, 1935 – 3, 1936 – 4, 1937 – 4, 1938 – 31, 1939 – 54, 1940 – 73, 1941 – 51, 1942 – 103, 1943 – 120, 1944 – 71, 1945 – 59, 1946 – 47, 1947 – 1, ВЛКСМ – 2, б/п – 117 [7]. *За партійністю із 804 осіб: до 1939 р. – 106 (13,2%), 1939 – 1940 р. – 127 (15,8%), 1941 – 1943 р. – 274 (34,01%), після 1944 – 178 (22,14%), ВЛКСМ – 2 (0,25%), б/п – 117 (14,6%);* Управління МДБ Чернівецької області в січні – березні 1947 р.: 1919 – 1, 1920 – 1, 1923 – 1, 1924 – 2, 1925 – 1, 1926 – 8, 1927 – 2, 1928 – 3, 1929 – 3, 1930 – 3, 1931 – 6, 1932 – 9, 1936 – 1, 1937 – 9, 1938 – 20, 1939 – 28, 1940 – 38, 1941 – 29, 1942 – 49, 1943 – 46, 1944 – 38, 1945 – 36, 1946 – 31, ВЛКСМ – 4, б/п – 62 [4]. *За партійним стажем (431): 1939 р. – 70 (16,2%), 1939 – 1940 р. – 66 (15,3%), 1941 – 1943 р. – 124 (28,8%), після 1944 р. – 105 (24,4%), ВЛКСМ – 4 (0,9%), б/п – 62 (14,4%) [4].* Як бачимо, більшість мала партійний стаж три роки та більше (61,31% – УМДБ Дрогобицької області, 56,8% – УМДБ Закарпатської області, 63,01% – УМДБ Станіславської області, 60,3% – УМДБ Чернівецької області).

Робота в органах державної безпеки. За часом приходу на службу в органи Управління МДБ Дрогобицької області на січень 1947 р.: 1921 – 1, 1927 – 2, 1929 – 2, 1930 – 2, 1931 – 5, 1932 – 11, 1933 – 11, 1934 – 9, 1935 – 10, 1936 – 10, 1937 – 10, 1938 – 38, 1939 – 31, 1940 – 36, 1941 – 26, 1942 – 49, 1943 – 76, 1944 – 47, 1945 – 89, 1946 – 68, 1947 – 2 [6; 15]. *За чекістським стажем із 535 осіб: до 1939 р. – 111 (20,75%), 1939 – 1940 р. – 67 (12,52%), 1941 – 1943 р. – 151 (28,22%), після 1944 р. – 206 (38,51%);* Управління МДБ Закарпатської області на липень 1947 р.: 1920 – 1, 1921 – 2, 1924 – 1, 1926 – 1, 1927 – 2, 1928 – 1, 1929 – 3, 1930 – 5, 1931 – 7, 1932 – 7, 1933 – 4, 1934 – 7, 1935 – 9, 1936 – 7, 1937 – 9, 1938 – 27, 1939 – 26, 1940 – 24, 1941 – 18, 1942 – 44, 1943 – 67, 1944 – 33, 1945 – 50, 1946 – 58, 1947 – 12, невідомо – 1 [5]. *За чекістським стажем із 426 осіб: до 1939 р. – 93 (21,83%), 1939 – 1940 р. – 50 (11,73%), 1941 – 1943 р. – 129 (30,3%), після 1944 – 153 (35,91%), невідомо – 1 (0,23%);* Управління МДБ Станіславської області на січень 1947 р.: 1920 – 2, 1921 – 1, 1922 – 1, 1924 – 1, 1925 – 1, 1926 – 1, 1927 – 3, 1928 – 1, 1929 – 5, 1930 – 13, 1931 – 6, 1932 – 7, 1933 – 5, 1934 – 10, 1935 – 12, 1936 – 14, 1937 – 37, 1938 – 39, 1939 – 49, 1940 – 39, 1941 – 37, 1942 – 70, 1943 – 135, 1944 – 121, 1945 – 87, 1946 – 104, 1947 – 3 [7]. *За чекістським стажем із 804 осіб: до 1939 р. – 159 (19,8%), 1939 – 1940 р. – 88 (10,9%), 1941 – 1943 р. – 242 (30,1%), після 1944 р. – 315 (39,2%);* Управління МДБ Чернівецької області у січні – березні 1947 р.: 1919 – 1, 1920 – 1, 1923 – 1, 1926 – 4, 1928 – 1, 1929 – 3, 1930 – 6, 1931 – 5, 1932 – 3, 1933 – 8, 1934 – 1, 1935 – 3, 1936 – 8, 1937 – 13, 1938 – 28, 1939 – 38, 1940 – 24, 1941 – 22, 1942 – 48, 1943 – 53, 1944 – 69, 1945 – 41, 1946 – 50 [4]. *За чекістським стажем із 431 особи: 1939 р. – 86 (19,9%), 1939 – 1940 р. – 62 (14,4%), 1941 – 1943 р. – 123 (28,5%), після 1944 р. – 160 (37,2%).* Таким чином, в органах УМДБ у 1947 р. працювали особи, які мали стаж понад три роки (61,49% – УМДБ Дрогобицької області, 63,86% – УМДБ Закарпатської області, 60,8% – УМДБ Станіславської області, 62,8% – УМДБ Чернівецької області).

Звання. З-поміж 535 працівників Управління МДБ Дрогобицької області на січень 1947 р.: ефрейтор – 2 (0,4%), старшина – 14 (2,61%), молодший сержант – 39 (7,3%), сержант – 34 (6,4%), старший

сержант – 30 (5,61%), молодший лейтенант – 79 (14,7%), лейтенант – 137 (25,6%), старший лейтенант – 38 (7,1%), капітан – 58 (10,8%), майор – 15 (2,81%), підполковник – 9 (1,7%), полковник – 1 (0,18%), б/зв – 79 (14,7%) [6; 15]; Управління МДБ Закарпатської області на січень 1947 р. із 426 осіб: ефрейтор – 1 (0,23%), старшина – 6 (1,4%), молодший сержант міліції – 1 (0,23%), молодший сержант – 19 (4,46%), сержант – 15 (3,52%), старший сержант – 5 (1,2%), молодший лейтенант п/служби – 1 (0,23%), молодший лейтенант а/сл. – 1 (0,23%), молодший лейтенант міліції – 1 (0,23%), молодший лейтенант – 83 (19,48%), молодший технічний лейтенант – 1 (0,23%), технічний лейтенант – 1 (0,23%), лейтенант міліції – 1 (0,23%), г/в лейтенант – 1 (0,23%), лейтенант – 94 (22,1%), г/в старший лейтенант – 2 (0,47%), старший лейтенант – 45 (10,6%), г/в капітан – 4 (0,93%), капітан-лейтенант – 1 (0,23%), капітан – 55 (12,9%), г/в майор – 1 (0,23%), майор міліції – 1 (0,23%), майор – 35 (8,21%), підполковник – 13 (3,05%), полковник – 2 (0,47%), б/з – 36 (8,45%) [5]; Управління МДБ Станіславської області на січень 1947 р. із 804 осіб: ефрейтор – 5 (0,6%), старшина – 20 (2,5%), молодший сержант – 41 (5,1%), сержант – 44 (5,5%), старший сержант – 35 (4,4%), г/в молодший лейтенант – 1 (0,12%), молодший лейтенант інтендантської служби – 3 (0,4%), молодший лейтенант – 165 (20,5%), технічний лейтенант – 2 (0,25%), лейтенант інтендантської служби – 2 (0,25%), гв. лейтенант – 3 (0,4%), лейтенант – 208 (25,8%), г/в старший лейтенант – 6 (0,7%), старший лейтенант – 57 (7,1%), капітан – 64 (7,9%), г/в майор – 4 (0,5%), майор – 25 (3,11%), г/в підполковник – 2 (0,25%), підполковник – 7 (0,8%), полковник – 1 (0,12%), б/з – 108 (13,43%), невідомо – 1 (0,12%) [7]; Управління МДБ Чернівецької області у січні – березні 1947 р. із 431 осіб: ефрейтор – 3 (0,7%), старшина – 13 (3,02%), молодший сержант – 13 (3,02%), сержант – 27 (6,3%), старший сержант – 13 (3,02%), технічний лейтенант – 2 (0,5%), молодший лейтенант ад. служби – 1 (0,23%), молодший технічний лейтенант – 1 (0,23%), молодший лейтенант – 69 (16%), гв. лейтенант – 1 (0,23%), лейтенант – 100 (23,2%), лейтенант ад. служби – 1 (0,23%), старший лейтенант – 36 (8,3%), старший технічний лейтенант – 1 (0,23%), капітан – 60 (13,9%), майор – 23 (5,3%), підполковник – 5 (1,2%), полковник – 2 (0,5%), невідомо – 60 (13,9%) [4]. Отже, за військовими званнями переважна більшість працівників мала звання сержантського, старшинського і молодшого офіцерського складу – 77,91% в УМДБ Дрогобицької області, 79,36% – УМДБ Закарпатської області, 81,52% – УМДБ Станіславської області, 79,11% – УМДБ Чернівецької області.

Дещо змінилася ситуація за вказаними параметрами у 1950 р.

Вік. За віком в Управлінні МДБ Дрогобицької області на грудень 1950 р. перебувало: 1877 р.н. – 1, 1892 – 1, 1898 – 2, 1899 – 4, 1900 – 1, 1901 – 3, 1902 – 5, 1903 – 6, 1904 – 5, 1905 – 14, 1906 – 9, 1907 – 26, 1908 – 13, 1909 – 16, 1910 – 22, 1911 – 29, 1912 – 43, 1913 – 33, 1914 – 56, 1915 – 29, 1916 – 33, 1917 – 31, 1918 – 61, 1919 – 44, 1920 – 48, 1921 – 50, 1922 – 67, 1923 – 62, 1924 – 84, 1925 – 50, 1926 – 48, 1927 – 30, 1928 – 10, 1929 – 4, 1930 – 6, 1931 – 5, 1932 – 3 [9]. *За віком із 954 осіб: до 35 – 636 (66,66%), після 35 – 318 (33,33%);* Управлінні МДБ Закарпатської області на грудень 1950 р.: 1891 – 1, 1895 – 1, 1897 – 2, 1898 – 1, 1899 – 2, 1900 – 4, 1901 – 1, 1902 – 7, 1903 – 7, 1904 – 9, 1905 – 6, 1906 – 16, 1907 – 15, 1908 – 4, 1909 – 14, 1910 – 13, 1911 – 22, 1912 – 19, 1913 – 24, 1914 – 31, 1915 – 29, 1916 – 33, 1917 – 20, 1918 – 34, 1919 – 32, 1920 – 27, 1921 – 27, 1922 – 47, 1923 – 45, 1924 – 58, 1925 – 33, 1926 – 33, 1927 – 11, 1928 – 11, 1929 – 6, 1930 – 9, 1931 – 5 [8]. *За віком із 659 осіб: до 35 р. – 431 (65,4%), після 35 – 228 (34,6%);* Управлінні МДБ Станіславської області на грудень 1950 р.: 1881 р.н. – 1, 1896 – 3, 1899 – 1, 1900 – 5, 1901 – 3, 1902 – 4, 1903 – 4, 1904 – 15, 1905 – 15, 1906 – 11, 1907 – 8, 1908 – 18, 1909 – 16, 1910 – 19, 1911 – 28, 1912 – 38, 1913 – 31, 1914 – 36, 1915 – 34, 1916 – 39, 1917 – 35, 1918 – 58, 1919 – 60, 1920 – 33, 1921 – 46, 1922 – 82, 1923 – 62, 1924 – 90, 1925 – 42, 1926 – 28, 1927 – 29, 1928 – 10, 1929 – 7, 1930 – 1, 1931 – 2, невідомо – 4 [10; 11]. *За віком із 918 осіб: до 35 р. – 624 (68%), після 35 – 290 (31,6%), невід. – 4 (0,44%);* Управлінні МДБ Чернівецької області на грудень 1950 р.: 1892 – 1, 1894 – 1, 1896 – 1, 1899 – 3, 1900 – 2, 1902 – 4, 1903 – 3, 1904 – 8, 1905 – 10, 1906 – 12, 1907 – 9, 1908 – 7, 1909 – 10, 1910 – 16, 1911 – 24, 1912 – 21, 1913 – 29, 1914 – 26, 1915 – 19, 1916 – 20, 1917 – 26, 1918 – 33, 1919 – 24, 1920 – 32, 1921 – 23, 1922 – 28, 1923 – 36, 1924 – 31, 1925 – 22, 1926 – 11, 1927 – 10, 1928 – 5, 1929 – 5, 1930 – 4, 1932 – 2 [12]. *За віком із 518 осіб: до 35 – 312 (60,23%), після 35 – 206 (39,77%).* Отже, в усіх УМДБ більшість працівників (понад 60%) становили молоді особи віком до 35 років. Найбільше їх було в УМДБ Станіславської області – 68%, найменше – в УМДБ Чернівецької області – 60,23%.

Національність. Управління МДБ Дрогобицької області на грудень 1950 р. із 954 осіб: білорусів – 8 (0,84%), євреїв – 6 (0,63%), казахів – 2 (0,22%), киргизів – 1 (0,10%), молдаван – 1 (0,10%), турків – 1 (0,10%), українців – 327 (34,3%), мордвинів – 9 (0,94%), осетинів – 1 (0,10%), росіян – 591 (61,95%), таджиків – 1 (0,10%), татар – 4 (0,42%), узбеків – 1 (0,10%), чувашів – 1 (0,10%) [9]; Управління МДБ Закарпатської області на грудень 1950 р. із 659 осіб: азербайджанців – 1 (0,15%), вірмен – 2 (0,31%), білорусів – 10 (1,51%), грузинів – 1 (0,15%), євреїв – 9 (1,36%), угорців – 1 (0,15%), узбеків – 1 (0,15%),

чуваши́в – 3 (0,45%), молдаван – 1 (0,15%), мордвинів – 2 (0,31%), росіян – 359 (54,5%), словаків – 1 (0,15%), татар – 2 (0,31%), удмуртів – 1 (0,15%), українців – 265 (40,2%) [8]; Управління МДБ Станіславської області на грудень 1950 р. із 918 осіб: азербайджанців – 1 (0,11%), вірмен – 1 (0,11%), білорусів – 9 (0,98%), греків – 1 (0,11%), євреїв – 14 (1,53%), казахів – 2 (0,22%), коми – 1 (0,11%), латишів – 1 (0,11%), мордвинів – 2 (0,22%), пол. – 1 (0,11%), удмуртів – 4 (0,44%), українців – 308 (33,55%), росіян – 568 (61,87%), татарів – 1 (0,11%), узбеків – 1 (0,11%), чуваши́в – 3 (0,33%) [10; 11]; Управління МДБ Чернівецької області на грудень 1950 р. із 518 осіб: вірмен – 2 (0,4%), башкирів – 1 (0,2%), білорусів – 3 (0,6%), грузинів – 1 (0,2%), євреїв – 12 (2,3%), чуваши́в – 1 (0,2%), молдаван – 1 (0,2%), мордвинів – 3 (0,6%), росіян – 334 (64,4%), татар – 6 (1,2%), українців – 154 (29,7%) [12]. Тобто чисельність росіян коливалася у межах від 54,5% в УМДБ Закарпатської області до 64,4% в УМДБ Чернівецької області, водночас чисельність українців – від 29,7% в УМДБ Чернівецької області до 40,2% в УМДБ Закарпатської області.

Освіта. За освітнім рівнем в Управлінні МДБ Дрогобицької області станом на грудень 1950 р. із 954 осіб: безграмотних – 1 (0,10%), малограмотних – 3 (0,31%), початкова – 170 (17,82%), неповна середня – 480 (50,31%), середня – 273 (28,62%), неповна спеціальна – 1 (0,10%), незакінчена вища – 18 (1,9%), вища – 8 (0,84%) [9]; Управлінні МДБ Закарпатської області на грудень 1950 р. із 659 осіб: безграмотних – 3 (0,45%), початкова – 147 (22,3%), неповна середня – 291 (44,2%), середня – 186 (28,2%), середня технічна – 1 (0,15%), незакінчена вища – 13 (1,97%), вища – 18 (2,73%) [8]; Управлінні МДБ Станіславської області на грудень 1950 р. із 918 осіб: початкова – 206 (22,44%), неповна середня – 382 (41,61%), середня – 279 (30,39%), незакінчена вища – 27 (2,94%), вища – 21 (2,29%), невідомо – 3 (0,33%) [10; 11]; Управлінні МДБ Чернівецької області на грудень 1950 р. із 518 осіб: початкова – 127 (24,52%), неповна середня – 190 (36,68%), середня – 170 (32,82%), незакінчена вища – 19 (3,66%), вища – 12 (2,32%) [12]. Таким чином, бачимо, що більшість працівників мала початкову та неповну середню освіту (68,54% в УМДБ Дрогобицької області, 66,95% – УМДБ Закарпатської області, 64,05% – УМДБ Станіславської області, 61,2% – УМДБ Чернівецької області).

Партійність. За часом вступу в партію працівники Управління МДБ Дрогобицької області на грудень 1950 р. характеризувалися: 1918 – 1, 1919 – 1, 1925 – 1, 1926 – 1, 1927 – 7, 1928 – 3, 1929 – 6, 1930 – 3, 1931 – 16, 1932 – 12, 1935 – 1, 1936 – 1, 1937 – 3, 1938 – 15, 1939 – 39, 1940 – 56, 1941 – 34, 1942 – 60, 1943 – 100, 1944 – 74, 1945 – 73, 1946 – 60, 1947 – 57, 1948 – 54, 1949 – 72, 1950 – 60, 1951 – 1, б/п – 143 [9]. *За партійним стажем із 954 осіб: 1939 р. – 71 (7,4%), 1939 – 1940 р. – 95 (9,96%), 1941 – 1943 р. – 194 (20,34%), після 1944 р. – 451 (47,3%), б/п – 143 (15%);* Управління МДБ Закарпатської області на грудень 1950 р.: 1920 – 1, 1925 – 1, 1926 – 4, 1927 – 5, 1928 – 4, 1929 – 5, 1930 – 2, 1931 – 7, 1932 – 10, 1937 – 4, 1938 – 10, 1939 – 24, 1940 – 40, 1941 – 20, 1942 – 33, 1943 – 60, 1944 – 46, 1945 – 45, 1946 – 39, 1947 – 47, 1948 – 60, 1949 – 58, 1950 – 23, б/п – 111 [8]. *За партійністю із 659 осіб: 1939 р. – 53 (8,04%), 1939 – 1940 р. – 64 (9,71%), 1941 – 1943 р. – 113 (17,15%), після 1944 р. – 318 (48,3%), б/п – 111 (16,8%);* Управління МДБ Станіславської області на грудень 1950 р.: 1912 – 1, 1916 – 1, 1924 – 2, 1925 – 1, 1926 – 1, 1927 – 1, 1928 – 5, 1929 – 6, 1930 – 8, 1931 – 10, 1932 – 15, 1933 – 1, 1936 – 2, 1937 – 1, 1938 – 20, 1939 – 39, 1940 – 47, 1941 – 36, 1942 – 74, 1943 – 130, 1944 – 73, 1945 – 57, 1946 – 69, 1947 – 68, 1948 – 47, 1949 – 53, 1950 – 18, б/п – 129, невідомі – 3 [10; 11]. *За партійним стажем із 918 осіб: 1939 р. – 75 (8,17%), 1939 – 1940 р. – 86 (9,37%), 1941 – 1943 р. – 240 (26,14%), після 1944 р. – 385 (41,94%), б/п – 129 (14,05%), невідомо – 3 (0,33%);* Управління МДБ Чернівецької області на грудень 1950 р.: 1918 – 1, 1919 – 1, 1920 – 2, 1923 – 1, 1924 – 1, 1925 – 1, 1926 – 2, 1927 – 3, 1928 – 2, 1929 – 2, 1930 – 3, 1931 – 9, 1932 – 8, 1937 – 2, 1938 – 9, 1939 – 22, 1940 – 27, 1941 – 25, 1942 – 40, 1943 – 34, 1944 – 32, 1945 – 44, 1946 – 41, 1947 – 32, 1948 – 34, 1949 – 22, 1950 – 13, 1951 – 1, б/п – 104 [12]. *За партійним стажем із 518 осіб: 1939 р. – 47 (9,1%), 1939 – 1940 р. – 49 (9,5%), 1941 – 1943 р. – 99 (19,1%), після 1944 р. – 219 (42,2%), б/п – 104 (20,1%).* Як бачимо, більшість мала партійний стаж три роки та більше (59,43% – УМДБ Дрогобицької області, 54,63% – УМДБ Закарпатської області, 65,36% – УМДБ Станіславської області, 60,23% – УМДБ Чернівецької області).

Робота в органах державної безпеки. За часом приходу на роботу в спецоргани Управління МДБ Дрогобицької області на грудень 1950 р.: 1924 – 1, 1927 – 3, 1928 – 1, 1929 – 2, 1930 – 6, 1931 – 7, 1932 – 7, 1933 – 8, 1934 – 8, 1935 – 8, 1936 – 13, 1937 – 16, 1938 – 47, 1939 – 46, 1940 – 38, 1941 – 32, 1942 – 53, 1943 – 92, 1944 – 63, 1945 – 91, 1946 – 100, 1947 – 90, 1948 – 95, 1949 – 86, 1950 – 41 [9]. *За чекістським стажем із 954 осіб: 1939 р. – 127 (13,3%), 1939 – 1940 р. – 84 (8,8%), 1941 – 1943 р. – 177 (18,6%), після 1944 р. – 566 (59,3%);* Управління МДБ Закарпатської області на грудень 1950 р.: 1920 – 1, 1921 – 1, 1922 – 1, 1925 – 2, 1926 – 1, 1927 – 2, 1928 – 3, 1929 – 3, 1930 – 2, 1931 – 8, 1932 – 7, 1933 – 7, 1934 – 11, 1935 – 11, 1936 – 5, 1937 – 8, 1938 – 28, 1939 – 26, 1940 – 35, 1941 – 23, 1942 – 37, 1943 – 57, 1944 – 36,

1945 – 66, 1946 – 80, 1947 – 54, 1948 – 63, 1949 – 52, 1950 – 29 [8]. За чекістським стажем із 659 осіб: 1939 р. – 101 (15,33%), 1939 – 1940 р. – 61 (9,26%), 1941 – 1943 р. – 117 (17,75%), після 1944 р. – 380 (57,66%); Управління МДБ Станіславської області на грудень 1950 р.: 1917 – 1, 1920 – 2, 1928 – 1, 1929 – 3, 1930 – 7, 1931 – 3, 1932 – 10, 1933 – 6, 1934 – 6, 1935 – 9, 1936 – 14, 1937 – 24, 1938 – 36, 1939 – 44, 1940 – 32, 1941 – 29, 1942 – 55, 1943 – 95, 1944 – 56, 1945 – 66, 1946 – 93, 1947 – 76, 1948 – 132, 1949 – 78, 1950 – 37, невідомо – 3 [10; 11]. За чекістським стажем із 918 осіб: 1939 р. – 122 (13,29%), 1939 – 1940 р. – 76 (8,28%), 1941 – 1943 р. – 179 (19,50%), після 1944 р. – 538 (58,60%), невідомо – 3 (0,33%); Управління МДБ Чернівецької області на грудень 1950 р.: 1919 – 1, 1921 – 1, 1923 – 1, 1928 – 1, 1929 – 4, 1930 – 3, 1931 – 2, 1932 – 3, 1933 – 8, 1934 – 3, 1935 – 4, 1936 – 8, 1937 – 12, 1938 – 32, 1939 – 34, 1940 – 23, 1941 – 20, 1942 – 43, 1943 – 56, 1944 – 34, 1945 – 31, 1946 – 52, 1947 – 39, 1948 – 40, 1949 – 40, 1950 – 23 [12]. За чекістським стажем із 518 осіб: 1939 р. – 83 (16,02%), 1939 – 1940 р. – 57 (11,01%), 1941 – 1943 р. – 119 (22,97%), після 1944 р. – 259 (50). Таким чином, в органах УМДБ у 1950 р. працювали особи, які мали стаж понад три роки (67,3% – УМДБ Дрогобицької області, 70% – УМДБ Закарпатської області, 64,5% – УМДБ Станіславської області, 72,59% – УМДБ Чернівецької області).

Звання. УМДБ Дрогобицької області на грудень 1950 р. із 954 осіб: ефрейторів – 11 (1,15%), старшина – 43 (4,5%), молодший сержант – 88 (9,22%), сержант – 37 (3,88%), старший сержант – 38 (4%), старший сержант міліції – 3 (0,31%), молодший лейтенант – 122 (12,8%), молодший технічний лейтенант – 3 (0,31%), молодший лейтенант міліції – 2 (0,21%), технічний лейтенант – 1 (0,1%), лейтенант – 167 (17,51%), старший технічний лейтенант – 1 (0,1%), старший лейтенант – 153 (16,04%), капітан – 106 (11,11%), майор – 66 (6,91%), підполковник – 19 (2%), полковник – 3 (0,31%), б/з – 91 (9,54%) [9]; УМДБ Закарпатської області на грудень 1950 р. із 659 осіб: старшина – 20 (3,03%), молодший сержант міліції – 1 (0,15%), молодший сержант – 51 (7,74%), сержант – 42 (6,37%), старший сержант – 19 (2,9%), молодший лейтенант міліції – 2 (0,3%), молодший лейтенант – 83 (12,6%), молодший технічний лейтенант – 5 (0,75%), технічний лейтенант – 6 (0,91%), лейтенант – 110 (16,7%), старший лейтенант – 91 (13,8%), капітан-лейтенант – 1 (0,15%), капітан – 66 (10,01%), майор міліції – 1 (0,15%), майор – 46 (6,98%), підполковник – 23 (3,5%), полковник – 4 (0,61%), б/з – 88 (13,35%) [8]; Управління МДБ Станіславської області на грудень 1950 р. із 918 осіб: ефрейторів – 12 (1,31%), старшина – 23 (2,51%), молодший сержант – 47 (5,12%), сержант – 47 (5,12%), старший сержант – 24 (2,61%), воєнр. 1 рангу – 1 (0,11%), молодший лейтенант – 126 (13,73%), молодший технічний лейтенант – 2 (0,22%), лейтенант медичної служби – 3 (0,33%), технічний лейтенант – 6 (0,65%), лейтенант – 184 (20,04%), старший лейтенант медичної служби – 2 (0,22%), старший технічний лейтенант – 1 (0,11%), старший лейтенант – 165 (17,97%), капітан медичної служби – 1 (0,11%), капітан – 100 (10,89%), майор медичної служби – 1 (0,11%), майор – 48, (5,23%), підполковник – 16 (1,74%), полковник – 4 (0,44%), б/з – 105 (11,44%) [10; 11]; Управління МДБ Чернівецької області на грудень 1950 р.: ефрейтор – 5 (0,96%), старшина – 31 (5,98%), молодший сержант – 30 (5,8%), сержант – 27 (5,21%), старший сержант – 30 (5,8%), молодший лейтенант – 43 (8,3%), технічний лейтенант – 4 (0,77%), лейтенант – 81 (15,63%), старший технічний лейтенант – 3 (0,6%), старший лейтенант – 97 (18,7%), капітан – 61 (11,77%), майор – 36 (6,95%), підполковник – 14 (2,71%), полковник – 2 (0,4%), б/зв. – 54 (10,42%) [12]. Отже, за військовими званнями переважна більшість працівників мала звання сержантського, старшинського і молодшого офіцерського складу – 80,72% в УМДБ Дрогобицької області, 75,41% – в УМДБ Закарпатської області, 79,52% – в УМДБ Чернівецької області, 81,05% – в УМДБ Станіславської області.

Висновки. Таким чином, про окупаційний характер режиму свідчить також те, що майже вся адміністрація навіть на низових ланках складалася з росіян, а не місцевого населення. Не стали винятком і репресивно-каральні органи. Корінне населення було відсторонене навіть від управління господарським життям. На травень 1946 р. у Дрогобицькій області на керівній роботі не було жодного галичанина [3, с. 41]. За висновками Д. Веденєєва, «прибулі управлінські кадри відрізнялися низьким освітнім рівнем (переважно малокомпетентні особи, освіта яких не перевищувала рівень початкової, неповної середньої школи. – Авт.), незнанням і неповагою до регіональних особливостей, брутальним адмініструванням, що призводило до серйозних прорахунків у роботі» [3, с. 41].

Отже, бачимо, що у 1944–1945 рр. у Дрогобицькому УНКДБ переважну більшість працівників становили молоді люди (понад 70% – особи віком до 35 років), за національністю росіяни (понад 70%), які мали початкову або неповну середню освіту (понад 50%), партійні – понад 80% (зі стажем до п'яти років – близько 50%) та стажем роботи в силових органах до п'яти років (таких було понад 60%), володіли званнями сержантського, старшинського і молодшого офіцерського складу (понад 70%).

У цілому кадрове наповнення в областях, які розглядаємо за вище наведеними показниками, у 1947–1950 рр. суттєво не змінювалося. Більшість становили молоді особи до 35 років (у 1947 р.

коливалося залежно від області в діапазоні від 70,3% до 76,3% (найбільше в УМДБ Закарпатської області – 76,3%, найменше – в УМДБ Дрогобицької області – 70,3%), у 1950 р. – від 60,23% до 68% (найбільше в УМДБ Станіславської області – 68%, найменше – в УМДБ Чернівецької області – 60,23%). Зменшився притік нових кадрів, дещо більше став відрізнятися національний склад, хоча й більшість продовжували займати росіяни (у 1947 р. – 53,5% – 69,53% (найменше в УМДБ Закарпатської області, найбільше – в УМДБ Дрогобицької області), хоча й помітно зріс відсоток працівників, українців за походженням – від 24,1% до 41,31% (найменше в УМДБ Дрогобицької області, найбільше – в УМДБ Закарпатської області), у 1950 р. відповідно росіян – 54,5–64,4% (найменше – в УМДБ Закарпатської області, найбільше – в УМДБ Чернівецької області), українців – 29,7% – 33,55% (найменше – в УМДБ Чернівецької області, найбільше – в УМДБ Закарпатської області), освітній рівень не змінився: працівники мали початкову або неповну середню освіту (у 1947 р. 65,8% в УМДБ Дрогобицької області, 65,11% – в УМДБ Закарпатської області, 70,52% – в УМДБ Станіславської області, 65,66% – в УМДБ Чернівецької області; у 1950 р. – 68,54% в УМДБ Дрогобицької області, 66,95% – в УМДБ Закарпатської області, 64,05% – в УМДБ Станіславської області, 61,2% – в УМДБ Чернівецької області). У складі силових органів працювали особи, більшість з яких мала партійний стаж три роки та більше (у 1947 р. – 61,31% – в УМДБ Дрогобицької області, 56,8% – в УМДБ Закарпатської області, 63,01% – в УМДБ Станіславської області, 60,3% – в УМДБ Чернівецької області; 1950 р. – 59,43% – в УМДБ Дрогобицької області, 54,63% – в УМДБ Закарпатської області, 65,36% – в УМДБ Станіславської області, 60,23% – в УМДБ Чернівецької області) та відповідний понад трьохрічний стаж служби у силових структурах (у 1947 р. – 61,49% – в УМДБ Дрогобицької області, 63,86% – в УМДБ Закарпатської області, 60,8% – в УМДБ Станіславської області, 62,8% – в УМДБ Чернівецької області; 1950 р. – 67,3% – в УМДБ Дрогобицької області, 70% – в УМДБ Закарпатської області, 64,5% – в УМДБ Станіславської області, 72,59% – в УМДБ Чернівецької області). Водночас за військовими званнями переважна більшість працівників мала звання сержантського, старшинського і молодшого офіцерського складу (у 1947 р. – 77,91% – в УМДБ Дрогобицької області, 79,36% – в УМДБ Закарпатської області, 81,52% – в УМДБ Станіславської області, 79,11% – в УМДБ Чернівецької області; 1950 р. – 80,72% – в УМДБ Дрогобицької області, 75,41% – в УМДБ Закарпатської області, 79,52% – в УМДБ Чернівецької області, 81,05% – в УМДБ Станіславської області).

Література:

1. Білас І. Карально-репресивна система в Україні 1917–1953 рр.: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 2: Документи і матеріали. Київ, 1994. 688 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1. Київ, 1994. 432 с.
3. Веденєєв Д.В., Биструхін Г.С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980 рр. Київ : К.І.С., 2007. 568 с.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 8. Оп. 14 (1985). Спр. 95. 55 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 8. Оп. 14 (1985). Спр. 102. 62 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 8. Оп. 14 (1985). Спр. 106. 88 арк.
7. ГДА СБУ. Ф. 8. Оп. 14 (1985). Спр. 111. 125 арк.
8. ГДА СБУ. Ф. 8. Оп. 14 (1985). Спр. 131. 105 арк.
9. ГДА СБУ. Ф. 8. Оп. 14 (1985). Спр. 148. 119 арк.
10. ГДА СБУ. Ф. 8. Оп. 14 (1985). Спр. 153. 128 арк.
11. ГДА СБУ. Ф. 8. Оп. 14 (1985). Спр. 154. 17 арк.
12. ГДА СБУ. Ф. 8. Оп. 14 (1985). Спр. 163. 75 арк.
13. ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 858. 41 арк.
14. ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 859. Т. 2. 90 арк.
15. ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 860. Т. 1. 88 арк.
16. Кентій А.В. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні (1946–1956 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 111 с.
17. Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 220 с. URL: <http://www.poshtuk-lviv.org.ua/zut/index.htm>
18. Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів : Добра справа, 2003. 464 с.
19. Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917 – 1991. Справочник / под. ред. акад. А.Н. Яковлева ; авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. Москва : МФД, 2003. 768 с.
20. Макачук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА. 1944–1945 рр. *Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів* / гол. ред. кол. Я. Ісаєвич ; упоряд. і відп. ред. Ю. Сливка. Львів, 2004. С. 210–223.

21. Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности. 1941 – 1954 гг. Справочник. Москва : Мемориал Звенья, 2010. 1000 с.
22. Русначенко А.М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ : Пульсари, 2002. 519 с.
23. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. XX ст. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 292 с.
24. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998. 944 с.
25. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.

УДК 902(477.81/82)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.06>

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ, ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ТА РАННЬОМОДЕРНИХ МІСТ УКРАЇНИ ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНА ПРОБЛЕМА

Калішчук Оксана,

докторка історичних наук,

професорка кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Запропонована розвідка являє собою спробу аналізу досліджень з історичної топографії міст України впродовж XIX – перших десятиліть XXI ст. Студія є спробою узагальнення вже опублікованих досліджень істориків, стану вивчення проблеми в історіографії. Авторкою стверджено, що найактивніше вчені вивчають проблеми історичної топографії таких потужних міських центрів, як Київ та Львів. Указано на особливості розгляду проблем історичної топографії залежно від часового та територіального вимірів. Показано особливості студій історичної топографії міст Галичини, Волині, Поділля. Рання історія українських міст залишається слабо вивченою через фрагментарність та лаконічність писемних джерел. Краєзнавчі нотатки дають змогу до певної міри зафіксувати зміни у забудові населеного пункту і, як наслідок, по-перше, реконструювати локалізацію опублікованих знахідок, а по-друге, виділити серед загату топонімів назви, пов'язані з планувальною структурою. З'ясовано значення для дослідження різноманітних напрямів територіальної історії. Указано на відсутність у вітчизняній історіографічній традиції компаративних досліджень історичної топографії й у межах України, і європейських міст. Виокремлено аспекти історичної топографії українських міст середньовіччя та раннього нового часу, які потребують подальшого наукового вивчення. Стверджено, що дослідження історичної топографії середньовічних та ранньомодерних українських міст повинно здійснюватися винятково на комплексному аналізі історичних джерел. Використання джерел різних типів та видів (писемних, картографічних,) робить успішним реконструювання міського простору. Результати наукових досліджень дають змогу стверджувати, що врахування археологічних джерел дає можливість дати відповідь на ті питання, які не відтворено в інших джерелах.

Ключові слова: історична топографія, історіографія, планувальна структура, місто, середньовіччя, новий час.

Kalishchuk Oksana. Historical topography of ancient Russian, late medieval and early modern cities of Ukraine as a historiographical problem

The proposed intelligence is an attempt to analyze studies on the historical topography of Ukrainian cities during the 19th - the first decades of the 21st centuries. The studio is an attempt to generalize the already published studies of historians, the study of the problem in historiography. The author argued that the most active scientists study the problems of historical topography of such powerful city centers as Kyiv and Lviv. It is indicated on the peculiarities of consideration of the problems of historical topography, depending on the time and territorial dimension. The features of the studies of historical topography of Galicia cities, Volyn, Podillya Early the history of Ukrainian cities remains poorly studied through fragmentation and conciseness of written sources. Local history notes allow to a certain extent to fix changes in the development of the settlement and as a result, first, to reconstruct the localization of published finds, and secondly, to allocate the title toponyms associated with the planning structure. The value for the study of various directions of territorial history is revealed. It is indicated in the absence of a historiographic tradition of comparative studies of historical topography and within Ukraine, and with European cities. The aspects of the historical topography of the Ukrainian cities of the Middle Ages and early new time, which require further scientific study are distinguished. It is argued that the study of historical topography of medieval and early-modern Ukrainian cities should be carried out exclusively on a comprehensive analysis of historical sources. The use of sources of different types and species (written, cartographic,) makes successful reconstructing urban space. The results of scientific researches allow to assert that taking into account archaeological sources allows you to answer those issues that are not reproduced in other sources.

Key words: historical topography, historiography, planning structure, city, Medieval period, Early Modern history.

Розмову варто розпочати з констатації, здійсненої свого часу Миколою Сапожніковим, що історична топографія давньоруських міст є частиною історичної науки [49, с. 11]. Усебічне дослідження економічної та соціально-політичної історії давнього та середньовічного періодів історії неможливе без вивчення історичної топографії окремих міських центрів і округ, котрі на різних історичних етапах були самостійними економічними, а іноді й політичними одиницями [5, с. 5]. Тож не дивно, що ці питання віддавна опинилися у полі зору істориків. Водночас, пам'ятаючи про міждисциплінарність урбаністики, слід указати, що «згідно з Європейською хартією міст (1992) існує дві концепції міста:

як археологічного, топографічного, містобудівного осередку людської життєдіяльності й як історичного та юридичного явища, яке забезпечує фундаментальне ядро (фокус) суспільного життя» [7, с. 9]. Елементи історичної топографії міста, які склалися у певний момент розвитку, лише опосередковано відображають ті непрості соціально-економічні, політичні та культурні процеси, які властиво й становлять істоту його історії. Окрім того, ґрунтуючись переважно на аналізі писемних джерел, історичні студії мали радше історико-географічний характер, адже значну частину історико-топографічних питань можна розв'язати лише у поєднанні з широкими археологічними дослідженнями, які охоплюють різночасові об'єкти матеріальної культури різноманітного функціонального призначення у поєднанні з аналізом даних писемних, нумізматичних, топонімічних та інших джерел. Саме такий комплексний підхід до вивчення проблем історичної топографії слід уважати найперспективнішим, адже лише поєднання даних топоніміки, історичної топографії з археологічними та писемними джерелами, їх взаємоверифікація та доповнення можуть дати цікаві наукові результати. Дослідження міждисциплінарного характеру особливо актуалізовано щодо пам'яток, інформації про які недостатньо у письмових джерелах.

Питання історичної топографії, на переконання Гліба Івакіна, мають велике значення для вивчення історії середньовічного міста. Це зумовило увагу вчених до їх вивчення. Вочевидь, найретельніше дослідженою виявилася історична топографія знакових міських центрів – Києва та Львова.

Одними з перших студій, що стосувалися історичної топографії Києва, були роботи Степана Голубєва [10], Миколи Петрова [35] та ін. [50]. Історична топографія давньоруського Києва детально представлена у працях Петра Толочка [53–55], сучасні ж дослідники доповнюють її окремими деталями, які не носять принципового характеру. Його робота, за висловом Мар'яни Долинської, стала «класичним зразком конкретного історичного дослідження історичної топографії великого міста» [13, с. 27]. Важливо наголосити, що хоча підґрунтям його роботи слугували археологічні джерела, однак він наголосив, що подібні студії передбачають використання міждисциплінарних баз даних, методів та підходів. Сучасні автори звертають увагу на історико-топографічну реконструкцію окремих районів Києва, особливо Подолу та Липок. Так, в останні роки історико-топографічні студії Києва продовжила Олена Попельницька [37–41]. У своїх дослідженнях вона на основі комплексного опрацювання нових письмових, археологічних та картографічних джерел розглянула питання історичної топографії київського Подолу як загальноміського політичного, економічного, суспільного та культурного осередку, центру самоврядування, торгівлі й ремісничої діяльності у часи пізнього середньовіччя та раннього нового часу. Проте питання історичної топографії Києва саме цього періоду залишаються найменш вивченими. Поодинокі розвідки щодо історичної топографії Подолу належать також А. Занкіну [16], Михайлу Сагайдаку [48], Сергію Тараненку [51]. При цьому слід наголосити, що лише в окремих випадках ці питання розглядалися у зв'язку з вивченням окремих давньоруських архітектурних пам'яток. Щодо Києва Віктор Петров констатує, що саме археологічні розкопки на теренах міста дали змогу змінити напрям студій, відтворити первісний вигляд міста, його топографію за матеріалами розкопок, а не лише ґрунтуючись на тлумаченні літописних текстів. Тим паче що археологічний Київ відомий нам сьогодні краще, ніж Київ літописний.

Серед інших давньоруських міст, які зацікавили вчених з історико-топографічного погляду, виявився Іскоростень – головний град древлянської землі (розвідки Богдана Звіздецького, Володимира Польгуя, Андрія Петраускаса та Марини Хададової [17; 31]). Стародавній Любеч вивчала Олена Веремейчик [6]. Не могли оминути історики й Чернігів, який був разом із Києвом та Новгородом найпотужнішим міським осередком Русі. Серед авторів історико-топографічних студій міста виокремимо Олександра Бондара [4] та Володимира Коваленка [19].

Неабиякий інтерес у дослідників викликала історична топографія Кам'янця-Подільського. Заслужують історіографічного аналізу «Місто Кам'янець-Подільський. Історичний опис» (1895) та «Кам'янець-Подільський. Історико-топографічний нарис» (1915). Дослідники міжвоєнної Кароль Бучек, П. Захарченко, Пилип Клименко, Юхим Сіцінський («Нариси з історичної топографії Кам'янця-Подільського і його околиць»; написана 1930, опублікована 1994; погляди цього автора на еволюцію кам'янецького замку проаналізовано у розвідці С. Маланчук) продовжили і доповнили студії основних складників історичної топографії Кам'янця. Серед історико-географічних досліджень сучасних українських істориків Тетяна Гошко виокремлює доробок Миколи Петрова [33; 34], який стосується топографії Кам'янця-Подільського. За визнанням Юрія Мицика, «Кам'янець-Подільський – перлина й давня столиця Поділля, має багатющу історію, а за кількістю збережених у ньому пам'яток старовини разом із Києвом та Львовом тримає першість в Україні. Однак на відміну від цих двох міст його доля в ХІХ–ХХ ст. склалася набагато гірше (згадати хоча б перенесення центру області з Кам'янця до Проскурова (Хмельницького)) Через це стан дослідження минувшини даного міста не порівняти зі

здобутками науковців Києва та Львова» [28, с. 202]. Зрештою, аналіз здобутків Миколи Петрова з галузі історичної топографії Світланою Біляєвою звільняє нас від детальнішого розгляду [3, с. 9–12]. Тут ми лише наведемо висновок дослідниці щодо вибудови дослідником логічно побудованої та обґрунтованої концепції історичної топографії одного з визначних українських міст та провідної ролі у цьому археологічних джерел.

З огляду на особливе та осібне місце, яке займають в українській історичній традиції Волинь та Галичина, виправдано слід уважати пильну увагу до вивчення історичної топографії галицьких та волинських міст. Збережені літописні джерела здебільшого містять побіжну, випадкову інформацію про структуру городів Волинського і Галицького князівств, тож її відтворення без залучення картографічних, археологічних джерел неможливе.

Провідним українським фахівцем з історичної топографії нині слід уважати Мар'яну Долинську, яка спеціалізується саме на міській забудові Львова [13; 14]. На переконання Миколи Ільківа-Свидницького, її дослідження виявилися важливою подією в науковому світі та спричинили дискусії в середовищі фахівців із містознавства (зокрема, Львова). Тут згадаємо щонайменше рецензії Тетяни Гошко, Мирона Капраля, Івана Сварника, Леоніда Тимошенка, Андрія Фелонюка.

Низку статей та матеріалів з історії Галицької землі, зокрема досліджень щодо локалізації та історичної топографії середньовічного Галича, свого часу опублікував джерелознавець та археолог Антін Петрушевич. Ґрунтовне вивчення топографії літописних міст Галича, Звенигорода, Теревовлі, Белза, Буська у 1920–1930-х роках провадив краєзнавець Леонід Чачковський. Княжому Галичу загалом і його топографії зокрема у міжвоєнний період присвятив свою студію Мар'ян Гавдяк [8]. Серед досліджень княжого Галича радянської доби згадаємо статтю знаного археолога Вітольда Ауліха [1], а серед сучасних вітчизняних учених – Олени Джеджори [12] та Богдана Томенчука [56]. До розгляду історико-топографічних питань Звенигорода зверталася львівська дослідниця Віра Гупало [11]. Проблем історичної топографії Дрогобича торкалися М. Гаврилук [9] та Леонід Тимошенко [52]. Поодинокі роботи, присвячені історичній топографії Теревовлі, належить Роману Могитичу [29].

Укажемо, що, аналізуючи проблеми історичної топографії міста Володимира Х–XVIII ст., Валентина Петрович виокремила проблемні точки: з'ясування місця знаходження князівського палацу; питання, пов'язані з оборонним будівництвом ранньосередньовічного міста, а також докладнішою локалізацією окремих літописних храмів княжої доби, зокрема Успенського собору, Василівської церкви-ротонди, церкви Іоакима й Анни, св. Михайла, Георгіївської та Дмитрівської; місцезнаходження згаданих у літописі дворів-садиб боярина Вакія та купця-німця Маркольта; з'ясування характеру й розташування фортечних споруд Володимира у період середньовіччя; локалізації міської ратуші, реконструкція зовнішнього вигляду і внутрішнього інтер'єру торгових лавок, шинків та заїжджих дворів, згаданих у люстрації 1552 р. [36, с. 6; 26, с. 23–29].

Серед інших волинських міст, історична топографія яких отримала комплексне вивчення, – Дубно (Юрій Пшеничний [46; 47]), Кременець (Тетяна Яцечко [58]), Луцьк (Оксана Жук, Михайло Кучинко [15; 27]), Рівне (Богдан Прищепка [44]). Аналізуючи історичну топографію Дубна, Богдан Прищепка зауважив, що отримані нові археологічні джерела в поєднанні з результатами робіт попередніх дослідників дають змогу розглянути історичну топографію цього середньовічного міста, проаналізувати процес його зародження та розвитку в епоху Київської Русі та за литовсько-польської доби [43, с. 103]. Зауважимо, що з огляду на давню історію міст Волинь та значну частку міських утворень цього регіону у пізньому середньовіччі та ранньомодерну епоху така увага до їхньої історичної топографії є не випадковою.

Постановка проблеми історичної топографії українських міст середньовічної та ранньомодерної доби активізується від середини ХХ ст. Після 1991 р. дослідження відбувалися за двома напрямками: перший – це загальні дослідження, присвячені головним тенденціям містобудування давньоруських середньовічних урбаністичних центрів України; другий – регіональні дослідження, присвячені певним областям або ж узагалі окремим історичним містам. Вочевидь, далеко не всі міста середньовічної Русі з позицій історичної топографії вивчено однаково. Головне, результати досліджень просторової історії середньовічних та ранньомодерних українських міст указують, що вони потребують подальшого скрупульозного дослідження, високопрофесійної реконструкції, збереження та популяризації для прийдешніх поколінь як пам'яток історії та культури України.

Література:

1. Аулих В.В. Историческая топография древнего Галича. *Славянские древности. Этногенез. Материальная культура древней Руси* / ред. кол.: В.Д. Королюк (отв. ред.), В.В. Аулих, Я.Д. Исаевич. Киев : Наукова думка, 1980. С. 113–150.

2. Баукова А. Історична топографія середньовічного Корчева за матеріалами рятівних розкопок Керченського історико-археологічного музею. *Фортеця: збірка заповідника «Тустань»*. Львів, 2009. Кн. 1. С. 220–227.
3. Біляєва С. Біля початків комплексного вивчення історичної топографії Кам'янця-Подільського: з розробок М. Б. Петрова. *Археологія & Фортифікація* : зб. матер. VII Всеукр. наук.-практ. конф. / редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Буйницький О.А., 2017. С. 9–12.
4. Бондар О. Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Шевченка. Чернігів, 2017.
5. Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (историко-археологический очерк Чача и Илака). Ташкент : Фан, 1975. 206 с.
6. Веремейчик О.М. Історична топографія Любеча X–XI ст. *Археологія і давня історія України*. 2020. Вип. 2(35). С. 105–120.
7. Верменич Я. Проблеми датування міст у сучасній Україні: теоретичні та правові аспекти. *Датування міст як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід* : матеріали круглого столу, м. Дніпропетровськ, 24 вересня 2008 р. Дніпропетровськ, 2008.
8. Гавдяк М. Топографія княжого Галича. *Княжий Галич*. Галич : накладом книгарні і базару «Рідної школи» в Галичі, 1938. С. 15–31.
9. Гаврилюк М. Історична топографія середньовічного Дрогобича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 1998. Вип. III. С. 164–172.
10. Голубев С.Т. Спорные вопросы о древней топографии Киева. Киев : Тип. акц. об-ва «Пётр Барский в Киеве», 1910. 32 с.
11. Гупало В. Історична топографія Звенигорода. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2012. Вип. 16. С. 239–253.
12. Джеджора О. Проблема історичної топографії Давнього Галича. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1990. Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. С. 292–303.
13. Долинська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. Львів : Львівська політехніка, 2006. 356 с.
14. Долинська М. Теоретична реконструкція історичної топографії містечка (на прикладі смт. Кути) : навчальний посібник. Львів : Львівська політехніка, 2007. 100 с.
15. Жук О.М. Історична топографія Луцька X–XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 ; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2000. 194 с.
16. Занкін А.Б. Історична топографія й геоморфологія стародавнього київського Подолу IX–XVIII ст. (історико-природознавчий аспект). *Археологія*. 2009. № 2. С. 61–74.
17. Звіздецький Б.А., Польгуй В.І. Історична топографія стародавнього Іскористеня (за матеріалами розвідки 1994 р.) *Історія Русь-України (історико-археологічний збірник)* / ред. О.П. Моця. Київ : ІА НАН України, 1998. С. 111–119.
18. Кедун І.С., Москаленко Д.Ю. Уточнення історичної топографії Ніжина за матеріалами археологічних досліджень. *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії*. 2007. Вип. 4/5(7/8). С. 119–122.
19. Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца. *Проблемы археологии Южной Руси* : материалы ист.-археолог. Семинара «Чернигов и его округа IX–XIII вв.», г. Чернигов, 26–28 сентября 1988 г. Киев : Наукова думка, 1990. С. 15–23.
20. Коваленко Ю.О. Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка. Чернігів, 2021. 289 с.
21. Коваленко Ю.О. Історична топографія ранньомодерного Глухова. *Сіверщина в історії України*. 2009. Вип. 2. С. 86–90.
22. Колибенко О.В. Історична топографія Переяслава Руського (X – перша половина XIII ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 ; НАН України, Інститут археології. Київ, 1999. 337 с.
23. Красножон А.В. Еволюція довгочасної фортифікації та історична топографія міст Північно-Західного Причорномор'я на початку XV – наприкінці XVIII ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 ; Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського ; Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Одеса, 2018. 656 с.
24. Красножон А.В. Історична топографія Ізмаїла у 1770-х роках. *Краєзнавство*. 2015. № 1–2. С. 107–110.
25. Красножон А. Історична топографія фортеці та міста Акерман у 1770–1773 рр. *Чорноморська минушина*. 2016. Вип. 11. С. 16–24.
26. Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського з найдавніших часів до середини XX ст. (у світлі соціотопографії). Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2004. 260 с.
27. Кучинко М. Археологічні дані до історико-топографічної карти міста Луцька. *Тези республіканської конференції по «Атласу історії культури Волинської області»*. Луцьк, 1991.
28. Мицик Ю. (рец.). Петров М. Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. Історіографія. Джерела. Кам'янець-Подільський, 2002. 384 с. *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 201–203.
29. Могитич Р. Історична топографія Теребовлі. *Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля»*. 2011. № 2. С. 36–46.
30. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця Подільського та його околиць. Кам'янець на Поділлі : Вид. Подільського братства, 1994. 60 с.
31. Петраускас А.В., Польгуй В.І., Хададова М.В. Історична топографія літописного Іскоростеня. *Міста Давньої Русі* : зб. наук. пр. пам'яті А.В. Кузи / ред. П.П. Толочко. Київ, 2014. С. 294–301.
32. Петров В.П. Історична топографія Києва (Першопочатки міста). *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1964. С. 114–140.

33. Петров М.Б. Исторична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2002. 384 с. ; Петров М.Б. Исторична топографія Кам'янець-Подільського очима художників 70-х XVII – першої половини XIX ст. *Красзнавство*. 2003. № 1. С. 58–64.
34. Петров М.Б. Исторична топографія передмість м. Кам'янець-Подільського у XVIII ст. *Подільська старовина* / відп. ред. В.А. Косаківський. Вінниця, 1993.
35. Петров Н. К исторической топографии Печерска и Клова. *Киевская старина*. 1896. № 4.
36. Петрович В.В. Исторична топографія міста Володимира X–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 ; Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2003. 19 с.
37. Попельницька О. Исторична топографія Київських Липок за картографічними та писемними джерелами XVIII – початку XX ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2004. Вип. 7. С. 75–102.
38. Попельницька О. Картографічні матеріали як інформаційне джерело з історичної топографії київського Подолу XVIII–XIX ст.
39. Попельницька О. Київський Поділ XVII–XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 ; НАН України, Ін-т археології. Київ, 2002. 245 с.
40. Попельницька О. План Києва 1638 р. як джерело з історичної топографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2005. Вип. 12. С. 328–342.
41. Попельницька О. Исторична топографія київського Подолу XVII – першої половини XIX ст. Київ : Стило, 2003. 304 с.
42. Прищепя Б.А. Исторична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел. *Архітектурна спадщина Волині*. Вип. 2 / за ред. П.А. Ричкова. Рівне : ПП ДМ, 2010. С. 149–153.
43. Прищепя Б.А. Исторична топографія середньовічного міста Дубно за археологічними джерелами. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2013. Вип. 24. С. 103–107.
44. Прищепя Б.А. Исторична топографія міста Рівного другої половини XVI – початку XVII ст. *Архітектурна спадщина Волині*. 2018. Вип. 6. С. 74–84.
45. Прядко О. Золотоноша: історична топографія та фортифікації. Кам'янець-Подільський : Рута, 2021. 76 с.
46. Пшеничний Ю.Л. Исторична топографія Дубна і його округи в X–XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04 ; Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2016.
47. Пшеничний Ю.Л. Исторична топографія Дубна у другій половині XIII–XV ст. (за матеріалами археологічних досліджень). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2015. Вип. 24. С. 19–26.
48. Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології. Київ : Наукова думка, 1991. 168 с.
49. Сапожников Н.В. Историческая топография древнего Смоленска. Смоленск : Свиток, 2016. 192 с.
50. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей: Временная комиссия для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев : Тип. Е.Я. Федорова, 1874. 417 с.
51. Тараненко С. Площі Подолу в Києві доби княжої Русі. *Київські історичні студії*. 2015. № 1. С. 3–10.
52. Тимошенко Л. Проблеми історичної топографії давнього Дрогобича. *До джерел* : збірник наукових праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. 1. Київ ; Львів, 2004. С. 727–745.
53. Толочко П.П. До топографії стародавнього Києва. *Археологія*. 1965. Т. 18. С. 14–23.
54. Толочко П.П. Историческая топография раннего Киева: реальная и вымышленная. *Ruthenica*. 2009. № 8. С. 151–183.
55. Толочко П.П. Исторична топографія стародавнього Києва ; вид. 2-е, стереотип. Київ : Наукова думка, 1972. 220 с.
56. Томенчук Б.П. Про три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича. *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е.* / відп. ред. Р.В. Терпиловський. Київ ; Львів, 1999. С. 299–307.
57. Трубочанінов С.В. Матеріали до історичної топографії Поділля XV–XIX ст. та використання [в архівах Кракова, Варшави, Російському державному архіві давніх актів]. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки*. 2015. Т. 15. С. 366–372.
58. Яцечко Т.В. Исторична топографія Кременця X–XIV ст. за літописними та архітектурно-археологічними джерелами. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2009. Вип. 16. С. 226–229.
59. Ситий Ю. Топографія та структура укріплень давньоруського Чернігова в різні періоди його історії. *Сіверянський літопис*. 2012. № 1–2. С. 35–42.

УДК 373(477)"1940/1980"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.07>

ШКОЛА В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – НАПРИКІНЦІ 1980-Х РОКІВ ОЧИМА ДОСЛІДНИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Лаврут Ольга,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти

Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

У зарубіжній українці історики з неприхованою шаную та прихильністю до історії України здійснювали свою наукову діяльність. Вони переважно без доступу до періоджерел спиралися на процеси ранньомодерної та модерної доби, Української революції 1917–1921 рр. та на праці істориків міжвоєнного періоду. Роботи концентрують масив первинної і вторинної інформації, яка формує документальний спадок української діаспори, а також організації спеціальних колекцій у бібліотеках, архівах, музеях.

Що ж до післявоєнного періоду, то історики були фактично спостерігачами, критиками та аналітиками. Свої роботи вони створювали переважно з оперттям на попередній науковий досвід, фонди Центрального державного архіву зарубіжної українки, власний хист, інтуїцію та інформацію від осіб, які вирвалися з коліщат Радянського Союзу. Україну вони розглядали з позиції геополітики, що завжди спонукало її до позиції вибору. Вона відіграла вагомий роль в історії.

Дослідники вважали школу важливою ланкою в цьому процесі. Науковці вивчили суспільно-політичні та економічні трансформації, продемонстрували зумовленість політичних і демографічних змін у сталінську й післясталінську добу, освітні тенденції в радянському суспільстві. Вони засуджували політику Комуністичної партії й щодо населення, яке не було забезпечене належним чином та права якого постійно порушувалися. Історики у своїх роботах продемонстрували захист письменниками української мови та українськомовної освіти.

Зарубіжні дослідники зупинилися на умовах (насамперед ідеолого-політичних) функціонування й діяльності відомих особистостей та організації, на позбавленні прав українців у різних сферах життя, на дисидентському русі. При цьому розвідок про діяльність власне школи було замало, що пояснюється відсутністю можливостей доступу до архівних матеріалів та умовами життя в УРСР, які створювали перешкоди до інформаційної й аналітичної діяльності. Водночас це сприяло більш критичному ставленню (так би мовити, «погляду збоку») до проблеми. Діяльність істориків в еміграції спрямовувалася на підтримку українських елементів у школі в Україні радянської доби.

Ключові слова: дослідження, Українська РСР, школа, проблема, українська еміграція, погляди.

Lavrut Olga. School in the Ukrainian SSR in the second half of the 1940s – in the late 1980s through the eyes of researchers of Ukrainian emigration

In foreign Ukrainian Studies historians with undisguised respect and commitment to the history of Ukraine carried out their scientific work. They, mainly without access to primary sources, relied on the processes of early modern and modern times, the Ukrainian revolution of 1917–1921 and the work of historians of the interwar period. The works concentrate an array of primary and secondary information, which forms the documentary heritage of the Ukrainian diaspora, the organization of special collections in libraries, archives and museums.

As for the post-war period, they actually acted as observers, critics and analysts. Their works were mainly based on previous scientific experience, the funds of the Central State Archive of Foreign Ukrainians, their own flair, intuition and information from people who escaped from the wheels of the Soviet Union. They viewed Ukraine from the standpoint of geopolitics, which always prompted it to the position of choice. She played an important role in history.

Researchers considered the school an important part of this process. Scholars have studied the socio-political and economic transformations, and demonstrated the conditionality of political and demographic changes in the Stalinist and post-Stalinist era on educational trends in Soviet society. They also condemned the Communist Party's policies against the inadequately well-off population, whose rights were constantly violated. Historians in their works have demonstrated the protection of the Ukrainian language and Ukrainian-language education by writers.

They focused on the conditions (primarily ideological and political) of functioning, the activities of famous individuals and organizations, the deprivation of the rights of Ukrainians in various spheres of life and the dissident movement. However, there were not enough stories about the activities of the school itself, which is explained by the lack of access to archival materials and life in the USSR, which created obstacles to information and analytical activities. At the same time, it contributed to a more critical attitude (so to speak, "side view") to the problem. The activities of historians in exile were aimed at supporting Ukrainian elements in the school in Soviet-era Ukraine.

Key words: research, Ukrainian SSR, school, problem, Ukrainian emigration, views.

Питання вивчення наукового спадку є запорукою його критичного сприйняття. Різні погляди дослідників сприяють осмисленню або переосмисленню певної проблеми. Вони дають змогу з позиції

багатовимірності охарактеризувати події, явища та процеси, які відбувалися в минулому, і за необхідності сконструювати/спроєктувати схоже, що має стати позитивом, або запобігти негативам у майбутньому. Наукова спадщина акумулюється, передається від покоління до покоління. Видання та документальна спадщина видатних представників української діаспори стали органічною часткою фондів усіх національних і провідних бібліотек України [17].

Історіографія вибраної проблеми є досить широкою та різноплановою, адже вона перебуває на межі різних дисциплін. У запропонованому дослідженні спробуємо зупинитися на працях українського зарубіжжя, яке розглядало проблему по-іншому, ніж радянські, або ж «советологічні», студії. Зарубіжна історіографія розвитку радянської школи повоєнних десятиліть презентована працями представників діаспори. Закордонна українітка переймалася проблемою школи в контексті «советського» періоду в історії України, який вона оцінювала досить критично, на відміну від радянських істориків. Що ж до повоєнного періоду, то вони були фактично спостерігачами, критиками та аналітиками. Представники інтелектуальної діаспори розглядали Україну з позиції геополітики [9].

Зокрема, І. Лисяк-Рудницький наголошував на тому, що після Другої світової війни на Україну та країни соціалістичного табору поширювалася саме російська, а не радянська сфера впливу. У Російській РФСР краще розвивалася інтелектуальна сфера, ніж в Українській РСР. Про значення українців свідчив і той факт, що їх долучали до різних сфер, вони були активними громадянами вже радянських та західноєвропейських країн. Москва й Ленінград мали більше освітніх можливостей порівняно з УРСР, яка, перебуваючи у складі Радянського Союзу, опинилася в ізоляції, як і інші республіки та країни Східної й Центральної Європи. Натомість Україна та Росія опинилися в ситуації «тет-а-тет», за якої Росія вирішувала всі питання на свою користь, оскільки соцтабір існував скрізь зі своїми правилами життя та учасниками: одні були виконавцями, інші – наглядачами. Радянська Україна навіть у такому вигляді втрачала власне самобутнє обличчя [7].

В. Серчик [8] та Е. Тютко [10] показували свою позицію через засудження радянської системи, вони доводили право України на існування, демонструючи яскраві приклади з її історії, на відміну від радянських істориків, які по-іншому не могли здійснювати свою діяльність. Д. Соловей [25], А. Качор та інші автори акцентували на тому, що УРСР є сировинним і людським додатком радянської імперії ще з 1917 року. Вони наводили також деякі статистичні дані, порівнювали динаміку в різних сферах, при цьому що б не аналізували, висновок був очевидним. Для науковців характерне нерозуміння й обурення політикою Й. Сталіна, який засуджував у своїх виступах капіталістичні країни, звинувачуючи їх у псевдонелюдському ставленні до населення, експлуатації тощо. Ці деформовані погляди заклали подальшу основу для історичних пошуків [19].

Дослідники вивчили суспільно-політичні й економічні трансформації, продемонстрували також зумовленість політичних і демографічних змін у післясталінську добу в освітніх тенденціях у радянському суспільстві [5]. Вони засуджували політику Комуністичної партії й щодо населення, яке не було забезпечене належним чином та права якого постійно порушувалися [15, с. 114–117]. Цю ситуацію вони характеризували як «рахункові штучки більшовицької політики» та обман національним прибутком, доводили факт фальсифікації даних про економічну потужність СРСР [11].

Л. Білецький [12, с. 934–942], Р. Паклен [23] та інші вчені розглядали шкільництво в Українській РСР із позиції засилля чужоземної культури, відкидаючи й позитивні риси, що були притаманні розвитку цих закладів [1]. Автори засуджували процеси денаціоналізації, формування почуття меншовартісності всього українського, писали про видання шкільних творів російською мовою замість української. П. Голубенко зупинився на питанні культурної політики Москви в Українській РСР у повоєнні роки, що зумовлювалося імперськими амбіціями та призвело своєю чергою до розгортання українського патріотичного руху проти колонізації [13].

І. Гончаренко охарактеризував погляди дисидентів, передумови, причини виникнення руху, основні напрями їхньої діяльності та значення для формування свідомості населення підрадянської України. Вагоме місце в цьому посідала культурна сфера зі своїми глибинними традиціями. Автори проводили паралелі з подіями та явищами, які відбувалися в Угорщині в 1956 році та в Чехословаччині в 1968 році. Тобто вони вважали Україну та її історію невід'ємною частиною європейського соціуму, якому притаманні демократичні цінності [14].

Не менш вагому роль у цьому відіграла культурна сфера зі своїми глибинними традиціями. Як зазначав В. Мороз, на хвилі епохи «відлиги» було модно говорити про українську мову, оскільки тоді була така атмосфера: про любов до самобутності мови говорили навіть російськомовні митці, щоб впливатися в загальну картину. Однак потім – удари за ударами [22]. Дослідники засуджували політику Москви, підкріплену різними «теоріями» та «прогресивними гаслами», адже в той час, як держави

світу пішли далеко вперед, СРСР відставав за різними показниками. Причиною цього була, зокрема, і непослідовна освітня політика [6].

У працях представників української еміграції засуджено політику Комуністичної партії, яка була знаряддям боротьби проти інакомислення, та її учасників, з-поміж яких були й освітяни, які створили для цього потужний репресивний механізм [24]. В. Чапленко та Ю. Любінецький виступали проти антиукраїнської політики в політичній, економічній і культурній сферах. Останнє виявилось у протистоянні з російськомовним засиллям [20; 27]. У дослідженнях наголошується на прямих запозиченнях із мови «старшого брата», засобах русифікації в різних сферах [26]. Автори характеризували становище української мови та літератури в підрадянській Україні, умови життя і творчості особистостей та їхні долі. З-поміж яскравих постатей виділяли М. Вороного, М. Чернявського, А. Головка, Б. Антоненка-Давидовича, В. Гжицького, М. Бажана, М. Рильського, О. Гончара, Є. Гуцала, І. Калинця, В. Стуса, Л. Костенко, І. Світличного, С. Караванського та інших літераторів, а також їхній вплив загалом [26].

Русифікаторську політику уряд маскував під гаслом «розвитку національних мов і культур», а дослідники діаспори називали це наступом «новітньої валуєвщини» на українську мову й освіту [15]. А. Камінський акцентував на тому, що саме за часів Володимира Щербицького щезла українська мова з офіційного листування та з виголошуваних промов на державному й місцевому рівнях, скоротилася кількість шкіл з українською мовою навчання, зменшилося тиражування українськомовної літератури. Номенклатура висловлювалася проти відродження національної культури, яке вважала сепаратистськими та націоналістичними ідеями. Протилежні погляди мали члени Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Вони справедливо вважали, що освіта й культура починаються з вивчення мови. Саме долучення дітей до історичної спадщини (не в радянському варіанті) має сприяти відродженню України. Товариство української мови імені Тараса Шевченка переймалося стрімким скороченням українськомовної освіти й видань, наполягало на розширенні вжитку української мови в усіх сферах життя [18].

Дослідники виокремлювали такі фактори, що зумовлювали погіршення мовної й освітньої ситуації в Україні: а) підпорядкування неросійських народів московському центру; б) партійну селекцію колишніх випускників шкіл – вступників до вищих навчальних закладів і негативні наслідки цього для українців; в) партійний нагляд за педагогічними кадрами, розподіл їх під прикриттям розв’язання внутрішніх проблем; г) централізований розподіл фінансових надходжень на освітню галузь і навчально-методичне забезпечення. Про це писали І. Лисяк-Рудницький [7], Н. Дзьомба [16, с. 165–179].

Потужним рухом стала діяльність педагогічної громадськості, яка відстоювала право українців мати власну державу, школу та мову. Автори акцентують на допомозі УРСР наприкінці 1980 – на початку 1990-х років у справі поповнення українськомовної та українознавчої книжкової продукції через бібліотеки й долучення молоді до цієї справи [28]. М. Мельник у своїй роботі продемонстрував захист української мови та українськомовної освіти такими письменниками, як І. Драч, Д. Павличко, Б. Олійник. Він вважав, що вивчення української мови та українська освіта мали бути обов’язковими, і ставити питання про це не мало жодного сенсу [21, с. 137–140]. Політику московського центру дослідники кваліфікували як колоніальну, що виявлялося в нівелюванні інтересів українців, асиміляції у шкільній освіті. Проте їхні роботи мають аналітико-узагальнювальний характер [1].

Отже, дослідники українського зарубіжжя переймалися питаннями освітнього розвитку в Українській РСР. Школу вони вважали важливою ланкою в цьому процесі. Вони зупинилися на умовах (насамперед ідеолого-політичних) функціонування й діяльності відомих особистостей та організацій, на позбавленні прав українців у різних сферах життя, на дисидентському русі. Однак розвідок про діяльність власне школи було замало, що пояснюється відсутністю можливостей доступу до архівних матеріалів та умовами життя в УРСР, які створювали перешкоди до інформаційної й аналітичної діяльності. Водночас це сприяло більш критичному ставленню (так би мовити, «погляду збоку») до проблеми. Діяльність істориків в еміграції спрямовувалася на підтримку українських елементів у школі в Україні радянської доби. У процесі розгляду праць українського зарубіжжя необхідно звернути увагу також на діяльність істориків пострадянського простору, які вивчали проблему функціонування школи в Українській РСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років, задля різнобічного бачення питання, що може стати кроками для подальших наукових розвідок.

Література:

1. Dyczok M. *Ukraine: Movement without Change. Change without Movement*. Amsterdam : Harwood Academic Publishers, 2000. 164 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/12239-dyczok-m-ukraine-movement-without-change-change-without-movement/> (дата звернення: 26.08.2021).

2. Krawchenko B. *Ukraine After Shelest*. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1983. 119 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/14467-ukraine-after-shelest/> (дата звернення: 23.08.2021).
3. Manning C. *Ukraine under the soviet*. New York : Bookman Associates, 1953. 223 p.
4. Owechko I. *A Pocket Guide to Ukraine & Ukrainians*. Greely : Ukrapress, 1985. 136 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/18702-owechko-i-a-pocket-guide-to-ukraine-ukrainians/> (дата звернення: 21.08.2021).
5. *Ukraine and Russia in Their Historical Encounter* / P. Potichnyj, M. Raeff, J. Pelenski, G. Zekulin. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1992. 346 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/14515-ukraine-and-russia-in-their-historical-encounter/> (дата звернення: 23.08.2021).
6. *Revolutionary Voices. Ukrainian political Prisoners condemn Russian colonialism*. Munich : ABN CORRESPONDENCE, 1969. 156 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/9766-revolutionary-voices-ukrainian-political-prisoners-condemn-russian-colonialism/> (дата звернення: 28.08.2021).
7. Rudnytsky I. *Essays in modern Ukrainian history*. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1987. 534 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/16736-rudnytsky-i-essays-in-modern-ukrainian-history/> (дата звернення: 28.08.2021).
8. Serczyk W. *Historia Ukrainy*. Warszawa : Ossolineum, 1990. 519 s. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/13387-serczyk-w-historia-ukrainy/> (дата звернення: 20.08.2021).
9. Subtelny O. *Ukraine. A History*. Toronto, 2009. 784 p.
10. Tiutko E. *Atlas of Ukrainian History*. Chicago : Ukrainian Federal Credit Union Chicago, 1995. 152 p. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/9834-tiutko-e-atlas-of-ukrainian-history/> (дата звернення: 20.08.2021).
11. XX з'їзд КПСС без маски. Бібліотека Українського Підпільника, серія друга, частина 1. Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів. 1956. URL: <http://diasporiana.org.ua/istoriya/1640-hh-zyizd-kpss-bez-maski/> (дата звернення: 20.08.2021).
12. Білецький Л. Освіта і шкільництво під Советами. *Енциклопедія українознавства: загальна частина* : репринтне видання 1949 р. : у 3 т. Київ : Ін-т історіографії НАН України, 1995. Т. 1. С. 934–942.
13. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. Нью-Йорк : Українське слово, 1987. 551 с.
14. Гончаренко І. Уваги до українського національного характеру: Новий Ульм. *Українські вісті*. 1961. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/17202-goncharenko-i-uvagi-do-ukrayinskogo-natsionalnogo-harakteru/> (дата звернення: 27.08.2021).
15. Горбач О. Статистика видавничої русифікації. *Сучасність*. Мюнхен, 1962. Ч. 7. С. 114–117.
16. Дзьомба Н. Проблеми національної ідентичності у українців у публіцистиці шістдесятників. *Ukraina: narracje, języki, historie*. Wrocław : Stowarzyszenie Badaczy Popkultury i Edukacji Popkulturowej “Trickster”, 2015. S. 165–179. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/ukraina-narracje-jezyki-historie/> (дата звернення: 29.08.2021).
17. Дубровіна Л.А., Лобузін К.В., Попик В.І. Історія та розвиток поняття «українки» як національного ресурсу документальної пам'яті. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=F&I21DBN=UKRAINICA&P21DBN=UKRLIB> (дата звернення: 20.08.2021).
18. Камінський А. На перехідному етапі: «гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні. Мюнхен, 1990. 622 с.
19. Качор А. Господарство України в системі СССР (на тлі четвертої п'ятирічки). Вінніпег : Видання Комітету українців Канади, 1953. 127 с. URL: <http://diasporiana.org.ua/ukrainica/11531-kachor-a-gospodarstvo-ukrayini-v-sistemi-sssr-na-tli-chetvertoyi-p-yatirichki/> (дата звернення: 22.08.2021).
20. Любінецький Ю. Українська література. Детройт : Школа Українознавства, 1994. 180 с.
21. Мельник М. Про кількість українських шкіл у великих містах України. *Український історик* : у 4 ч. Нью-Йорк ; Мюнхен ; Торонто, 1987. Ч. 1. С. 137–140.
22. Мороз В. Лекції з історії України. Торонто, 1982. 127 с.
23. Паклен Р. Біла книга. Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіялізму. Ульм : Український політик, 1947. 200 с.
24. Російщення України : науково-популярний збірник. Київ : Видання Українського конгресового комітету Американської Ради оборони допомоги Україні, 1992. 217 с.
25. Соловей Д. Україна в системі советського колоніялізму. Серія 1, ч. 54 : Досліди і матеріали. Мюнхен : Інститут для вивчення СССР, 1959. 200 с.
26. Чапленко В. Дещо про мову. Нью-Йорк : All-SJavic Publisllillg House, 1959. 64 с.
27. Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950–60-х рр. Чикаго : Укр. публіцистично-науковий ін-т, 1974. 216 с.
28. Шкільна рада 1953–2003: П'ятдесятиріччя Шкільної ради при Українському конгресовому комітеті Америки / ред. Є. Федоренко. Нью-Йорк : Українська шкільна рада, 2003. 412 с.

УДК 94(477) «1939-1945»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.08>

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАДЯНСЬКИХ ПАРТИЗАНСЬКИХ КЕРІВНИКІВ

Прокопчук Вікторія,

аспірантка кафедри історії України та археології
Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті здійснено спробу показати польсько-український конфлікт 1939–1945 рр. крізь призму присутності в ньому СРСР та Третього райху як «третьої сили» цього міжетнічного протистояння. Мета статті – розкрити бачення польсько-українського конфлікту радянськими партизанськими керівниками у своїх спогадах та простежити у цих спогадах німецько-радянський вплив на ескалацію протистояння між поляками та українцями в 1939–1945 рр. Як джерела для вивчення проблематики польсько-українських відносин в роки Другої світової війни проаналізовано мемуари радянських партизанських керівників С. Руднева, Д. Медведєва, А. Бринського, І. Старінова, В. Войцеховича, Г. Якименка. Із використанням критичного методу викладено інтерпретацію ворожнечі між поляками та українцями радянським партизанським керівництвом. Висвітлено аспекти діяльності радянської партизанки, спрямовані на посилення конфронтації між поляками та українцями. Показано, що в ескалації міжетнічної польсько-української ворожнечі були зацікавлені як радянська, так і німецька сторона. На основі мемуарів висвітлено позиції радянського партизанського керівництва щодо діяльності українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни. Коротко охарактеризовано погляди сучасних українських науковців на присутність «третьої сторони» в польсько-українському протистоянні в 1939–1945 рр. Спираючись на подану в мемуарах інформацію, простежено розвідуницьку діяльність радянської партизанки на території України. Наукова новизна статті полягає у систематизованому опрацюванні спогадів радянських партизанських керівників із метою виявлення в них фактів, які свідчать про втручання СРСР та Третього райху в польсько-українське протистояння в роки Другої світової війни. Визначено перспективи для проведення подальших досліджень окресленої у статті проблематики.

Ключові слова: польсько-український конфлікт, «третья сила», спогади, партизани, Друга світова війна, національно-визвольний рух.

Prokopchuk Viktoriia. Polish-Ukrainian conflict in the interpretation of Soviet partisan leaders

The article attempts to show the Polish-Ukrainian conflict of 1939-1945 through the prism of the presence of the USSR and the Third Reich as the «third factor» of this interethnic confrontation. The aim of the article is to reveal the vision of the Polish-Ukrainian conflict by Soviet partisan leaders in their memoirs and to trace in these memoirs the German-Soviet influence on the escalation of the confrontation between Poles and Ukrainians in 1939-1945. The memoirs of Soviet partisan leaders S. Rudnev, D. Medvedev, A. Brynsky, I. Starinov, V. Wojciechowicz, and G. Yakymenko were analyzed as sources for studying the problems of Polish-Ukrainian relations during the Second World War. Using a critical method, the Soviet guerrilla leadership interprets the enmity between Poles and Ukrainians. It shows how the above-mentioned memoirs reflect the German and Soviet presence in the Polish-Ukrainian conflict of 1939-1945. Aspects of the activities of the Soviet partisan aimed at intensifying the confrontation between Poles and Ukrainians are highlighted. It is shown that both the Soviet and German sides were interested in the escalation of interethnic enmity between Poles and Ukrainians. On the basis of the memoirs, the positions of the Soviet partisan leadership on the activities of the Ukrainian national liberation movement during the Second World War are highlighted. The views of modern Ukrainian scholars on the presence of a «third factor» in the Polish-Ukrainian confrontation in 1939-1945 are briefly described. Based on the information provided in the memoirs, the intelligence activities of the Soviet partisan in Ukraine are traced. The scientific novelty of the article lies in the systematic processing of the memoirs of Soviet guerrilla leaders in order to identify the facts that indicate the intervention of the USSR and the Third Reich in the Polish-Ukrainian confrontation during World War II. Prospects for further research outlined in the article are identified.

Key words: Polish-Ukrainian conflict, «third force», memories, partisans, World War II, national liberation movement.

Роки Другої світової війни ознаменовані численними міжетнічними конфліктами, одним із яких було протистояння між українцями та поляками. Попри особливості джерельної бази, що відображає цю історичну подію, вона дає змогу науковцям проводити ґрунтовні дослідження польсько-українського протистояння. Зважаючи на поширення та аргументованість у наукових дискусіях тези про присутність так званої «третьої сили», якою визначають СРСР та Третій райх, на нашу думку, необхідно здійснити аналіз джерел, які б дали змогу висвітлити радянсько-німецьке бачення польсько-українських відносин періоду Другої світової війни. Одним із таких джерел є спогади

радянських партизан, зокрема С. Руднева, Д. Медведєва, А. Бринського, І. Старінова, В. Войцеховича та Г. Якименка.

Розпочинати аналіз партизанських спогадів слід, на нашу думку, зі спогадів С. Руднева, який був активним учасником радянського партизанського руху та комісаром С. Ковпака. У щоденнику Руднева за 16 червня 1943 р., зокрема, вказано: «Нарешті ми потрапили в райони дії т[ак] з[ваних] «бульбівців». Це один із різновидів українських націоналістів, які б'ються проти німців і партизан. Тут же у цих районах знаходяться бандерівці, теж націоналісти, які б'ються проти німців, бульбівців і партизан. Багато із цих банд озброєні добре, є навіть артилерія і танки. Усі ці націоналістичні групи громлять і поголовно знищують польське населення. У зв'язку з чим поляки біжать до німців, а останні формують із них поліцію проти націоналістів і партизан. Німці майстерно розпалюють національну ворожнечу з однією метою – утриматися будь-якою ціною...» [3]. Із цього уривка бачимо, що Руднев відзначає втручання німців у польсько-український конфлікт, проте, очевидно, що й самі партизани мали вплив на ескалацію відносин між поляками та українцями, оскільки в 1943 р., усвідомлюючи масштаби розгортання українського національно-визвольного руху, радянська влада за допомогою партизан змогла досягти зіткнення між собою поляків та українців на Волині [5]. Окрім того, радянське керівництво не стояло осторонь вищевказаних подій. Тут слід нагадати, що ще від зародження українських націоналістичних формувань у 1942 р. Центральний штаб партизанського руху СРСР розробив спеціальний план, у якому йшлося про боротьбу проти українських націоналістів [5].

Повертаючись до щоденника Руднева, слід звернути увагу на запис, датований 18 червня 1943 р.: «...Наша розвідка ... яка була відіслана за маршрутом за р. Случ, упродовж двох днів вела бої з бульбівцями і змушена відійти, не виконавши завдання... Німці із цією бандою, оскільки вона не має ніяких політичних цілей, а займається грабунком і поголовним знищенням польського населення, ведуть із бульбівцями запеклу боротьбу. А через цю наволоч німці масами вбивають ні в чому не винне українське населення...» [3]. Тут бачимо, що йдеться не лише про наростання загострення між українцями та поляками і безпосередню причетність до цього «третьох сил», а й про пряму вказівку на те, що перед радянськими партизанами стояли завдання, що полягали в ліквідації українського визвольного руху, представленого у цьому разі його учасниками «бульбівцями», які діяли на Волинському Поліссі під проводом Т. Бульби-Боровця.

Важливим є спогад за 20 червня 1943 р. Тут зазначено: «...Удень поїхав до польського с. Стара Гута, де після служби в костелі на галявині зібралося все населення села. Я зробив доповідь про становище на фронтах і завданнях польського народу, закликав їх вступати в п[артизанські] за[гони] і добувати собі незалежність польського народу. Після мене виступали поляки, й у тому числі виступив ксьондз. Ті, хто виступав, були всі однотайні, що в боротьбі з гітлеризмом і українським націоналізмом шлях їх єдиний – разом із Че[рвоною] Ар[мією], разом із Радянським Союзом... Командир розвідгрупи ... по радіо повідомив, що тримав бій з націоналістами... Націоналістів багато. Довелося повернути розвідку назад...» [3]. Із поданого вище уривку є очевидним факт спроб радянських партизан вплинути на позицію польського підпілля, налаштувавши на боротьбу з українськими націоналістами паралельно з боротьбою проти німців.

Окрім того, із поданих спогадів можемо дізнатися про проведення радянськими партизанами роботи, спрямованої на ліквідацію агітації, здійсненої українськими націоналістами. Зокрема, у записі, датованому від 22 червня 1943 р., читаємо: «...Було два зіткнення з націоналістами... Забрали дуже багато націоналістичної літератури... Усі села заражені націоналізмом. Посеред села пагорб, на пагорбі хрест, який прикрашений націоналістичними прапорами і тризубом ... буржуазна інтелігенція дурить голови селянам, а сама йде на повідку у німців... Сьогодні написав листівку українською мовою, де роз'яснюю сутність націоналізму» [3]. Очевидно, що агітаційна діяльність українського національно-визвольного руху не була вигідною «советам», адже існування самостійної України не входило в плани радянського керівництва, тому, ймовірно, написана партизанами листівка українською мовою, у якій пояснювалася «суть націоналізму», мала за мету стримати поширення національно-визвольної ідеї серед українців. Зважаючи на те, що саме у цей час починає наростати загострення відносин українців із поляками і польську сторону агітаційна діяльність українських націоналістів обійти осторонь не могла, ми маємо підставу вважати описані вище події втручанням «третьої сили» в позиції однієї зі сторін конфлікту, у цьому разі – українців.

Слід звернути увагу і на поданий опис безпосереднього втручання в українсько-польське протиостояння німців. Зокрема, у тих же спогадах від 23 червня 1943 р. Руднев пише, що «...поляки з усіх сіл біжать у районні центри. Усі польські фільварки порожні. Німці створюють польську поліцію, щоб

бити українців...». Тобто бачимо, що німецькі дії значним чином були спрямовані на заохочення поляків на свій бік і, відповідно, ворожу налаштованість до українців.

Ще один із записів Руднева, що був написаний 30 червня 1943 р., указує на одну із цілей радянської партизанки, а саме недопустимість створення українцями своєї держави і спроби прорахувати тактику своєї поведінки щодо українських націоналістів так, щоб не допустити виграшу німецької сторони в протистоянні «радянські партизани – українські націоналісти», оскільки учасники українського національно-визвольного руху боролися проти німців у тому числі, а тому повна їх ліквідація не була вигідна «советам». «...Ми вирішили поговорити з ними [бандерівцями], але за умови не вступати в жодні політичні перемовини, а тільки одне, що вони проти нас не виступають ... вони просили їх теж не чіпати. Набридла ця комедія... Зібрався всякий націоналістичний набрид, розбити їх немає ніяких труднощів, але це буде на руку німцям... Серед них тільки верхівка ідейно сильна... при першому ударі все це розлетиться, і нічого не залишиться від незалежної України...», – йдеться у джерелі [3].

Цікава для розгляду інформація записана Рудневим 2 липня того ж таки 1943 р.: «...У наші руки потрапив ряд цінних націоналістичних документів, які показують повне злиття німецьких фашистів з українськими націоналістами. Є лист Мельника, одного з націоналістичних керівників, до німецької влади [з проханням] про допомогу їм зброєю, для боротьби з Московією. Є документ-звернення українських націоналістів до польського населення, яке вони вбивають і ріжуть, із приводу розриву дипломатичних відносин СРСР з урядом Сікорського... Немає ніякого сумніву, що верхівка націоналістів обманювала рядову масу в тому, що вони ведуть боротьбу проти німців, а насправді вони ведуть разом із німцями і за їх підтримки боротьбу проти радянської влади...» [3]. Тож у роки Другої світової війни загалом і під час польсько-українського протистояння цього ж періоду зокрема не може бути не поміченим квадрат «українці – поляки – німці – «совети», в якому, очевидно, власне «совети» й німці переслідували найбільші інтереси, оскільки на той час саме вони виступали найбільшими гравцями на політичній арені світу.

Ще один запис, датований від 4 липня 1943 р., показує, що стосунки між поляками та українцями у цей час не могли лишатися осторонь як радянської партизанки, так і німців: «...Взаємовідносини між українським та польським населенням настільки загострені, що у цих районах немає жодного поляка, частина з них перебита націоналістами, частина бігла в польські райцентри, де створена німцями польська поліція, нібито для захисту себе від націоналістів, а фактично для боротьби з націоналістами і червоними партизанами. Німці спритно і хитро посіяли національну ворожнечу, а тепер хочуть і націоналістів, і поляків направити проти нас, проти Радянського Союзу...». Цікаво, що Руднев для себе відзначає те, що німці діяли на українських землях у своїх інтересах. Можемо припускати, що й радянські партизани здійснювали вплив на польсько-український конфлікт із метою не допустити реалізації планів німців і, відповідно, відстояти свої позиції, які полягали у збереженні України у складі СРСР. До того ж Руднев уважав, що саме німці відіграли головну роль у розгортанні польсько-українського протистояння і пояснює це ось так: «...Після заняття німцями західних областей України кулаки і репресовані елементи пішли в поліцію ... а коли німці посадили їх на пайок, уся ця чорносотенна сволота, якою керували націоналісти, забрала зброю, дану німцями, і пішла в ліси. Тут вони об'єднувалися сотнями і першим своїм завданням поставили оголосити нещадну різанину всьому польському населенню. Почалася страшна різанина, у цілих селах, районах польське населення звірячим чином вбивали, причому по-звірячому мучили і вбивали дітей, жінок і людей похилого віку, а всі будівлі піддавали вогню. Безсумнівно, що німецька охоронка тут у цій національній різанині [зіграла] головну роль...» [3].

Очевидно, що таке висвітлення подій є однобічним і певним чином має на меті показати діяльність українських націоналістів лише в негативному світлі, проте не враховувати інтереси суто німців у цьому разі теж не можна, оскільки їм, як і, зрештою, «советам», розгортання міжетнічного ворожнечі серед поляків та українців було вигідною справою, яка допомогла б тримати обидва вороже налаштованих один до одного народи під контролем.

У цілому попри помітну політичну заангажованість щоденник Руднева є для нас вагомим джерелом для висвітлення проблеми присутності «третьої сили» в польсько-українському протистоянні, оскільки в наявних записах можемо побачити оцінку діяльності німців стосовно ситуації між поляками та українцями і, відповідно, позицію «советів», яка, вочевидь, полягала насамперед у недопустимості створення незалежної Української держави. Саме це зумовило нашу пильну увагу до цього джерела.

Ще одним документом, який містить згадки про присутність «третього» в польсько-українському міжетнічному конфлікті, є спогади «По ту сторону фронту» А. Бринського – радянського розвідника та диверсанта. Зокрема, укажемо на діалог із зазначеної вище праці – Бринського та молодого поляка, який говорив, що хоче, аби Польщу визволяли поляки. На цю репліку Бринський відповів, що теж

цього бажає, після чого поляк виголосив, що вони, тобто поляки, хочуть, аби «совєти» допомагали зброєю польським формуванням, які, за словами поляка, передбачалося створити в Луцьку, Рівному, Львові, Сарнах [1]. У цьому діалозі, зокрема, досить помітною є зацікавленість Бринського в тому, про що просив поляк, адже сама розмова мала таке продовження: «...Уряд Сікорського уклав договір і з Радянським Союзом, і ви повинні його виконувати. Ось... – Я вийняв договір і почав читати окремі статті. – Повинні виконувати... Всі поляки в наших загонах озброєні... Давайте ще людей – разом будемо знаходити зброю. А польські загони створюються за Бугом... Але ж і там – у нас є відомості – і поляки, і українці, і росіяни разом б'ються з німцями. У нас спільна справа. І ви не можете інакше. Без Червоної Армії Польщу ви не звільните» [1]. Із поданого уривка бачимо, що, на думку Бринського, присутність «совєтів» у державотворчих процесах поляків є необхідністю. Вочевидь, у словах згаданого нами радянського розвідника є певним чином помітні завуальовані мотиви радянської влади, які під виглядом «порятунку» Польщі від німців передбачали втручання у внутрішні справи польського народу.

Варто також показати, як показано порушену нами проблематику в спогадах «Записки диверсанта» диверсанта Радянського Союзу, полковника І. Старінова. Зацитуємо згадане джерело: «Хто такі бандерівці? Що б сьогодні не говорили, бандерівці – організація українських націоналістів – були, по суті, німецькою агентурою. Через них на Заході України до підходу сюди великих партизанських з'єднань Ковпака, Федорова і Бегми партизанська війна не велася... Боротьба ОУН-УПА з Червоною Армією і радянськими партизанами значно полегшувала життя гітлерівським загарбникам і була найбільш ефективною і тривалою впродовж усієї війни формою співпраці націоналістів з окупантами... Підполковник Ліндхард із задоволенням констатував, що від УПА надходять розвідкові матеріали... Українські націоналісти в спільних із вермахтом бойових діях показали себе надійним союзником... Лише керівник абверкоманди 305 піддав добре зарекомендованих себе союзників критиці. Він указав, що масові вбивства бандерівцями польських фахівців «завдають шкоди економічним інтересам Німеччини»... Давайте уявимо, який масштаб мали мати вбивства поляків, щоб ... керівники абверкоманд – каральних загонів – занепокоїлися! З 1943 по 1944 р. вирізали тільки на Волині 80 тисяч поляків, у тому числі жінок і дітей. Бандерівський наказ від 19 лютого 1944 р. наказував «ліквідувати польські сліди так, щоб не залишилося й ознак, що там міг хтось коли-небудь жити» [7]. Аналізуючи все написане вище, можемо зауважити упереджене й негативне ставлення Старінова до представників українського визвольного руху, які, як зазначав радянський диверсант, здійснювали боротьбу з червоноармійцями. У цьому контексті варто нагадати, що окремі дослідники, зокрема В. Трофимович, В. Сергійчук, небезпідставно у своїх дослідженнях звертають увагу на те, що досить часто представники радянської партизанки розгортали свою діяльність, удаючи себе за представників українського національно-визвольного руху, найчастіше – бандерівців [10]. Тому, на нашу думку, ставитися до наведеної в щоденнику Старінова інформації треба критично.

Не можна залишити поза увагою і спогади партизана, кадрового працівника НКВС СРСР Д. Медведєва «Это было под Ровно». У цих спогадах, зокрема, є фрагмент, який указує на те, що насправді «німці», тобто нацистські вояки, не завжди були справді німцями, оскільки часто радянські партизани переодягалися в німецький одяг, удаючи із себе тих, ким насправді не були. Тому, ймовірно, можемо припустити, що подекуди радянські партизани могли впливати на розвиток польсько-українського конфлікту, виступаючи під виглядом німців. Медведєв, наприклад, у своїй роботі вказує: «...Ковпаківці йшли зараз на Карпати. Вони були міцно озброєні, добре одягнені та взуті. Несподіванка їх появи в наших нових краях пояснювалася тим, що рухалися вони швидко, останній їх перехід перевищував п'ятдесят кілометрів. Ні наша розвідка, ні тим паче місцеві жителі не могли попередити нас про їх наближення. А за німців їх прийняли тому, що кіннотники-ковпаківці майже суцільно були одягнені в трофейне німецьке обмундирування. Кілька днів простояли ковпаківці неподалік від нашого табору, і кожен день то Ковпак із Рудневим приходили до нас у гості, то ми ходили до них. – Покажіть нам вашого «німця», – згадав про Кузнецова Сидір Артемович. Назавтра Ковпак і Руднев були у нас, і я представив їм тільки нашого «німця», що тільки що повернувся з Рівного – Миколу Івановича Кузнецова. – О, це діло – то діло, – говорив Ковпак, слухаючи розповіді Кузнецова про свою роботу у самому осередку гітлерівців» [4]. Із наведеного вище бачимо, що робота радянських партизан була добре продуманою і спрямованою насамперед на досягнення власних інтересів, у яких, вочевидь, не останнє місце відводилося розпалюванню польсько-української ворожнечі шляхом здійснення провокативних акцій. Провокації радянських партизан стосувалися й представників українського національно-визвольного руху. Так, група радянських диверсантів на чолі з Медведєвим займалася тим, що на місцях, де було або вбито німецького посадовця, або ж здійснено на нього замах, залишала документи оунівців [5, с. 98].

Ще один представник радянської партизанки – Г. Якименко, який був учасником партизанського з'єднання під проводом С. Ковпака, так описував ситуацію польсько-українських відносин улітку (а саме в червні) 1943 р.: «... село Нетреба Рокитянський р-н Ровенської обл. ... виключно уражене українською націоналістичною течією, польське населення якою повністю знищується... село Мочулянка Людвіпольський р-н Рівненської обл. Населення польське, абсолютно тероризоване націоналістами, які чинять над нами страшні кари. Дикість доходить до того, що відрізають частини тіла і впихають у рот, кишені іншим страченим. Поляки вживають заходів до самоозброєння найпримітивнішими видами зброї: сокири, вила з одним різком, несправжні автомати тощо... Поляки зовнішньо симпатизують нам, допомагають нам, просять зброю, але їхнє прагнення – захищати свої хати від націоналістів. Поводяться досить замкнуто» [11, с. 48]. Аналізуючи поданий уривок, слід зауважити, що, окрім боротьби з німецькими окупантами, одним із завдань радянської партизанки було проведення на західноукраїнських землях досліджуваного періоду боротьби з проявами українського національно-визвольного руху, що все більше набирало поширення, тому зображення українських націоналістів виключно в негативному світлі і наділення поляків якостями сторони, яка виступає жертвою, а не повноцінним учасником польсько-українського протистояння, потребує, на нашу думку, критичного осмислення.

Слід згадати ще про спогади, залишені одним із партизанських керівників, Героєм Радянського Союзу В. Войцеховичем, який під час здійснення Карпатського рейду очолював оперативний відділ партизанського з'єднання під проводом С. Ковпака. У своїх спогадах Войцехович указував на те, що окупаційна нацистська влада вороже ставиться до польського населення, що в тексті, зокрема, представлено так: «... Будки Войткевицькі... колись це було польське село, а зараз від нього не залишилося й сліду. Тут мешкало до 700 чоловік, але недавно фашисти зігнали всіх до школи, закидали гранатами і спалили. Живими залишилися щось п'ятнадцять чи сімнадцять нещасливців, що переховуються в лісах... Партизани командували лікаря і взвод бійців із сокирами, пилами та лопатами, щоб побудувати старим та хворим землянки... Люди бояться всього – німців, поліцаїв, січовиків Бульби, бандерівців. Усе найцінніше в господарстві ретельно заховане чи закопане» [6, с. 734]. Бачимо, що радянських партизан показано як своєрідних миротворців, котрі прийшли, аби врятувати поляків від нацистів та українських націоналістів. При цьому про справжні мотиви такої поведінки «советів», які, вочевидь, передбачали «заманювання» поляків на свій бік, не йдеться.

У загальному контексті досліджуваних питань варто додати, що радянське керівництво активно сприяло поширенню польського партизанського руху, зокрема починаючи з 1943 р., до загонів радянської партизанки почали вступати польські загони самооборони [5, с. 99]. Зрозуміло, що за своєю ідейною спрямованістю ці загони були прорадянськими, тому їх свідомо вороже налаштували проти українських націоналістів, оскільки останні були чи не найбільшими ворогами тогочасної радянської системи. Проте ці факти вказують на те, що інтереси Радянського Союзу, локально представлені на території західноукраїнських земель радянською партизанкою, мотивували «совети» стати однією з «третьох сил» польсько-українського конфлікту, яка робила спроби відстоювати свої загарбницькі позиції, які не збігалися з інтересами українців та поляків, що прагнули до створення своїх самостійних держав.

Таким чином, проаналізувавши спогади окремих радянських партизан, можна стверджувати, що ці джерела мають велику цінність, оскільки вони написані безпосередньо людьми, які так чи інакше були причетними до трагічних подій, пов'язаних із протистоянням українського та польського народів у роки Другої світової війни. Разом із тим, зважаючи на високу заідеологізованість радянських військових діячів, чиї мемуари було проаналізовано нами, сприймати подану в них інформацію слід із використанням критичного підходу. Але тим не менше опрацьовані документи, безсумнівно, свідчать про одне: відкидати факт присутності «третьої сили» в польсько-українському протистоянні в роки Другої світової війни не варто, а тому ця тема є такою, яка в подальшому потребує детальнішого та більш комплексного дослідження.

Література:

1. Бринский А.П. По ту сторону фронта. 1966. URL: https://royallib.com/book/brinskiy_anton/po_tu_storonu_fronta.html.
2. Гулай В.В. Роль «третьої сили» в ескаляції українсько-польського конфлікту в Західній Україні (зима-літо 1944 р.): політико-милітарні аспекти. *Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. 2012. Вип. 8. С. 45–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pps_2012_8_8.
3. Дневник С.В. Руднева (7 мая – 25 июля 1943 г.). Партизанская война на Украине. *Дневники командиров партизанских отрядов и соединений*. 1941–1944. Москва, 2010. 688 с. URL: http://militera.lib.ru/db/rudnev_sv01/index.html.
4. Медведев Д.Н. Это было под Ровно. Москва, 1968. URL: <http://militera.lib.ru/memo/russian/medvedev/index.html>.

5. Мухаровська А. Діяльність радянських партизанських загонів на Волині у роки Другої світової війни. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. № 11–12. С. 96–102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Istst_2014_11-12_17.
6. Савчук П. Мемуари радянських партизанів як джерело до висвітлення українсько-польських відносин на тимчасово окупованій території України. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні*. Луцьк, 2012. С. 733–739. URL: <http://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/9017>.
7. Старинов И.Г. Записки диверсанта. Москва, 1997. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/starinov_ig/index.html.
8. Старинов И.Г. Мины замедленного действия: размышления партизана-диверсанта. Москва, 1999. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/starinov_ig/index.html.
9. Сухих А.Ю. Протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Острог, 2019. 367 с. URL: oa.edu.ua/doc/dis/дисертація%20А.%20Ю.%20Сухих.pdf.
10. Трофимович В.В. Роль Німеччини і СРСР в польсько-українському конфлікті. 1939–1945. URL: <https://naub.oa.edu.ua/2009/rol-nimechchynu-i-srsr-v-ukrajinsko-polskomu-konflikti-1939-1945/>.
11. Щоденник партизана Григорія Якименка / уклад. М.А. Якименко. Полтава, 2018. 112 с. URL: <http://dspace.pdaa.edu.ua:8080/handle/123456789/8194>.

УДК 94(477) «1921/1929»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.09>

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНИХ РЕАЛІЙ 20-Х РОКІВ ХХ СТ. НА ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНСЬКИХ РОДИНАХ

Сергієнко Сергій,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та археології

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

На основі літератури, матеріалів періодики та архівних джерел висвітлено прояви впливу на особисті відносини в українських родинах у 20-х роках ХХ ст. таких явищ, як антирелігійна кампанія, голод 1921–1923 рр., нова економічна політика, експерименти влади з упровадження нових сімейних стосунків. Підкреслено, що уяви про родинні відносини, котрі століттями в Україні вважалися найбільш шанованими, піддавалися постійним атакам із боку влади, яка вважала, що у відносинах між членами сім'ї на першому місці повинні бути не родинні, а класові почуття. Верхом класовості була держава диктатури пролетаріату. Сім'я повинна була відступити в життєвих цінностях людини на друге місце порівняно з державою та її політикою. Погляди про домінування класових відносин над родинними настирливо проводилися державою в життя суспільства, руйнуючи його глибинні основи.

Автор зауважує, що соціальні реалії 1920-х років значно вплинули на відносини в українських сім'ях. Ці роки стали періодом, коли певний «романтизм» теорії більшовицької еліти щодо сім'ї і сімейних відносин породив «легке» відношення як до створення сім'ї, так і до її розпаду. У зв'язку з тим, що намагання нової влади втілити у родинні відносини свої ідеали нашкоджувалося на спротив старшого покоління, розпочалася політика відриву молоді від батьків. Відомі теоретики партії наголошували на тому, що процес руйнування старої сім'ї неминучий і що тепер діти належать не батькам, а насамперед суспільству, під яким розумілася держава. Держава, а не батьки повинна їх виховувати. Така точка зору впливала на молодь, що знижувало батьківський авторитет у сім'ї і, відповідно, відбивалася на особистих стосунках у родині. На місце батьківського авторитету виходив авторитет влади. Обставини нової економічної політики певною мірою сприяли розповсюдженню «легкого» відношення до сімейних цінностей, особливо серед міської молоді. Виправдовувалися позашлюбні відносини. Але в українському селі у цілому були збережені давні традиції шанування подружньої вірності та інших вікових основ родини і водночас збереглися відносини, що свідчили про покірливе становище жінки в багатьох родинах.

Ключові слова: антирелігійна кампанія, голод 1921–1923 рр., особисті відносини, родина, вплив, влада.

Serhiienko Serhii. The influence of social reality of the 20's of the 20th century on personal relations in Ukrainian families

Based on literature, periodicals, and archival sources, the author highlights manifestations of the influence of such phenomena as the anti-religious campaign, the famine of 1921-1923, the new economic policy, the authorities' experiments in building new family relations on personal relations in Ukrainian families in the 1920s. The paper emphasizes that the notion of family relations, considered the most respected for centuries in Ukraine, were constantly attacked by the authorities. They believed that relations between family members should have not family but class sentiments in the first place. The highest level of belonging to the class was the state of the dictatorship of the proletariat. The family had to give way to the state and its policy in the rank of human values. The views on the dominance of class relations over the family ones were insistently imposed on society by the state destroying deep family foundations.

The author notes that social reality of the 1920s significantly influenced relations in Ukrainian families. Those years were a period when a certain 'romanticism' of the Bolshevik elite's theories about the family and family relations gave rise to a casual attitude to both creating the family and its breakdown. Due to the fact that the new authorities' attempts to embody their ideals in family relations were opposed by the older generation, a policy of separating young people from their parents began. Well-known party theorists emphasized that the breakdown of the old family was inevitable and that children did not belong to their parents but primarily to society meaning the state. It was the state, not parents that had to raise them. That point of view influenced young people, which reduced parental authority in the family and, consequently, affected personal relations in the family. The authority of the state took place of the parental authority. The circumstances of the new economic policy also contributed to the spread of a casual attitude towards family values, especially among the urban youth. Extramarital affairs were justified. But in the Ukrainian village, the old traditions of honouring marital fidelity and other age-old foundations of the family were generally preserved. At the same time, there were relations that proved obedience of women in many families.

Key words: anti-religious campaign, the famine of 1921-1923, personal relations, family, influence, authorities.

Становлення більшовицького ладу на теренах України супроводжувалося ломкою звичних уявлень про людські стосунки. Нова влада від самого початку проводила лінію на першість класових інтересів

і другорядність інших. Особисті відносини піддавалися значному тиску нових соціальних реалій і зазнавали істотних змін. Вивчення цієї проблеми допоможе більш об'єктивно дослідити вплив непростих процесів 1920-х років на українське суспільство і визначити його наслідки.

Указаний період був насичений подіями, котрі суттєво вплинули на життя українського суспільства. Прояви і наслідки більшості з них отримали належне висвітлення у працях істориків [1]. Однак дотепер бракує досліджень трансформації особистих відносин в українських родинах у цей час. Автор спробує розкрити, як історичні реалії 1920-х років, перш за все антирелігійна кампанія, голод 1921–1923 рр., нова економічна політика, експерименти в площині шлюбних відносин, вплинули на особисті взаємини в українських родинах.

Як стверджують фахівці, в Україні здавна була поширена мала сім'я, яка складалася з однієї шлюбної пари з дітьми чи без них, рідше з двох чи кількох подружніх пар родинної близькості по вертикалі, наприклад у складі (з погляду дітей) діда, баби, батька, матері і дітей. Відносини в українській сім'ї другої половини ХІХ ст. досить яскраво відображено у творах класиків української літератури. Особливо це стосується твору І. Нечуй-Левицького «Кайдашева сім'я». Там чітко визначена причина переважного існування в українському селі малої сім'ї – бажання бути самостійним хазяїном (хазяйкою), жити своїм розумом. В українській сім'ї головним авторитетом був батько. Відносини склалися на основі біблійного «шануй отця і матір свою». Але коли на початку 20-х років розпочалася антирелігійна кампанія в країні, біблійні заповіді поступово стали втрачати свій вплив. Звичайно, це не означало, що не шанували своїх батьків, але те, що шанувати батьків велить релігія, помалу забували.

Релігія була основним конкурентом більшовиків у площині духовного життя. Ще в 1919 р. теоретики більшовизму прямо наголосили, що «релігія і комунізм несумісні ні теоретично, ні практично» [2, с. 194]. Вони нагадали одну з основних тез марксизму, логіка якої вимагала боротися з релігією. Цією боротьбою займалася спеціальна комісія при ЦК КП(б)У [3]. Влада була атеїстичною і безжально переслідувала служителів релігії, приписуючи їм різні злочини. У кінцевому підсумку Православна церква змушена була пристосовуватися під примхи влади, а Українська автокефальна церква була визнана «антирадянською контрреволюційною організацією» і в 1930 р. припинила легальне існування [4]. Брутальне витіснення Церкви з площини виховання народу вплинуло на особисті відносини в сім'ї. У суспільство настирливо втілювалася фактично нова релігія, в якій правляча партія виконувала роль Церкви, а її функціонери – роль священників. Ієрархію очолював лідер партії. «Священним писанням» став марксизм-ленінізм, «лаврою» – мавзолей Леніна. Та народні традиції не могли блискавично змінитися. Навіть у родинах деяких комуністів здійснювалися релігійні обряди. Але робили це таємно, з пересторогами. Наприклад, якщо в сім'ї комуніста вирішили хрестити дитину, то батько-комуніст на час хрещення їхав у відрядження або ж відправляв жінку з дитиною в інше місто або село. Це робилося для того, щоб у разі викриття його «релігійності» він міг заявити, що нічого не знав. Бувало, що молодята – члени комсомолу говорили релігійним батькам, щоб заспокоїти їх, що повінчалися за християнським обрядом у церкві, хоча там і близько не були [5]. А бувало, що молоді комуністи не могли створити свою сім'ю тому, що наречена відмовлялася вступати в шлюб без вінчання у церкві. Про один із таких випадків йшлося на VIII конференції КП(б)У в 1924 р. Комуніст – колишній червоноармієць прийшов до партійного функціонера з проханням дозволити йому вінчатися у церкві, інакше його кохана не вийде за нього заміж. Коли йому відмовили, то він заявив: «Я з болем у серці, але повинен віддати свій партквиток, тому що знаходжуся в безвихідному становищі». Але через декілька днів він передумав і заявив, що краще буде аскетом, але з партії не піде. Факт подавався як приклад вірності партії [6]. На пленумі Центральної контрольної комісії КП(б)У в березні 1926 р. відзначалося, що в деяких сім'ях відбувається війна між чоловіком-комуністом і релігійною дружиною. «Чоловік викидує ікони, а дружина, як тільки чоловік піде з дому, плаче над ними, цілує тощо. При чоловікові вона цього не робить, тому що він погрожує вигнати її за це з дому» [7]. Подібні факти свідчать, що щирість в особистих відносинах членів родин, що потрапили під вплив антирелігійної кампанії, не була визначальною рисою. Однак у цілому відносини між батьками та дітьми залишалися більш-менш традиційними. Але не можна не констатувати, що у цих відносинах поступово відбувалися зміни. Якщо, наприклад, у 1920 р. батько в українській родині ще був, як правило, незаперечним авторитетом, то в кінці 20-х років цей авторитет підупав, не в останню чергу під тиском владної пропаганди, котра намагалася поставити під сумнів авторитет родини і, звідси, її голови – батька. Ось картина кінця 10-х – початку 20-х років. До рідної оселі на Півдні України повернувся з багаторічної військової служби і поневірянь у чужих краях молодий чоловік. Він зайшов у батьківську хату, коли сім'я обідала. Батько сидів обличчям до дверей і першим побачив сина, але не кинувся до нього з батьківськими обіймами, а гидливо зморщившись сказав: «Виходь, виходь! Скоріше виходь. У конюшню виходь!». Брати спочатку

здивувалися такій поведінці батька, але швидко зрозуміли, у чому річ. Їхній брат був вкритий суцільним шаром вошей. Сірою масою вони копошилися на його одязі, викликаючи огиду і страх. Після відповідної санітарної обробки гостя посадили за стіл. Батько налив йому борщу і, придивившись до сина, єхидно запитав: «Та ти, синок, порох нюхав, чи що?». У сина був зрізаний кінчик носа [8]. Факт свідчить, що батько в родині користувався незаперечним авторитетом навіть у дорослих дітей, звичайно, до того часу, поки сини не створювали власних сімей, де вже вони були головами родин.

Уяви про родинні відносини, котрі століттями в Україні вважалися найбільш шанованими, піддавалися постійним атакам із боку влади, яка вважала, що у відносинах між членами сім'ї на першому місці повинні бути не родинні, а класові почуття. Родинні почуття розглядалися як другорядні по відношенню до класових. Верхом класовості була держава диктатури пролетаріату. Сім'я повинна була відступити в життєвих цінностях людини на друге місце порівняно з державою, з її політикою. У серпні 1923 р. один з очільників українських більшовиків Д. Лебедь констатував, що сім'я ще має буржуазні форми, які «ми теоретично відкидаємо як спадок минулого», але водночас він наголошував, що потрібно рахуватися з наявними умовами і не робити радикальних експериментів і стрибків у цій площині. Потрібно проводити роботу з розвитку форм колективізму (будинки-комуни, гуртожитки, дитячі комуни, колгоспи тощо) і таким чином розхитувати основи приватної власності і сім'ї. Він уважав, що вже йде неминучий процес руйнування старої сім'ї, який інколи болючий. При цьому визнавав, що цей процес несе і розбещеність. Констатував, що нові форми сім'ї «важко намагаються», що взаємовідносини у багатьох «комуністичних сім'ях» мало відрізняються від взаємовідносин будь-якої «міщанської сім'ї. Ті ж турботи про кухню, житло тощо. Ті ж відносини до дружини, чоловіка, дітей» [9, с. 300]. Д. Лебедь уважав, що «старих» уже важко втягнути у нові відносини, і тому наполягав на тому, щоб особливу увагу приділяти дітям: «Відрив від сім'ї дітей і втягнення їх до дитячого руху є нашим практичним завданням... Вирвати дитину з душною сімейною атмосферою на шлях дитячого колективістського руху» [9, с. 302]. Тобто визнавалося, що сім'я, сімейні відносини дуже консервативні, змінити їх важко, але потрібно. Потрібно для справи перебудови суспільства. Звідси виходило, що якщо сімейні відносини заважають перебудові суспільства, така сім'я є гальмом на шляху прогресу і повинна бути зруйнована. Виривання дітей із сім'ї є руйнування родинних зв'язків. Ось доля однієї з українських сімей у 20-ті роки. Мати померла, а батька, який за минулої влади був прокурором, забрали від трьох його дітей і поселили невідомо де. Діти не мали права навіть із ним листуватися, інакше наслідки були б тяжкі [10, с. 32]. Вони були вирвані із сім'ї і росли під гаслами класової єдності, що заміняли їм батьківське піклування. На першому плані повинна бути класова єдність, сімейна – другорядна. Ця точка зору формувалася ще задовго до 1917 р. Палкий революціонер М.В. Вольський (Валентинов) рішуче розірвав усі відносини з батьком-поміщиком, коли пролетарська революція була лише мрією невеликої купки осіб [11], а видний діяч більшовизму М.С. Ольминський наголошував, що «можна задушити своїми руками рідного любимого брата, якщо він шкодить справі пролетарської революції» [12, с. 3]. Погляди про домінування класових відносин над родинними настирливо проводилися державою в життя суспільства, руйнуючи його глибинні основи. Такий «виховний процес» впливав на частину людей, серед яких були і вагомні фігури того часу. Як писав у своїх мемуарах відомий господарник тієї пори І.В. Парамонов, коли йому в 1927 р. випав вибір чи залишитися вдома, щоб урятувати життя тяжко хворої малолітньої дочки, чи поїхати на партійні збори, щоб здолати опозицію у партії, він вибрав другий варіант. Майже через сорок років він із болем констатував: «Мені і до цього часу здається, що якби я залишився вдома і зустрівся з лікарем, дівчинка залишилася б живою» [13, с. 142–143]. У подібній ситуації побував і А. Мікоян – відомий державний і партійний діяч радянського періоду. Його трирічний син тяжко захворів. Професор, який лікував дитину, сказав, що вона помре, потрібно було бути біля дитини, але партійні справи вимагали виїхати до Москви. А. Мікоян поїхав до Москви, хоча дуже непокоївся, але партію, її інтереси ставив вище життя власного сина [14].

Велику роль у 20-ті роки у формуванні нових відносин у суспільстві зіграла «Азбука комунізму» М. Бухаріна і Є. Преображенського, в якій у популярній формі була викладена програма більшовиків. Американський дослідник Стівен Коен назвав її «найбільш відомим і розповсюдженим викладом більшовизму досталінського періоду». На початок 1930-х років вона була перевидана не менше 38 разів різними мовами [15, с. 114–115]. У ній було наголошено: «У буржуазному суспільстві дитина розглядається, якщо не цілком, то, у всякому разі, в значній мірі, як власність своїх батьків. Коли батьки кажуть: «моя дочка, мій син», це значить зараз не тільки наявність родинних відносин, але і право батьків на виховання власних дітей. Це право із соціалістичної точки зору не має ніяких підстав. Окрема людина належить не самому собі, а суспільству – людському роду... Тому дитина належить суспільству, в якому і завдяки якому вона народилася, а не тільки лише «суспільству» своїх батьків. Суспільству

ж і належить найперше і основне право виховання дітей» [2, с. 182]. Оскільки більшовицька держава швидко підім'яла під себе суспільство, виходило, що саме нова держава цілеспрямовано намагалася підмінити батьків у найважливішій сімейній функції – вихованні дітей. Один із більшовиків так характеризував дух часу у 1923 р.: «Батьківській авторитет? Нема його. Авторитет релігії? Нема його. Традиції? Нема їх. Моральні почуття? Але стара мораль померла, а молода ще не народилася» [16, с. 804]. Висновок із подібних узагальнень міг бути лише один: не батьки є найбільшим авторитетом для дитини, а сила, яка піклується про них більше, ніж батьки, – держава. Оскільки державу уособлювали її керівники, то і виходило, що в кінцевому підсумку найбільшим авторитетом для дитини повинні були стати не батько з матір'ю, а лідер держави, який тоді іменувався вождем. І успіхи у цьому напрямі були. Ось як відгукнулася на смерть вождя В. Леніна третьокласниця однієї зі шкіл: «Любити Леніна до тих пір буду, доки час смерті не прийде. Тільки тоді його забуду, коли земля мене візьме» [17].

Нові молодіжні і дитячі організації, створені владою, були відверто політизованими і не в останню чергу спрямовані проти батьківського авторитету. Дитяча організація спочатку називалася юні комуністи, потім – спартаківці і, нарешті, піонери. Як згадує один із київських піонерів 20-х років, «від батьків доводилося утаювати свою політичну діяльність. Мама гнівно насміхалася і проклинала босяків, котрі нацьковують дітей на батьків. Батько погрожував: «Побачу з червоною ганчіркою – висічу, сидіти не зможеш. Закрию вдома, у школу не пушу» [18]. Не менші негаразди в особистих відносинах виникали у родинях із приводу молодіжної організації, що носила назву комуністичного союзу молоді (комсомол). Як згадував П.Ю. Шелест, «про комсомольців тоді дорослі говорили багато неприємного: про те, що вони «безбожники, бездомники, голота». Мати П. Шелеста називала комсомольців «бусурманами, безбожниками, оглоїдами і неробами» і попереджала сина: «Вступиш до комсомолу, з дому можеш іти». Подруга П. Шелеста, плачучи, скаржилася, що їй батько пригрозив: «Я тебе проклянута і вижену з дому, якщо ти будеш лигатися з комсомолом». Коли ж П. Шелест усе ж таки вступив до комсомолу, то в сім'ї «був великий скандал. Мати лаялася, плакала, погрожувала...» [19]. Факти, без сумніву, свідчать про викривлення особистих відносин у родині під тиском трансформацій у суспільному житті. Вони також свідчать, що влада цілеспрямовано намагалася відірвати молоде покоління від батьків, ударити по авторитету батьків і мала тут успіх. Цікавий факт наводить у своєму творі «Педагогічна поема» А.С. Макаренка. На раді командирів колонії у 1925 р. вирішувалося питання про одруження одного з колоністів на сільській дівчині Марусі. Комсомольське бюро, члени якого входили й до ради командирів, виступило проти, оскільки батько нареченої, на їхню думку, був «куркуль». Нареченому порадили вступити разом із майбутньою дружиною у сільську комуну, тоді питання буде вирішене. Наречений заперечив: «Батько Марусю не відпустить». Відповідь комсомольських вожаків була рішучою: «А Маруся нехай на батька наплює» [20, с. 357]. Для полтавського села, де відбувалася подія, подібне (наплювати дитині на волю батька) було чимось надзвичайним, неприйнятним, але для нового покоління комсомольської молоді – звичайною річчю. Авторитет батька в їхніх очах був набагато нижчим авторитету державної молодіжної організації, якою і був комсомол. За допомогою дитячих і молодіжних організацій можновладці намагалися охопити своїм впливом усе молоде покоління.

Влада спрямувала свої зусилля на знищення конкурентів, де б вони себе не проявляли. Вона прагнула стати незаперечним авторитетом у всьому. Для цього використовувалися різні засоби. Але мета була одна – ліквідувати конкурентів. Якщо політичних конкурентів можна було приборкати за допомогою брутальної сили, то авторитетів у площині особистих відносин у сім'ї потрібно було усувати більш витончено. Ще до 1917 р. відома більшовичка Олександра Коллонтай шукала шляхи вирішення проблем відносин, які становлять фундамент сім'ї – відносин між чоловіком і жінкою. Вона дійшла висновку, що «спроби нових за духом відносин між статями ... з'являються виключно в робітничому класі» і що для буржуа інтереси сім'ї «на першому плані», а для пролетарія – «інтереси класу на першому плані» [21, с. 59–60]. Таким чином, сімейні відносини для класу-гегемона другорядні, а політичні – головні. Після захоплення влади більшовиками О. Коллонтай продовжила свої теоретичні пошуки кращих відносин між чоловіком та жінкою в новому суспільстві. Вона дійшла висновку, що ці відносини «повинні триматися на трьох основних положеннях: 1) рівність у взаємовідносинах (без чоловічої самодостатності і рабської розчинності своєї особистості в коханні з боку жінки); 2) взаємне визнання прав іншого, без претензії володіти безроздільно серцем і душею іншого (почуття власності, вирощене буржуазною культурою); 3) товариська чуйність, уміння прислухатися і зрозуміти роботу душі близької і коханої людини (буржуазна культура вимагала такої чуйності в коханні тільки з боку жінки). Але... ідеологія робітничого класу разом із тим підпорядковує кохання членів трудового колективу одне до одного більш владному почуттю – любові-обов'язку до колективу... Буржуазна мораль вимагала – все для коханої людини. Мораль пролетаріату вимагає – все для колективу» [22]. Про те,

що кохання зазвичай переходить у сімейні стосунки, сказано нічого не було. Кохання виступало ніби самодостатнім явищем. Хоча у примітках О. Коллонтай визнала, що «природно-біологічним джерелом кохання є інстинкт материнства, турбота про дитину з боку жінки» [22], але про створення сім'ї, про відповідальність батьків за народжених ними дітей – ні слова. Тобто природні плоди кохання – діти повинні були існувати самі по собі. Така точка зору породила впевненість, що «чоловік, дружина, діти, – чоловік, дружина, які народжують і виховують дітей, – це буржуазна витівка. Комуніст, який поважає себе, радянська людина, передовий інтелігент, щирий пролетарій повинні від цієї буржуазної витівки поберетися» [23]. Соціалізм, наголошували теоретики, що вважали себе марксистами, передбачає нову форму спілкування чоловіка і жінки, а саме вільне кохання. Сходяться чоловік і жінка, живуть разом, поки подобаються одне одному, не стали подобатися – розходяться. Щирий комуніст, щира радянська людина повинні сторонитися створення довгострокової сім'ї і прагнути певної переміни, свободи взаємовідносин чоловіків, дружин, дітей, «так що і не розбереш, хто до кого й як точно відноситься» [23]. Такий погляд на сімейні відносини пропагувався серед широкого загалу, у тому числі і серед української молоді. У всякому разі про «вільне кохання», як свідчить Ю. Горліс-Горський, в українському селі було відомо [24]. У містах «нові» погляди на сім'ю поширювалися не в останню чергу за допомогою популярних у 20-ті роки вечорів-зустрічей із популярними поетами. Особливого авторитету на таких зустрічах набув В. Маяковський. Він частенько відвідував Україну, де збирав багатолюдні аудиторії. Знаний український поет В. Сосюра на одній із таких зустрічей у харківському драмтеатрі, де вірші В. Маяковського «викликали безперервну бурю аплодисментів», сказав, звертаючись до В. Маяковського: «Я ще ніколи не читав і не чув такої чудової поезії... Ви – великий поет. Дозвольте потиснути вашу руку» [25, с. 217–218]. Серед іншого, «великий» поет у 1926 р. написав вірш «Любов», де говорилося: «Я не за семью! В огне и дыме синем выгори и этого старья кусок, где шипели материгусыни и детей стерег отец-гусак!» [26, с. 377]. Сам поет, як відомо, самотужки втіляв у життя нову форму сім'ї, яка була цілком в руслі ідей О. Коллонтай. І як стверджують сучасні російські історики, В. Маяковський «ненависть до таких загальнолюдських цінностей, як сім'я і повага до батьків... зберіг назавжди» [16, с. 808].

Більшовики намагалися змінити уяву про сім'ю, надати їй новий зміст. Це було складовою частиною їхньої «кавалерійської атаки» на капіталізм, котра, за задумом, повинна була забезпечити блискавичний перехід до комунізму. Потім обставини примусили їх до відступу спочатку в економіці, а через декілька років і в площині експериментів у сімейних відносинах. Тобто життя примусило відійти від романтичних уявлень як в економіці, так і в соціальній сфері. Тим же теоретикам, які наголошували, що «сім'я перестала бути необхідною», було відмовлено у марксистській правдивості... Нова влада заповзято почала формування нових особистих відносин між людьми – комуністичних. Почали створюватися комуні, в яких передбачалося, що весь побут, все майно буде спільним. На цій основі повинні були вирости нові міжособові відносини. Вони мали бути зразковими, оскільки основна причина людських свар – приватна власність ліквідувалася. Агітатори малювали привабливі картини життя у комуні. Однак комуні швидко виявилися нежиттєздатними. Влада вирішила проводити колективізацію в іншій формі, яка не так відверто порушувала традиції функціонування сім'ї. Але в кінцевому підсумку вийшло те, що вийшло – масова примусова колективізація на початку 30-х років зробила пересічну селянську родину заручницею держави, що не могло не відбитися на особистих відносинах у родинах. Хоча потрібно наголосити, що селянська сім'я, незважаючи на тиск влади, намагалася зберегти традиційні сімейні відносини, котрі покликані були її зміцнювати: поважати старших, підтримувати слабких, дотримуватися подружньої вірності тощо, що не вписувалося у поняття нової сім'ї у владній трактовці, яка, наприклад, допускала у 20-ті роки позашлюбні стосунки, навіть такі, що призводили до розпаду сім'ї. Як наголошував лідер українських більшовиків Е. Квірінг у 1923 р., «чи можемо ми вимагати, щоб сім'я, в якій не залишилося ні кохання, ні товариської співдружності, ні взаємної поваги, була збережена в ім'я минулого, в ім'я обов'язку тощо, якщо при цьому, що в таких умовах більш ймовірно, виникло нове уподобання. Звичайно, не можемо!» [9, с. 377]. Це була не видумка Е. Квірінга, а позиція одного з фундаторів марксизму Ф. Енгельса, який наголошував: «Якщо моральним є тільки шлюб, заснований на коханні, то він і є таким тільки поки це кохання існує ... а якщо воно зовсім щезло або ж витіснене іншим жагучим коханням, то розлучення стає благодіянням як для обох сторін, так і для суспільства. Потрібно тільки звільнити людей від необхідності тягнутися через непотрібний бруд шлюбборозлучного процесу» [27, с. 89]. Така була «передова мораль». До речі, сам Е. Квірінг свої «безвідповідальні зв'язки з жінками» прикривав саме «передовою мораллю» [28, с. 216].

У розроблених на початку 1920-х років нормах для членів партії прямо вказувалося: «Комуністична партія ... не може вимагати від своїх членів обов'язкової єдиношлюбності, як і взагалі не може і не

повинна встановлювати для членів партії у цій сфері які-небудь обов'язкові норми». Але водночас наголошувалося, що сім'я комуніста повинна бути трудовою товариською комунією [9, с. 154, 237]. Такі «вільні» погляди на сімейні стосунки, бувало, породжували дуже нестандартні ситуації, які, зокрема, характеризують міжособові відносини у сім'ї того часу. 23 березня 1924 р. центральна газета українських більшовиків «Коммунист» опублікувала замітку «Чорт його знає що!». Далі її текст. «Народному слідчому 1-го відділку Харківського повіту Василя Калістратовича Медведенка заява. Василь Калістратович Медведенко цим заявляю, що моєю дружиною Марією Іванівною Івановою, вона ж Марія Дмитрівна Медведенко, укладений приватний шлюбний договір між нею і директором московського товариства харківського відділення «Російське сукно» Борисом Йосиповичем Ескіним і, т. я. будучи моєю законною дружиною, що живе одночасно і зі мною і з Ескіним, я вважаю це ненормальним для приватного сімейного життя. Я був змушений припинити його і зараз же, віддаючи її, як другу дружину Ескіну, т. я. у нього одна вже є. А тому заявляю, що Ескіну не слід було б, як людині заможній, займатися подібним розбещенням сімейного життя. Прошу Вас зробити дізнання і передати прокурору для надання законної судової відповідальності за образу сімейної честі, а також за укладення незаконного шлюбного договору. При цьому додаю в оригіналі шлюбний договір, що укладений між Івановою і Ескіним, шлюбну випіску із ЗАГСа про мій шлюб з Івановою, що має законну силу з огляду моїх частих відряджень по службі.

Шлюбний договір.

З одного боку Борис Ескін, що проживає в Метрополі №101, з іншого Марія Дмитрівна Іванова заключили цей договір про наступне:

1. Марія Дмитрівна зобов'язується з 26 цього місяця свято і вірно виконувати подружні обов'язки у всіх виглядах і проявах.

2. Сьогодні 25 цього місяця повинна з'явитися в №101 у 12 годин ночі для попереднього випробування.

3. Їй надається свобода дій тільки до подружніх меж.

4. Я, Борис Ескін, зобов'язуюсь не шкодуючи своїх сил і здоров'я виконувати подружні обов'язки а ля натюрель.

5. Ескін надає все своє майно в повне користування Марії Дмитрівні.

Підписи (Іванова, Ескін)

Члени комісії. Свідки (підписи нерозбірливі)» [29].

Звичайно, тут можуть бути різні коментарі. Можна все звести до чийогось марення або жарту, але сам факт появи подібного марення або жарту говорить певною мірою про стан сімейних відносин за доби розквіту непу. Як писав відомий психіатр П.І. Ковалевський, «зміст марення ... часто зумовлюється сучасними суспільними подіями... Я впевнений, що по історіях хвороб пацієнтів психіатричних лікарень можна з великою точністю написати історію хвилювань і поточних розумових коливань даного суспільства і навіть держави» [30]. Від себе слід додати, що і жарти сприймаються публікою тільки на певному тлі подій. Актуальні жарти завжди відображають реальні обставини суспільного життя. Так званий «чад» непу, схоже, своєрідно впливав на особисті сімейні відносини в українських містах. Ось як змалював реалії непу в тодішній українській столиці Харкові один із сучасників: «Неп – це приватні магазини і лавки, куди більш привабливі і розкішніші, ніж сіренькі Церабкоопи (кооперативна, фактично державна, торгівля); розкішно вбрані чоловіки й жінки в ресторанах, де вечорами награвали оркестри, і казино, де крутилася рулетка і круп'є вигукували «гра зроблена!»; яскраво розмальовані дівки в коротких сукнях, неспішно розгулюють по вечірнім вулицям і пристають до одиноких чоловіків або ж визгливо регочуть у фаєтонах «ваньків» ... Неп – це газетні повідомлення про ... суди над розтратчиками, хабарниками, шарлатанами, фейлетони про розкладання, обростання (*малося на увазі обростання матеріальними цінностями.* – Авт.), про те, що колись чесні робочі хлопці-комуністи ставали бюрократами, рвачами, «сповзали» в міщанське болото» [18]. Інший сучасник В. Бережков, який у 20-ті роки жив у Києві, свідчить, що Хрещатик тоді був дуже популярним місцем розваг і зустрічей киян. Особливо привертала увагу поява час від часу молодої пари абсолютно без усякого одягу – тільки вузька стрічка через плече з написом «Геть сором!» [31]. «Чад» непу, особливо у містах, підривав основи внутрішньосімейних відносин, що, бувало, призводило до трагедій.

Водночас слід зазначити, що в українському селі й у роки непу збереглося нетерпиме відношення до подружньої невірності. Це було проявом не лише здорового консерватизму в площині сімейних відносин, а й відчутним впливом релігійності сільської громади, шануванням заповіді «не перелюбствуй». Ось який випадок стався в одному із сіл Поділля у 1923 р. У Йосипа Миколайчука померла дружина, і він запропонував заміжній сусідці Євдокії Овсяній, котру частенько бив її чоловік, перейти жити до

нього, що вона, не довго вагаючись, і зробила. Покинутий чоловік пішов скаржитися у сільраду. Голова сільради Каленик Оляничук, урахувавши негативне ставлення людей до подружньої невірності, вирішив діяти за традиціями подільського села, де існував обряд так званого «кропив'яного весілля». Роздягнутих догола Миколайчука і Овсяну поставили перед сільським сходом і послали за музикантами, але ті були на весіллі у сусідньому селі, тому «кропив'яне весілля» почали без музик. Миколайчука і Овсяну почали бити по голому тілу кропивою. Як пізніше розказувала Овсяна, «били мене, дуже били, як вогнем палила та жалока (кропива), а я горіла від сорому». «Наречений» також бідкався: «Страшенно били кропивою і головним чином по половому органу. Цілий місяць я лежав хворий від тих скажених пухирів... Тепер мені кожна дитина, коли я проходжу вулицею, пальцем тикає та каже: це той самий дядько, що його частували голого кропивою». Цікаво, що під час екзекуції у «молодят» питали, чи будуть вони жити не по закону. Коли вони відповіли, що будуть, то голова сільради сказав: «Ведіть їх до попа, хай повинчає тепер як треба». Налякана Овсяна змушена була повернутися до свого «законного» чоловіка [32]. Тобто в українському селі подружня невірність засуджувалася вельми жорстоко і в добу непу. До такої традиції можна відноситися по-різному: засуджувати її, виправдовувати, вважати дикунською, але те, що вона стримувала бажаючих перелюбствувати, заперечувати складно.

Становище жінки в селянській сім'ї, нелегке за самих сприятливих умов, значно погіршувалося в разі внутрішньосімейних конфліктів із членами родини. А такі конфлікти виникали під тиском негараздів, що викликалися соціальними катаклізмами і трансформаціями. Таким катаклізмом став голод 1921–1923 рр. Він охопив значну частину території України. І хоча цей голод на тлі Голодомору 1932–1933 рр. здається не таким страшним, але він ніс у собі зачатки того викривлення особистих сімейних стосунків, котрі масово проявилися в 1933 р. У селі Чулаковка на Херсонщині у 1922 р. місцевий селянин зарізав і з'їв свою дружину. Одружився знову. І нову дружину зарізав і з'їв. Коли він звернувся до односельчан із проханням підшукати йому гарну дівчину для одруження, його запитали: «А де ж твоя друга жінка?», він простодушно відповів: «Так ось ви і першу з'їли зі мною». Вражає, що односельці не зробили нічого, щоб ізольовати людоїда [33, с. 207]. Результатом голоду було й те, що чимало молодих матерів відмовлялося від своїх немовлят-первістків. Можна припустити, що до цього їх підштовхувала і теорія «вільного кохання», яка передбачала тільки кохання, а дітей нехай виховує держава. Немовлят, кинутих батьками, забирали в дитячі будинки. Смертність немовлят у таких будинках на 1922 р. досягала 77–86% [33, с. 186].

Чимало було випадків на селі, коли чоловіки били жінок, знущалися над ними, навіть доводили до самогубства [34]. Комуністи не були винятком. На Луганщині член партії Микита Антюхов поїхав навчатися до Луганської радпартшколи і залишив у селі дружину з двома дітьми під опікування свого батька, який знущався над невісткою, морив голодом. Коли ж Антюхов приїхав у село у відпустку, то заявив дружині: «Я отримав освіту і мені потрібно дружину освічену, а тебе прошу покинути зал» [35]. Інший комуніст – мешканець Луганщини бив дружину, ще один намагався дружину отруїти [36]. Письменник Григорій Костюк згадує, що в 20-ті роки його родина в українському селі «можна сказати, була взірцевою. Батько не пиячив, мами не бив, не гризлися, не сварилися вічно з біди, як це бувало в інших сусідів» [37, с. 92]. А в сусідів таке бувало. Що впливало на поведінку голів родин? Відголоски жорстокості революційної доби, бідність, голод, невігластво, безбожність або ж тваринне відчуття зверхності самця над самцею? Яку роль тут відіграла політика нової влади? Зараз відповісти складно. Однак зважаючи на те, що такі випадки були далеко не поодинокі, можна говорити і про вплив соціальних реалій саме двадцятих років. А в це поняття входили і хамовита антирелігійна кампанія, і голод, і соціальна невизначеність мешканців села тощо.

Таким чином, соціальні реалії 1920-х років значно вплинули на відносини в українських сім'ях. Ці роки стали періодом, коли певний «романтизм» теорій більшовицької еліти щодо сім'ї і сімейних відносин породив «легке» відношення як до створення сім'ї, так і до її розпаду. У зв'язку з тим, що намагання нової влади втілити у родинні відносини свої ідеали наштовхувалося на спротив старшого покоління, тобто голів сімей, розпочалася політика відриву молоді від батьків. Знані теоретики партії наголошували на тому, що процес руйнування старої сім'ї неминучий і що тепер діти належать не батькам, а насамперед суспільству, під яким розумілася держава. Держава, а не батьки повинна їх виховувати. Така точка зору впливала на молодь, що знижувало батьківський авторитет у сім'ї, і, відповідно, впливала на особисті стосунки в родині. На місце батьківського авторитету виходив авторитет влади. Це також вплинуло на особисті відносини в сім'ї. Обставини нової економічної політики певною мірою сприяли розповсюдженню «легкого» відношення до сімейних цінностей, особливо серед міської молоді. Зокрема, єдиношлюбність не вважалася нормою для членів правлячої партії і комсомолу. Виправдовувалися позашлюбні відносини. Владою нав'язувалася думка, що у відносинах між членами

сім'ї головними повинні бути не родинні, а класові почуття. Але в українському селі у цілому збереглися давні традиції шанування подружньої вірності та інших вікових підвалин родини і водночас збереглися відносини, що свідчили про принижене положення жінки в багатьох родинах. Надалі цю проблему варто висвітлити більш детально.

Література:

1. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). Київ : Основи, 1996. 396 с. ; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. Харків : Основа, 1997. 404 с. ; Фролов М.О. Компартиїно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. Запоріжжя : Прем'єр, 2004. 800 с. ; Кульчицький С.В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ : Темпора, 2013. 504 с. ; Свистович С.М. Політико-правове регулювання життя радянської громадськості Української СРР в 1920-ті рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2018. Т. 29 (68) № 2. URL: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/2_2018/6.pdf (дата звернення: 12.05.2021) та ін.
2. Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма. Петербург : Госиздат, 1920. 321 с.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 998. Арк. 46.
4. Комуніст. Орган Центрального і Харківського комітетів КП(б)У. 6 лютого 1930 р.
5. О религиозных хитростях коммунаров. *Звезда*. Орган Катеринославського губкому КП(б)У, губвиконкому, губпроф-ради, дорпрофспілки Катерининської залізниці, райкому спілки металістів. 23 березня 1924 р.
6. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 286-287.
7. ЦДАГО України. Ф. 22. Оп. 22-1. Спр. 6. Арк. 20.
8. Григоренко П. В подполье можно встретить только крыс. URL: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=808> (дата звернення: 21.05.2021).
9. Партийная этика. Дискуссии 20-х годов. Москва : ИПЛ, 1989. 509 с.
10. Самчук У. На коні вороному. Вінніпег : Волинь, 1990. 361 с.
11. Валентинов Н. Встречи с Лениным. URL: https://royallib.com/book/valentinov_nikolay/vstrechi_s_leninim.html (дата звернення: 05.05.2021).
12. Семененко В. Слепая верность: из истории всеукраинской ЧК. *Провинциальная ЧК*. Харьков, 1994. 120 с.
13. Парамонов В. Пути пройденные. Москва : ИПЛ, 1966. 327с
14. Микоян А. Так было. URL: https://royallib.com/book/mikoyan_anastas/tak_bilo.html (дата звернення: 19.10.2019).
15. Козн С. Бухарин. Политическая биография. 1888–1938. Москва : Прогресс, 1988. 574 с.
16. История России. XX век: 1894–1939 / под ред. А.Б. Зубова. Москва : Астрель АСТ, 2010. 1023 с.
17. Кудряшов К. «Живее всех живых». Какие стихи и сказки слагали о Ленине после его смерти. *Аргументы и факты*. 2019. 23 января. № 4.
18. Копелев Л. И сотворил себе кумира. URL: https://royallib.com/book/kopelev_lev/i_sotvoril_sebe_kumira.html (дата звернення: 12.04.2021).
19. Шелест П. Да не судимы будете. URL: https://royallib.com/book/neizvestno/shelest_da_ne_sudimi_budete.html (дата звернення: 12.04.2021).
20. Макаренко А. Педагогическая поэма. Харьков : Прапор, 1979. 630 с.
21. Коллонтай А. Новая мораль и рабочий класс. Москва : ВЦИК, 1919. 61 с.
22. Коллонтай А. Дорогу крылатому Эросу. URL: http://az.lib.ru/k/kollontaj_a_m/text_0030.shtml (дата звернення: 24.05.2020).
23. Луначарский А. О быте. URL: https://royallib.com/book/lunacharskiy_anatoliy/o_bite.html (дата звернення: 24.05.2020).
24. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=16618> (дата звернення: 14.04.2021).
25. Сосюра В. Третья Рота. Київ : Знання, 2010. 352 с.
26. Маяковский В. Сочинения : в 2-х т. Т. 1. Москва, 1988.
27. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Москва : ИПЛ, 1973. 240 с.
28. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. 351 с.
29. Чорт його знає що! *Коммунист*. 1924. 23 березня.
30. Ковалевский П.И. Психиатрические эскизы из истории : в 2-х т. Т. 2. URL: https://bookap.info/clasik/kovalevskiy_psihiatricheskie_eskizy_iz_istorii_tom_2/g11.shtm (дата звернення: 10.08.2021).
31. Бережков В. Как я стал переводчиком Сталина. URL: https://royallib.com/book/beregkov_valentin/kak_ya_stal_perevodchikom_stalina.html (дата звернення: 14.08.2021).
32. Суд над «кропив'яним весіллям». *Вісті ВУЦВК*. 1925. 24 квітня.
33. Голод 1921–1923 років в Україні : збірник документів і матеріалів. Київ : Наукова думка, 1993. 240 с.
34. Лісовий П. У слід. *Вісті ВУЦВК*. 1925. 14 березня.
35. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). Ф. 32. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 82.
36. ДАЛО. Ф. 24. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 22, 29.
37. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Едмонтон : Альбертський університет, 1987. 744 с.

УДК 070.23(1-21):342.8:94(477-25) «1989/1990»
DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.10>

УЧАСТЬ ГАЗЕТИ «ЗА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КАДРИ» У ВИСВІТЛЕННІ ПІДГОТОВКИ, ПЕРЕБІГУ ТА РЕЗУЛЬТАТІВ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ І МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ 1990 Р. В М. КИЄВІ

Сорокін Андрій,

аспірант кафедри міжнародних відносин і суспільних наук
гуманітарно-педагогічного факультету

Національного університету біоресурсів і природокористування України

Статтю присвячено дослідженню відображення на сторінках газети Української сільськогосподарської академії «За сільськогосподарські кадри» особливостей парламентських та місцевих виборів 1990 р. в м. Києві. Виявлено, що означена газета досі не досліджувалася як джерело історії виборів 1990 р. до Верховної та місцевих рад народних депутатів Української РСР. З'ясовано, що вперше відомості про названі вибори з'явилися в номерах досліджуваного видання у вересні 1989 р. і були пов'язані з обговоренням законопроектів про республіканські та місцеві вибори 1990 р., що тривало у багатотиражній газеті до жовтня 1989 р. Із листопада 1989 р. по лютий 1990 р. редакція досліджуваної газети вміщувала інформацію про участь компартійних, комсомольських та профспілкових осередків УСГА у підготовці до виборів, формування місцевих виборчих комісій, їхній склад та особливості діяльності, процес висунення та реєстрації кандидатів у депутати, особливості передвиборчої агітації в межах Московського району м. Києва з акцентом на специфіку УСГА. Особливістю ролі газети «За сільськогосподарські кадри» була майже повна відсутність відомостей про результати голосувань 4 та 18 березня 1990 р. на виборах до Верховної та місцевих рад народних депутатів Української РСР, зокрема кількісних показників. Активізація уваги досліджуваного видання до висвітлення республіканських і місцевих виборів 1990 р. була властива його номерам за квітень 1990 р., в яких було опубліковано звернення обраного депутатом Київміськради I (XXI) скликання кандидата від УСГА В. Кизими та передвиборчі програми двох кандидатів у депутати Московської райради м. Києва названого скликання на повторних виборах. Попри нерівномірність висвітлення в номерах газети «За сільськогосподарські кадри» передумов, перебігу та наслідків виборів 1990 р. в м. Києві з акцентом на обговоренні законопроектів про вибори, участі у підготовці до виборів компартійних осередків УСГА, особливостях діяльності місцевих виборчих комісій і процесі висунення та реєстрації кандидатів у депутати, досліджуване видання відзначається регулярністю висвітлення проблематики названих виборів і розкриває їхні локальні особливості в межах Московського району м. Києва.

Ключові слова: газета «За сільськогосподарські кадри», УСГА, номер, вибори, законопроекти, виборчий округ, виборча комісія, кандидати в депутати, передвиборча платформа, Московський район м. Києва.

Sorokin Andrii. The participation of the newspaper «Za sil's'kohospodars'ki kadry» in the coverage of preparations for, holding of and results of 1990 parliamentary and local elections in Kyiv

The article is devoted to exploring the displaying the features of 1990 parliamentary and local elections in Kyiv on the pages of the newspaper of the Ukrainian Agricultural Academy «Za sil's'kohospodars'ki kadry». It's discovered that the called newspaper hasn't been researched yet as a source on the history of 1990 elections of the Supreme and local Councils of the Ukrainian SSR. It's found that the first news about the called elections appeared in issues of the researched newspaper in September 1989 and were linked to discussion on the draft republican and local electoral laws which continued until October 1989. From November 1989 to February 1990 editors of the researched newspaper posted information about the involvement of UACA branches of Communist Party, Komsomol and labour unions in the preparation for elections, the establishment of the local election commissions, their composition and features of their activities, the process of the nomination and registration of candidates, characteristics of election campaigning within the Moskovskiyi district of Kyiv with an emphasis on specificity of UACA. One of characteristics of the newspaper «Za sil's'kohospodars'ki kadry» was the almost complete absence of news about voting results on 4 and 18 May 1990 in the elections for Supreme and local Councils of the Ukrainian SSR, especially about quantitative indicators. Renewed attention of the investigated newspaper to the coverage of 1990 parliamentary and local elections marked its issues printed in April 1990 which contain the appeal of V. Kyzyma who was elected a deputy of the Kyiv City Council of the 1st (21st) convocation as the candidate representing UACA and election platforms of two candidates for Moskovskiyi City District Council repeat elections. Despite the uneven coverage of preconditions, the conduct and consequences of 1990 elections in Kyiv in issues of the newspaper «Za sil's'kohospodars'ki kadry» with the main focus on discussion of draft electoral laws, the participation of Communist Party branches of UACA in preparations for elections, features of activities

of local election commissions and the process of the nomination and registration of candidates, the named newspaper is characterized by the regularity in the coverage of the called elections and discovers their local features within the Moskovskiyi district of Kyiv.

Key words: *the newspaper «Za sil's'kohospodars'ki kadry», UACA, issue, elections, draft laws, a constituency, an election commission, candidates, an electoral platform, the Moskovskiyi district of Kyiv.*

Відображення у багатотиражних газетах Української РСР суспільно-політичних подій і явищ [1, с. 235] поряд із необхідністю активізації провадження вітчизняних пресознавчих досліджень [1, с. 227] та наявністю серед багатотиражної преси газет вищих навчальних закладів [1, с. 232] доби перебудови [1, с. 232] спонукає до вивчення відображення в останніх інформації про суспільно-політичні реалії межі 1980–1990-х років, зокрема про вибори 1990 р. [2, с. 122], висвітлення яких мали здійснювати засоби масової інформації [3, с. 296] як канали електоральної комунікації [4, с. 42–43].

Прикладом означеної групи багатотиражних видань слугує щотижнева газета «За сільськогосподарські кадри» [5, с. 71], що була виданням керівних органів Української сільськогосподарської академії [5, с. 71]. Необхідність дослідження особливостей відображення на її шпальтах передумов, перебігу та результатів виборів 1990 р. в м. Києві зумовлюється відсутністю висвітлення вказаного питання у працях з історії вказаної освітньої установи [6; 7, с. 101–120; 8, с. 10, 32–241] за наявності праць автора доповіді, присвячених ролі газети Київського державного університету «Київський університет» у висвітленні виборів 1990 р. в м. Києві [9; 10]. Дослідження ж аналогічної ролі газети «За сільськогосподарські кадри» дасть змогу ширше поглянути на відображення локальної специфіки парламентських та місцевих виборів 1990 р. в адміністративно-територіальних межах столиці Української РСР на шпальтах багатотиражних газет тогочасних вищих навчальних закладів м. Києва.

Мета статті – дослідити особливості участі газети «За сільськогосподарські кадри» у висвітленні вказаних виборів.

Уперше відомості про підготовку до виборів 1990 р. з'явилися у номері означеної газети від 19 вересня 1989 р. В інформації про підготовку до звітно-виборчих зборів компартійних осередків УСГА йшлося про необхідність, серед усього іншого, обговорення та оцінювання під час звітної кампанії поряд із законопроектами про мови в Українській РСР та загальні принципи її економічної самостійності законопроектів про зміни до Конституції Української РСР, вибори до Верховної Ради та вибори до місцевих рад народних депутатів Української РСР [11], тобто за змістом вона нагадувала звернення парткому Київського державного університету в номері газети «Київський університет» від 22 вересня 1989 р. [10, с. 67–68]. Поряд із нею під рубрикою «Обговорюємо проекти законів про вибори» був надрукований лист В. Хоменка стосовно вдосконалення законопроекта «Про вибори народних депутатів Української РСР», який водночас із загальною позитивною оцінкою документа містив пропозиції про заборону суміщення депутатського мандата з керівними посадами у відомствах [3, с. 244–245], надання права обрання депутатів від громадських організацій усім їхнім членам, а не лише представникам керівних органів (з'їздів, конференцій та пленумів), заборону надання частині виборців можливості голосувати одночасно і в територіальному виборчому окрузі, і у виборчому окрузі від громадських організацій із метою дотримання принципу «один виборець – один голос» [3, с. 91–92], можливість обрання кандидата в депутати не більше ніж до однієї ради [3, с. 245] та уточнення терміну «громадянин Української РСР» [12]. У наступному номері, що вийшов із затримкою 10 жовтня 1989 р., у повідомленні про засідання партійного комітету УСГА згадано про заслуховування на ньому в першочерговому порядку інформації з питання «Про підготовку до виборів у Верховну та місцеві ради Української РСР» без детального розкриття її змісту [13]. У наступному номері, що вийшов через два тижні, 24 жовтня 1989 р., опубліковано відомості про нове засідання парткому УСГА, де наприкінці наведено перелік п'яти заслуханих інформацій, серед яких третя мала назву «Про підготовку до виборів народних депутатів УРСР та місцевих рад» [14]. На відміну від попереднього в номері від 24 жовтня 1989 р. під рубрикою «Обговорюємо проекти Законів УРСР» було активізовано обговорення законопроектів про вибори [4, с. 39–40] шляхом публікації трьох індивідуальних звернень щодо вдосконалення виборчого законодавства. У першому з них кандидат економічних наук Ю. Морін на підставі статті 95 Конституції СРСР критикував норму про обрання чверті депутатів від громадських організацій [2, с. 139–140] як антиконституційну через порушення нею принципів рівних та прямих виборів [3, с. 101], а також запропонував проведення прямих виборів президента Української РСР і голів місцевих рад [4, с. 78–79, 162], забезпечення альтернативності виборів шляхом перенесення дати голосування в разі наявності у відповідному виборчому окрузі лише одного кандидата після вибуття інших [3, с. 116], позбавлення окружних виборчих комісій права скасовувати власні рішення про реєстрацію кандидата в депутати

[3, с. 116, 260–261] через невідповідність його передвиборної програми конституційним та іншим законодавчим актам союзного і республіканського рівнів [15]. Особливостями звернення Ю. Моріна є посилення на досвід виборів до Верховної Ради СРСР 1989 р. в м. Києві з наявністю в одному з виборчих округів понад 30 кандидатів і висунення припущення про відсутність серйозного розгляду пропозицій до законопроектів про вибори з боку Президії Верховної Ради Української РСР або відповідних комісій [15]. Цікавими були пропозиції, які висловили кандидат технічних наук І. Недюха та ветеран німецько-радянської війни І. Коба [16]. Перший звернув увагу на необхідність уточнення в законопроектах умов здійснення кандидатом у депутати права на самовідвід із метою запобігання можливим колізіям на зразок самовідводу в переддень голосування чи скасування виборів в разі смерті єдиного кандидата згідно зі змістом статті 55 законопроекту про вибори до місцевих Рад народних депутатів Української РСР [16], а другий пропонував у статті 10 означеного законопроекту надати право висунення кандидатів у депутати поряд із його іншими суб'єктами студентським та учнівським колективам відповідно вищих і середніх спеціальних навчальних закладів [3, с. 248–249] завдяки численності студентів ВНЗ та учнів СПТУ [16]. Специфічність обговорення законопроектів про вибори в газеті «За сільськогосподарські кадри» полягала в індивідуальному авторстві пропозицій про корегування виборчого законодавства, що відрізняє її від газети КДУ «Київський університет», позначеної домінуванням аналогічних колективних пропозицій [10, с. 68–69].

Надалі інформація про підготовку до виборів 1990 р. знову з'явилася у номері від 28 листопада 1989 р., де згадано про обговорення виборчої проблематики на звітно-виборчих зборах партгрупи кафедри економічної кібернетики УСГА [17, с. 1] і заслуховування на партзборах учбової частини УСГА доповіді «Про завдання парторганізації по посиленню політичної роботи в передз'їздівський період» щодо мовної ситуації в Українській РСР та законопроектів про вибори [18].

У номері від 26 грудня 1989 р. вміщено репортаж з наради стосовно підготовки до вказаних виборів, у якій брали участь представники парткому, комітету комсомолу, профспілкових організацій, ректорату та структурних підрозділів УСГА, представлені її співробітниками, викладачами та студентами [19]. У ньому вказано на інформування присутніх про першочергові завдання у зв'язку з наближенням виборів та надання доповідачами відповідей на запитання стосовно передвиборчої кампанії [19].

Відомості про участь співробітників, викладачів і студентів УСГА у передвиборчій кампанії наявні в першому за 1990 р. номері газети «За сільськогосподарські кадри» від 9 січня у репортажі В. Обрамбальського під рубрикою «Йдемо до виборів Рад УРСР» [20]. В останньому йшлося про особливості висунення кандидатів в депутати Верховної Ради Української РСР I (XII) скликання від УСГА [3, с. 248], зокрема повідомлялося про два невдалі тури означеного висунення, суперечності в комітеті комсомолу та серед студентів УСГА з приводу можливих кандидатур, зокрема аспіранта Київського державного університету К. Важка від комітету комсомолу УСГА і студента УСГА В. Дем'янюка, а також про висунення в третьому турі голосами 209 із 330 (прибл. 63,3%) делегатів конференції колективу УСГА ректора останньої [7, с. 102–103] Д.О. Гончарука як кандидата в депутати Верховної Ради Української РСР у Голосіївському виборчому окрузі № 5 [20].

Детальніші відомості про участь студентів, викладачів та співробітників УСГА у парламентських та місцевих виборах 1990 р. в м. Києві містяться в третьому за 1990 р. номері газети «За сільськогосподарські кадри» від 6 лютого 1990 р., де голова окружної виборчої комісії виборчого округу № 196 на виборах до Київської міської Ради народних депутатів I (XXI) скликання О. Федоренко, реалізуючи вимогу прозорості діяльності виборчих комісій для забезпечення принципу гласних виборів [3, с. 133, 291–292, 297], повідомляв про утворення у Московському районі 23 виборчих округів із номерами від 188 до 210 на виборах до означеної Ради, один із яких під номером 196 мав як центр гуртожиток № 4 УСГА й охоплював близько 6 тис виборців, а затверджена [3, с. 305] в грудні 1989 р. окружна виборча комісія названого виборчого округу включала передбачені в межах тогочасного виборчого законодавства [3, с. 305] 13 осіб, сім із яких були представниками УСГА: асистент кафедри російської мови Ю.П. Гагарін, аспірант В.В. Онука, старший бібліограф бібліотеки УСГА Р.Б. Оначук, асистент кафедри педагогіки І.І. Паламар та студенти О.М. Приходько, І.Д. Колесник, С.М. Рак [21]. О. Федоренко повідомив про процедуру реєстрації кандидатів окружною виборчою комісією [3, с. 141], що включала перевірку даних про вік [3, с. 106], проживання чи працю в м. Києві [3, с. 106–107], громадянство [3, с. 107], правомочність оформлення протоколів та заяв на балотування [3, с. 111–113] під час індивідуальних та почергових співбесід із висунутими кандидатами [21]. За його даними, члени окружної виборчої комісії проголосували за реєстрацію всіх 13 висунутих кандидатів у депутати Київміськради I (XXI) скликання, серед яких було п'ять представників УСГА, зокрема в. о. доцента кафедри ґрунтознавства та геології і член КПРС 1941 р. н. (на момент реєстрації прибл. 48 років) В.О. Андрієнко, асистент

кафедри фізики і безпартійний 1940 р. н. (на момент реєстрації прибл. 49 років) В.І. Щербина, директор УВК і член КПРС 1944 р. н. (на момент реєстрації прибл. 45 років) П.Р. Телестаков, провідний науковий співробітник і безпартійний 1929 р. н. (на момент реєстрації прибл. 60 років) М.О. Молявко, студент факультету механізації та член КПРС 1964 р. н. (на момент реєстрації прибл. 25 років) З.В. Ружило [21]. Також О. Федоренко подав відомості про 11 довірених осіб кандидатів у депутати, що були представниками УСГА, без зазначення даних про вік та партійність [21]. Як відповідні довірені особи були згадані доцент кафедри загальної хімії М.П. Вовкотруб, доцент кафедри ґрунтознавства М.М. Сегеда, доцент кафедри патанатомії М.К. Потоцький, доцент економічного факультету В.К. Збарський, асистент кафедри політичної історії ХХ ст. Б.В. Самборський, голова профкому В.К. Береговий та студенти В. Проккоп, В. Кравченко, І. Чернишова, О. Волобуєва, О. Зінченко [21]. Повідомлення О. Федоренка частково нагадує повідомлення у номерах газети «Київський університет» від 12 січня та 16 лютого 1990 р. [9, с. 196–197], проте не містить передвиборних програм кандидатів та колективу ВНЗ [9, с. 196–197].

Наступний номер від 20 лютого 1990 р. також вирізняється увагою до виборів 1990 р. Так, в останньому абзаці статті секретаря комітету комсомолу УСГА З. Ружила була висловлена думка про бажаність висвітлення в багатотиражній газеті актуальних для названого ВНЗ проблем, серед яких було згадано і вибори [22]. Прикметною є наявність у номері інтерв'ю, яке надав кандидат у депутати Верховної Ради Української РСР від Голосіївського виборчого округу № 5 Ю.В. Бадзьо і в якому інтерв'юером був старший викладач УСГА та водночас довірена особа вказаного кандидата в депутати А. Буртовий [23]. В інтерв'ю кандидат розповів про власні біографічні віхи з наголосом на дисидентській діяльності за доби застою і власній праці «Право жити» [23, с. 2], а також виклав свої світоглядні принципи і загальні засади передвиборчої програми, що полягали у ліквідації однопартійності, демократизації політичного життя та економічній децентралізації з розширенням національних прав, зосередженням власності насамперед у безпосередніх виробників продукції та поступовим реформуванням агропромислового комплексу без різкої ліквідації колективних господарств [23]. Інтерв'ю з опозиційним кандидатом продемонструвало частковий відхід редакції газети «За сільськогосподарські кадри» від авторитарної моделі редакційної політики з переходом до корпоративної [3, с. 134–135], однак поряд із тим у поточному та попередніх номерах газети були відсутні відомості стосовно підготовки до виборів із боку створеного в УСГА осередку Товариства української мови ім. Т. Шевченка [24] і загалом опозиційних сил у Московському районі м. Києва, що внаслідок навесні 1990 р. здобули більшість у місцевій райраді [25, с. 137].

На продовження висвітлення діяльності місцевих виборчих комісій [3, с. 291–292, 296] кореспондентом газети «За сільськогосподарські кадри» було зроблено репортаж із виборчої дільниці № 21/57 в гуртожитку № 10 УСГА, де згадано про наявність наочної інформації стосовно запрошення на вибори [3, с. 123, 131] і наведено графік роботи дільничної виборчої комісії з 9 години ранку до 20 години вечора з понеділка по п'ятницю та з 12 години дня до 18 години вечора в суботу і неділю [26]. У репортажі також йшлося про розташування комісії у Ленінській кімнаті, де були наявні графіки чергування, книга записів побажань та пропозицій виборців, отримані [3, с. 315] нормативно-правові акти та додатки до них, зокрема рішення про створення спільних для республіканських та місцевих виборів виборчих дільниць, постанова районної виборчої комісії про проведення виборів до Московської районної ради народних депутатів І (XXI) скликання з виділеними двома виборчими округами, аналогічна постанова міської виборчої комісії із виділенням одного округу, рішення виконавчого комітету Московської райради про затвердження районної виборчої комісії та схеми з місцезнаходженням дільничних виборчих комісій [26]. Кореспондент відзначив проведення у відповідній кімнаті ремонтних робіт [3, с. 240] та працю над уточненням біографічних відомостей кандидатів у депутати під керівництвом голови дільничної виборчої комісії в. о. доцента лісогосподарського факультету С.Г. Зразкви [26]. Прикметно, що останній повідомив кореспонденту про введення можливості дострокового голосування [3, с. 229–230] у разі відсутності виборця на виборчій дільниці в день голосування [26]. Надалі у репортажі було названо виборчі округи, за які були відповідальні представники ДВК: Голосіївський виборчий округ № 5 на виборах до Верховної, виборчий округ № 208 до Київської міської та виборчі округи №№ 107 і 108 до Московської районної ради народних депутатів Української РСР із 14 кандидатами на парламентських, 10 – на міських та 9 – на районних виборах [26]. Змістовно у репортажі описано особливості агітаційної діяльності в межах виборчої дільниці [2, с. 278, 280], зокрема участь у передвиборчій агітації представників лісогосподарського, зооінженерного та агрономічного факультетів із провідною роллю першого, проведення лекцій для виборців 14 лютого 1990 р. за участю доцента кафедри філософії УСГА В.В. Кизими, наявність на виборчій дільниці консультантів для відповідей на запитання виборців стосовно суспільно-політичних, соціально-економічних та соціокультурних

питань, проведення щочетверга лекцій для кандидатів у депутати в Центральній науковій бібліотеці ім. В.І. Вернадського [26]. Також кореспондент згадав і труднощі, з якими стикалися деякі задіяні у роботі дільничної виборчої комісії [3, с. 144] представники УСГА: так, інженер лісогосподарського факультету І.І. Харчук як голова кооперативу з вивчення ресурсів лікарських рослин отримував додаткове навантаження, а інженер і одночасно студент-заочник В.П. Шульженко через складання екзаменаційної сесії не зміг приступити до обов'язків секретаря ДВК 3 лютого 1990 р. [26].

У наступному номері від 6 березня 1990 р. вміщено повідомлення про засідання парткому УСГА в лютому 1990 р., на якому обговорювалося питання «Про роботу секретарів цехових парторганізацій і комуністів-керівників дільничних виборчих комісій по підготовці до виборів народних депутатів до Верховної Ради УРСР, міської і районної рад» [27]. Особливістю ж указанного номера є відсутність актуальної на той час інформації про перебіг та результати проведення голосування 4 березня 1990 р., що контрастує із синхронними матеріалами газети «Київський університет» [9, с. 197].

У шостому номері газети «За сільськогосподарські кадри» від 20 березня 1990 р. опубліковано відомості про засідання парткому УСГА, в яких четверте з п'яти основних обговорюваних питань мало назву «Про підсумки виборів до Рад УРСР та завдання парторганізацій по проведенню другого туру голосування» [28], але в номері не розкрито зміст указанного питання та хід його обговорення, а також відсутня щонайменше часткова інформація про результати виборів.

Сьомий номер від 10 квітня 1990 р. відрізняється від попередніх і в цілому позначений зменшенням уваги до перебігу та підсумків виборів 1990 р., оскільки інформація про них відсутня на першій сторінці вказаного номера, проте особливістю останнього є наявність звернення вже згаданого [26] В. Кизими до колективу УСГА як доцента кафедри філософії АН УРСР з коментарем завідувача вказаної кафедри, доктора філософських наук та професора В. Ключникова [29]. Згадане звернення свідчить про участь В. Кизими у виборах як кандидата в депутати Київміськради I (XXI) скликання, поширення перед голосуванням чуток стосовно його біографії з метою його дискредитації та програшу на виборах, а також про обрання В. Кизими депутатом Київміськради означеного скликання 18 березня 1990 р. [29]. Після висловлення В. Кизимом вдячності своїм виборцям та співробітникам УСГА його звернення переходить у коментар В. Ключникова, який пояснив зміну автором звернення місця роботи власною волею В. Кизими та науковими інтересами останнього [29]. Серед особливостей звернення слід назвати відсутність детального розкриття його автором змісту названих чуток, а також відсутність згадок про номер та особливості округу, в якому В. Кизиму було обрано [29]. Хронологічна віддаленість від дати обрання автора депутатом споріднює звернення В. Кизими та коментар В. Ключникова зі статтею депутата Московської райради м. Києва і доцента радіофізичного факультету КДУ В. Безручка в номері газети «Київський університет» від 28 вересня 1990 р. з різницею у коротшому проміжку часу від обрання до публікації звернення В. Кизими та відсутністю зміни В. Безручком місця роботи [9, с. 197].

Востаннє інформація про вибори з'являється у наступному, восьмому, номері газети «За сільськогосподарські кадри» від 24 квітня 1990 р. У вміщеному на другій сторінці названого номера короткому звіті про засідання парткому УСГА наприкінці згадано без розкриття деталей про заслуховування присутніми питання щодо підготовки до виборів депутата Московської райради м. Києва у виборчому окрузі № 75 [30]. Праворуч від указанного звіту вперше за 1990 р. розміщено передвиборчі платформи кандидатів у депутати. Йдеться про двох кандидатів у депутати у вказаному вище виборчому окрузі, а саме: голову профкому студентів УСГА М.М. Моїсеєва [31] та електромеханіка відділу головного енергетика УСГА Є.Б. Орбелова [32]. Особливістю обох платформ є відсутність біографічної передмови та інформації про вік і належність кандидатів до компартійних чи комсомольських структур [31; 32]. Зміст першої платформи характеризується наявністю тверджень про залежність місцевих рад м. Києва від волі їхніх виконавчих комітетів і компартійних органів, молодь як багатство країни та її майбутнє і Київ як одне із найзабрудненіших міст світу [31], причому якщо перше твердження не знаходить продовження у певних пропозиціях із виправлення поточного становища [31], то друге конкретизується пунктами про створення молоді і студентам як її складової частини безпечних і сприятливих умов для навчання, дозвілля та працевлаштування, підвищення студентських стипендій до мінімального життєвого рівня, зарахування років навчання до трудового стажу, повне заселення до гуртожитків із постійним закріпленням їхніх кімнат за студентами, прискорення початку будівництва навчальної й оздоровчої інфраструктури УСГА та переведення її студентів на п'ятиденну форму навчання [31], а третє – гаслами про припинення роботи всіх екологічно небезпечних підприємств на території Московського району м. Києва із зазначенням соціального та політичного характеру наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, а також про виведення останньої з експлуатації та ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи за рахунок коштів союзного бюджету [31]. Означена платформа відзначається

наявністю декларативних тез, наголосом на проблемах студентів і молоді з акцентом на становище в УСГА, а також невідповідністю пунктів програми дійсним повноваженням та можливостям депутатів районних Рад м. Києва [31]. Платформа ж Є. Орбелова була коротшою за проаналізовану раніше і містила пункти про створення депутатської комісії з контролю за екологічною ситуацією в Московському районі м. Києва з наданням їй повноважень із погодження проєктів уведення до експлуатації нових підприємств та заборону здійснення останнього без погодження із комісією, створення депутатської групи з контролю та підтримки комісії у справах неповнолітніх, надання допомоги у вирішенні питань із соціального розвитку УСГА та контроль за дотриманням трудового законодавства [32], що зберігало наголос платформи на інтересах співробітників УСГА, проте зумовлювало її більшу порівняно з попередньою платформою реалістичність із кращим урахуванням інтересів більшості мешканців Московського району м. Києва без наголосу на одній чи кількох соціальних групах з ігноруванням інтересів інших [32].

Таким чином, можливо зробити такі висновки. По-перше, номери газети «За сільськогосподарські кадри» за вересень та жовтень 1989 р. розкривають певні особливості процесу обговорення в Українській сільськогосподарській академії законопроектів про вибори до Верховної та місцевих рад народних депутатів Української РСР, зокрема його початок за ініціативою місцевих компартійних органів та наявність надісланих окремими авторами листів із пропозиціями про редагування згаданих законопроектів стосовно вдосконалення порядку голосування за кандидатів у депутати від громадських організацій і скасування названого голосування, обмеження кількості можливих депутатських мандатів для одного депутата, дотримання принципів рівності та альтернативності голосування, прями вибори президента та голів місцевих рад республіки, уведення колективів студентів ВНЗ та учнів СПТУ до кола суб'єктів висування кандидатів у депутати, уточнення процедури самовідводу кандидата в депутати та терміна «громадянин Української РСР»; водночас у дослідженій багатотиражній газеті відсутні колективні звернення з боку компартійних, комсомольських органів та трудових колективів структурних підрозділів УСГА. По-друге, в номерах за листопад 1989 – лютий 1990 р. в основних рисах розкрито процедуру висування та реєстрації кандидатів у депутати від УСГА за участю членів виборчих комісій від неї, а також уміщено інтерв'ю із Ю. Бадзьом, що за фрагментарності інформації про висування та реєстрацію кандидатів у депутати і відсутності опублікованих передвиборчих програм усе ж становить цінність для вивчення нормативно-правової бази діяльності окремих місцевих виборчих комісій у м. Києві, номінації та реєстрації кандидатів від УСГА і меншою мірою – перебігу передвиборчої агітації. По-третє, в номерах газети «За сільськогосподарські кадри» за березень-квітень 1990 р. містяться відомості про обговорення підсумків виборів у парткомі УСГА, а також про обрання кандидата від УСГА В. Кизими депутатом Київміськради I (XXI) скликання 18 березня 1990 р., підготовку вказаного парткому до проведення повторних виборів до Московської райради м. Києва у виборчому окрузі № 75 після березня 1990 р. та передвиборчі платформи двох кандидатів у депутати від УСГА за вказаним округом, наявність яких зумовлює своєрідність висвітлення перебігу виборів 1990 р. у багатотиражній газеті УСГА з публікацією передвиборчих платформ лише в квітні 1990 р. і дає змогу скласти уявлення про характер передвиборчих програм окремих кандидатів у депутати Московської райради м. Києва I (XXI) скликання вже під час повторного туру виборів. По-четверте, попри затримки у виході номерів газети «За сільськогосподарські кадри» впродовж осені 1989 – весни 1990 р. та відповідну уривчастість інформації про підготовку, перебіг та результати виборів 1990 р. їх висвітлення у досліджуваній багатотиражній газеті характеризувалося регулярністю та унікальністю матеріалів номерів газети, що дають змогу краще зрозуміти специфіку означених виборів у м. Києві у цілому та у його Московському районі зокрема. Перспективним є дослідження ролі інших багатотиражних газет у висвітленні суспільно-політичних подій 1989–1991 рр.

Література:

1. Вакульчук О.А. Багатотиражні газети як комплексне історичне і бібліографічне джерело та засіб комунікації. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 26. С. 224–238.
2. Філатов Б.С. Суспільно-політичні трансформаційні процеси на Сумщині в роки перебудови (квітень 1985 – серпень 1991 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці, 2020. 224 с.
3. Бучин М.А. Еволюція демократичних принципів виборів та особливості їхньої реалізації в Україні : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Львів, 2016. 488 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/05/dis_buchyn.pdf (дата звернення: 03.09.2021).
4. Макаренко Л.П. Інституційні форми політичної комунікації у демократичних процесах в Україні : дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02. Київ, 2018. 354 с. URL: http://scc.univ.kiev.ua/upload/iblock/53f/dis_Makarenko%20L.P.pdf (дата звернення: 03.09.2021).

5. Київські газети 1941–1991 років у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського : каталог / уклад. : О.А. Вакульчук (керівник), О.С. Залізнюк, І.М. Швець ; ред.-бібліографи : Л.А. Білименко, С.Ю. Трашкова ; комп'ютерна технологія К.В. Лобузін. Київ : НБУВ, 2017. 568 с.
6. Національний аграрний університет, 1898–1998. Київ, 1998. 112 с.
7. Діденко В.В. Нарис історії Національного аграрного університету (до сторіччя заснування). Київ : Аграрна наука, 1998. 176 с.
8. Слава університету – його випускники / С.М. Ніколаєнко та ін. Київ : НУБІП України, 2018. 248 с.
9. Сорокін А. Газета «Київський університет» як джерело з історії Київської міської та районних в місті Києві Рад народних депутатів XXI скликання доби суверенізації Української РСР (1990-1991). *Шевченківська весна – 2015: історія* : матеріали XIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / редкол.: проф. І.К. Патриляк (голова), доц. А.О. Руккас (заст. голови), О.Р. Магдич (відп. редактор). Київ : Логос, 2015. С. 196–199.
10. Сорокін А. Газета «Київський університет» як джерело з історії становлення законодавчої бази перших демократичних виборів до Верховної Ради та місцевих рад народних депутатів Української РСР. *Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя зі дня народження М.І. Костомарова)* : матеріали X Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2017. С. 67–70.
11. Кононенко В. Важливий момент в житті парторганізації. *За сільськогосподарські кадри*. 1989. № 23(1637). 19 вересня. С. 1.
12. Хоменко В. На це варто звернути увагу. *За сільськогосподарські кадри*. 1989. № 23(1637). 19 вересня. С. 1.
13. У парткомі. *За сільськогосподарські кадри*. 1989. № 24(1638). 10 жовтня. С. 1.
14. У парткомі. *За сільськогосподарські кадри*. 1989. № 25(1639). 24 жовтня. С. 1.
15. Морін Ю. На альтернативній. *За сільськогосподарські кадри*. 1989. № 25(1639). 24 жовтня. С. 1.
16. Коба І., Недюха І. І студенти теж. *За сільськогосподарські кадри*. 1989. № 25(1639). 24 жовтня. С. 1.
17. Яковлев М. В надії на когось. *За сільськогосподарські кадри*. 1989. № 27(1641). 28 листопада. С. 1–2.
18. Доповідь, виступали – українською. *За сільськогосподарські кадри*. 1989. № 27(1641). 28 листопада. С. 2.
19. Нарада про вибори. *За сільськогосподарські кадри*. 1989. № 29(1643). 26 грудня. С. 1.
20. Обрамбальський В. Кандидата визначено. *За сільськогосподарські кадри*. 1990. № 1(1644). 9 січня. С. 1.
21. Федоренко О. Готуємось до виборів. *За сільськогосподарські кадри*. 1990. № 3(1646). 6 лютого. С. 3.
22. Ружило З. Проблеми, що нас хвилюють. *За сільськогосподарські кадри*. 1990. № 4(1647). 20 лютого. С. 3.
23. Бадзьо Ю.В. Нам спокій тільки сниться. *За сільськогосподарські кадри*. 1990. № 4(1647). 20 лютого. С. 2–3.
24. Створено осередок. *За сільськогосподарські кадри*. 1990. № 1(1644). 9 січня. С. 4.
25. Сорокін А. Дві наради 20 серпня 1991 р.: невідома сторінка історії Київської міської ради народних депутатів XXI скликання. *Шевченківська весна – 2017: історія* : матеріали XV Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених. Київ, 2017. С. 136–139.
26. Готується дільниця. *За сільськогосподарські кадри*. 1990. № 4(1647). 20 лютого. С. 3.
27. У парткомі. *За сільськогосподарські кадри*. 1990. № 5(1648). 6 березня. С. 1.
28. У парткомі. *За сільськогосподарські кадри*. 1990. № 6(1649). 20 березня. С. 1.
29. Кизима В., Ключников В. До колективу УСГА. *За сільськогосподарські кадри*. 1990. № 7(1650). 10 квітня. С. 3.
30. У парткомі. *За сільськогосподарські кадри*. 1990. № 8(1651). 24 квітня. С. 2.
31. Платформа Мойсеєва Михайла Михайловича, голови профкому студентів, кандидата в депутати до районної Ради. *За сільськогосподарські кадри*. 1990. № 8(1651). 24 квітня. С. 2.
32. Платформа Орбелова Євгена Борисовича, електромеханіка відділу головного енергетика УСГА, кандидата в депутати районної Ради. *За сільськогосподарські кадри*. 1990. № 8(1651). 24 квітня. С. 2.

УДК 94: 340.15(477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.11>

УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ЮРИДИЧНЕ ОФОРМЛЕННЯ

Чечельницька Ганна,*orcid.org/0000-0003-3297-082*

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії та теорії держави і права
Університету митної справи та фінансів

Найважливіші історичні явища, що позначили формування української державності, знайшли широке висвітлення у працях як авторів минулих часів, так і сучасних дослідників. Однак актуальною проблемою залишається дослідження утворення сучасної Української держави як розв'язання діалектичного протиріччя між об'єктивною необхідністю створення цієї держави, зумовлене фактичним рівнем розвитку української нації, та неможливістю створення такої держави в умовах радянської імперії. Метою цієї статті є аналіз її узагальнення сформованих у сучасній літературі підходів до характеристики процесу утворення Української держави в поєднанні з дослідженням нормативно-правових актів, що засвідчують її юридичне оформлення, а також викладення власного бачення щодо визначення сутності цих історичних явищ. Висвітлено поступ України до створення незалежної держави наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. Розкрито зміст процесів національного відродження як важлива передумова розгортання процесів державного будівництва. Проаналізовано процес формування державно-правових засад та інститутів сучасної держави й її юридичне оформлення, що стало актом відновлення історичної справедливості та реалізації прагнень багатьох поколінь українців різних часів. Показано процес юридичного оформлення української незалежності і створення державних інститутів, що стали базовими для розуміння правового статусу України в наступні десятиріччя національного розвитку. Досліджено особливості конституційного процесу в 1990–1996 рр., що завершився прийняттям Конституції. Предмет дослідження обмежено періодом від розгортання національно-державного відродження України наприкінці горбачовської перебудови до прийняття Конституції 1996 р. Розглянуто процес набуття реального змісту державними інститутами, що сформувалися на базі республіканських органів влади України як однієї з радянських республік, чий суверенітет мав суто формальний характер. Виокремлено та охарактеризовано систему правових актів, які юридично закріпили найважливіші державні та правові елементи незалежної Української держави.

Ключові слова: держава, суверенітет, незалежність, державна влада, Конституція, правонаступництво.

Chechelnytska Hanna. Formation of independent Ukraine and its legal formulation

The most important historical phenomena, which marked the formation of Ukrainian statehood, have been widely covered in the works of both authors of past times, and modern researchers. However, the actual problem remains the study of the modern Ukrainian state's formation as the solution to the dialectical contradiction between the objective need for this state, due to the actual level of development of the Ukrainian nation, and the impossibility of creating such a state in the conditions of the Soviet empire. The purpose of this article is to analyze and summarize established in the modern literature approaches to the characteristic of the process of formation of the Ukrainian state, combined with the study of legal acts, certifying its legal execution, as well as to present our own vision of determining the essence of these historical phenomena. In the article the movement of Ukraine to creation of independent state at the end of 80th -beginning of 90th years is described. The content of the processes of national rebirth as an important precondition for the deployment of state-building processes is disclosed. The process of formation of state-legal principles and institutions of the modern state and its legal registration which became an act of restoration of historical justice and realization of aspirations of many generations of Ukrainians of different times is analyzed. The process of juridical formation of the Ukrainian independence and creation of state institutions which became basic for the understanding of the legal status of Ukraine in the next decades of the national development is shown. The features of the constitutional process in 1990-1996 which finished with the adoption of the Constitution are investigated. The subject of the research is limited to the period from the deployment of national-state rebirth of Ukraine at the end of Gorbachev's perestroika to the adoption of the Constitution in 1996. The process of obtaining real content by the state institutions formed based on republican authorities of Ukraine as one of the Soviet republics, whose sovereignty was purely formal in nature, is considered. The system of legal acts, which legally fixed the most important state and legal elements of independent Ukrainian state, is singled out and characterized.

Key words: state, sovereignty, independence, state power, constitution, succession.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Найважливіші історичні явища, що позначили формування української державності, знайшли широке висвітлення у працях як авторів минулих часів, так і сучасних дослідників.

Однак актуальною проблемою залишається дослідження утворення сучасної Української держави як розв'язання діалектичного протиріччя між об'єктивною необхідністю створення цієї держави, зумовлене фактичним рівнем розвитку української нації, та неможливістю створення такої держави в умовах радянської імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор. Проблеми, що розглядаються у цій роботі, неодноразово досліджувалися. Так, Ю.М. Алексєєв, С.В. Кульчицький, А.Г. Слюсаренко у посібнику «Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр.» [10] аналізують як розвиток України на шляху її поступу до незалежності в роки перебудови у 1985–1991 рр., так і національно-державне відродження 1991–1999 рр., виділяючи, зокрема, успіхи і труднощі державотворення в Україні. С. Головатий у статті «Щоб забезпечити майбутність народу...» [11] розглядає історико-правові аспекти прийняття Конституції 1996 р. А. Панюк, М. Рожик в «Історії становлення української державності» [15] одними з перших звернулися до аналізу державотворення початку 90-х років ХХ ст. В. Гончаренко у статті «Державно-правове будівництво в перші роки незалежності України (24 серпня 1991 р. – середина 1996 р.)» [12], опублікованій у «Віснику Академії правових наук України» у 2000 р., аналізує, зокрема, процеси юридичного оформлення створення незалежної Української держави. Досліджувані проблеми розглядалися також авторами праць, опублікованих у збірці «Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної правової держави Україна» [14].

Метою статті є аналіз й узагальнення сформованих у сучасній літературі підходів до характеристики процесу утворення Української держави в поєднанні з дослідженням нормативно-правових актів, що засвідчують її юридичне оформлення, а також викладення власного бачення щодо визначення сутності цих історичних явищ.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів.

На шляху до незалежності

В умовах «перебудови» Україна на відміну від так званих «гарячих точок» СРСР залишалася оазою стабільності. Нижчий рівень активності її населення «пояснювався передусім традиційно вищим рівнем життя, меншою люмпенізацією і стійкішими джерелами прибутків» порівняно з деякими іншими союзними республіками [15, с. 119]. Однак після катастрофи на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р. в Україні поширюється рух із вимогами закрити атомні станції. Створюються політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації.

Серед вимог антикомуністичної опозиції чи не найважливішою була вимога передачі влади в республіці радам народних депутатів. Початок 1990 р., коли розгорнулася передвиборна кампанія до Верховної Ради УРСР та місцевих рад, став часом гострих політичних баталій.

Користуючись підтримкою з боку національного руху, альянс демократичних організацій, очолюваних Народним рухом України, «здобув на виборах до парламенту в березні 27% місць. Незважаючи на значні перешкоди у діяльності національних організацій, вони досягли контролю в міській раді Києва» [15, с. 123].

6 березня 1990 р. Народний рух ухвалив, що його метою є створення незалежної демократичної України. Представники демократичних партій утворили в республіканському парламенті Народну раду на чолі з академіком Ігорем Юхновським, до складу якої увійшло 125 депутатів. Це був унікальний випадок у світовій парламентській практиці, коли меншість в особі Народної ради здобувала перемоги і претендувала на керівництво парламентом.

Політичні настрої української громадськості значною мірою радикалізуються. Народна рада використовує трибуну парламенту для пропаганди поглядів опозиції. Страйк шахтарів Донбасу став поштовхом для уряду України, щоб заявити про наміри перебрати промисловість із союзного підпорядкування під власну юрисдикцію.

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла «Декларацію про державний суверенітет УРСР», що стало початком шляху України до юридичного оформлення її незалежності. Декларація закріплювала «державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах» [2; 5]. Розвиваючи ідеї Декларації, Верховна Рада 3 серпня 1990 р. прийняла Закон «Про економічну самостійність Української РСР». У ньому проголошувалося, що Україна самостійно визначає економічний статус і стратегію соціально-економічного розвитку: здійснює управління економічними процесами з метою всебічного розвитку соціальної та культурної сфери тощо [6]. Усупереч позиції багатьох республік Москва на 17 березня 1991 р. призначила референдум, на який виносило питання: «Чи вважаєте ви необхідним

збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи будь-якої національності?». Керівництво УРСР вирішило паралельно провести опитування населення з питання «Чи згодні ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». Результати опитування свідчили про наростання прагнення до створення суверенної держави. За незалежність проголосувало 80,2% виборців, які прийшли на виборчі дільниці. За СРСР як оновлену федерацію суверенних республік (всесоюзний референдум) висловилися 70,5% виборців. Таким чином, більшість виборців в обох випадках висловилися «за», не розуміючи, що голосують за різні форми національно-державного устрою.

Наступним кроком України до суверенітету стало прийняття Верховною Радою 5 липня 1991 р. Закону «Про Президента Української РСР». Президент ставав найвищою посадовою особою Української держави і головою виконавчої влади [7].

Утворення незалежної Української держави (24 серпня 1991 р.)

Просування України до незалежності опинилося під загрозою в результаті реакційного перевороту, який відбувся 19–21 серпня 1991 р. 24 серпня 1991 р. після провалу перевороту й краху імперських структур Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України, у якому йшлося: «...здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної Української держави – України» [1]. Таким чином, 24 серпня 1991 р. виникла нова держава – Україна. Постановою Верховної Ради «Про проголошення незалежності України» було вирішено: «1 грудня 1991. провести республіканський референдум на підтвердження акта проголошення незалежності» [9; 8].

Уряд розпочав створення Збройних сил України, Національної гвардії, Національного банку та ін. 28 січня 1992 р. було прийнято рішення про визнання Державним синьо-жовтого прапора, 16 січня було затверджено ухвалу про Державний гімн України на музику М. Вербицького, а 19 лютого – про затвердження Малим гербом України тризуба.

12 вересня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про правонаступництво України». Він установив, що тимчасово до ухвалення нової Конституції зберігала силу Конституція Української РСР. Було вирішено, що закони та інші акти, ухвалені Верховною Радою УРСР, діють, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення її незалежності.

Важливим документом незалежної України став Закон України «Про громадянство» [4], прийнятий 8 жовтня 1991 р. Установлювалося, що всі громадяни СРСР, які постійно проживали на території України на момент проголошення її незалежності, є громадянами України.

Важливе місце в процесі розбудови Збройних сил України мали прийняті парламентом 6 грудня 1991 р. закони «Про Збройні сили України» та «Про оборону України», закони від 4 листопада 1991 р. «Про Національну гвардію України» та «Про Прикордонні війська України», а також Закон України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 р. [5].

За місяць після проголошення незалежності Україну визнали понад 50 держав світу. Упродовж першого року її існування державну незалежність визнали 123 країни, а через два роки – понад 160 держав світу. У середині 1994 р. Україна мала 44 консульства в іноземних країнах. «Першими визнали Україну Польща, Канада, Угорщина, Болгарія, Румунія, Чехословаччина, Австрія, Німеччина та інші держави. Не залишилися осторонь США, Росія, а також незалежні держави, які виникли після розвалу СРСР» [15, с. 144].

Підтвердженням міжнародної правосуб'єктності України є здійснення нею права висилати й приймати дипломатичних представників. Україна висилає і приймає офіційних повноправних дипломатичних представників у найвищому ранзі – повноважного посла. «Обмін дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами є реалізацією безпосередніх, прямих, двосторонніх відносин з іншими державами, усуває можливість посередників іноземних держав, які б могли претендувати на привласнення суверенітету України» [15, с. 145]. Реалізація Україною своїх прав та обов'язків на міжнародній арені переплітається з проблемою безперервності, тяглості (континуїтету) та наступності (сукцесії) Української держави. Сучасна Україна продовжує державні традиції минулого. Вона приєдналася до Віденської конвенції 1978 р. про правонаступництво держав щодо договорів і Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо державної власності, державних активів і державних боргів. У юридичному оформленні утворення незалежної України вагомим роль відіграли результати референдуму щодо його підтвердження. 1 грудня 1991 р. на питання референдуму: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» 90,32% виборців відповіли: «Так, підтверджую». Основними причинами такої одностайності було прагнення народу України до незалежного життя,

фактичний розпад Союзу РСР, певна стабільність на тлі республік українського товарного ринку, прагнення владних прокомуністичних сил зберегти свої позиції в Україні за умов зростаючого наступу антикомунізму з Москви. Одночасно з референдумом відбулися і вибори Президента України. За більшістю голосів – 61,59% перемогу отримав Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук. Референдум 1 грудня 1991 р. став вирішальною подією на шляху повної ліквідації центральних владних структур і цивілізованого оформлення права українців на власну державу. Наступним кроком цього процесу стало юридичне денонсування договору 1922 р. про створення СРСР і фактична та формальна ліквідація СРСР. За два роки після проголошення незалежності Верховною Радою було прийнято 123 закони і кодекси та понад 500 різних постанов. Прийняті пакети законів дали змогу приступити до розбудови національної економіки, власної фінансово-кредитної, грошової, податкової систем. Отже, в Україні були сформовані найважливіші інститути державності.

Конституційний процес в Україні (1990–1996 рр.)

Процес створення нової Конституції почався з прийняття Верховною Радою Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. Перший офіційний проєкт Основного Закону Постановою Верховної Ради України від 1 липня 1992 р. було винесено на всенародне обговорення. У ході його надійшло 47 тис зауважень і пропозицій. Згідно із цим проєктом Конституції, Україна проголошувалася демократичною, правовою, соціальною державою. Всенародне обговорення проєкту Конституції України, яке тривало з 15 липня до 1 грудня 1992 р., призвело до укладання проєкту Конституції в редакції від 27 травня 1993 р. «Проєкт послідовно проводив лінію на утвердження України як незалежної держави, яка визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпеку найвищою соціальною цінністю» [11]. Наступний проєкт Конституції України, підготовлений Конституційною комісією, датується 26 жовтня 1993 р., але це вже було через два дні після того, як 24 жовтня 1993 р. Верховна Рада України прийняла рішення про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України. Після 26 жовтня 1993 р. конституційний процес в Україні практично загальмувався. Відновлення новітнього конституційного процесу в Україні відбулося після парламентських і президентських виборів 1994 р. 10 листопада 1994 р. Верховна Рада України затвердила новий склад Конституційної комісії. Комісія провела п'ять засідань, проте за понад півроку свого існування не ухвалила жодного рішення стосовно змісту проєкту нової Конституції. Головною причиною цього було протистояння між Верховною Радою України та Президентом. Виходячи з того, що здійснення реформ в Україні неможливе без організації державної влади на засадах її поділу, Президент вніс 2 грудня 1994 р. до Верховної Ради законопроєкт під назвою «Конституційний закон України про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Цей законопроєкт лише посилив і загострив політичне протистояння законодавчої та виконавчої гілок влади. Як один із варіантів виходу з кризи ще на першому засіданні нової Конституційної комісії (28 листопада 1994 р.) була висунута ідея укладення Конституційного договору між трьома або принаймні двома гілками влади. Формально-юридичним чинником, що дав змогу впровадити ідею укладення Конституційного договору, став факт схвалення Верховною Радою 18 травня 1995 р. більшістю голосів народних депутатів Закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Це призвело до виникнення неузгодженостей між положеннями Конституції 1978 р. та положеннями цього Закону. Правовий дуалізм вів до загострення політичної конфронтації. За таких умов обидві сторони – Верховна Рада і Президент – погодилися на укладення 9 червня 1995 р. Конституційного договору. Серед позитивних політико-правових наслідків укладення Конституційного договору для внутрішнього та зовнішнього становища України слід особливо вирізнити відмову від концепції «лібералізація авторитаризму» на користь концепції «демократична система» – встановлення через застосування нових принципів організації влади нового конституційного правопорядку тимчасового за своїм характером, переломного за своїм значенням. Такі наслідки укладення Конституційного Договору підтверджені висновком Європейської комісії «За демократію – через право» (Венеціанська комісія Ради Європи [13, с. 524]. Укладаючи Конституційний договір, Президент і Верховна Рада визнали за необхідне прийняти нову Конституцію не пізніше ніж через рік зі дня підписання Конституційного договору. 11 березня 1996 р. Конституційна комісія схвалила проєкт Конституції України і внесла його на розгляд Верховної Ради. Остаточний доопрацьований проєкт Конституції було розглянуто Верховною Радою 15 червня 1996 р. і схвалено в першому читанні. Проте депутати, що належали до лівішої більшості парламенту, бойкотували засідання Тимчасової спеціальної комісії, голосували проти проєкту в сесійному залі, ставлячи під сумнів саму процедуру прийняття Конституції, адже для її прийняття була необхідна більшість у дві третини голосів.

У цій ситуації Президент України вдався до нетрадиційного, але ефективного способу розв'язання чергового конфлікту: 27 червня 1996 р. видав указ про проведення референдуму стосовно проєкту

Конституції, схваленої Конституційною комісією 11 березня 1996 р. За цих умов Верховна Рада прийняла безпрецедентне рішення працювати в режимі одного засідання аж до остаточного прийняття Конституції України. Після безсонної для депутатів «конституційної ночі» 28 червня 1996 р. о 9 год. 30 хв. Основний Закон України було прийнято. Із прийняттям Конституції 1996 р. процес юридичного оформлення української державності було переважно завершено. Згідно з Конституцією, «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [3; 4]. За формою державного устрою Україна є унітарною, за формою державного правління, згідно з Конституцією 1996 р., Україна визначалася президентсько-парламентською республікою, де Президент є главою держави, а Кабінет Міністрів – вищим органом у системі органів виконавчої влади. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Висновки. На початку останнього десятиріччя ХХ ст. Україна здобула право на вільний і незалежний від жодної іншої держави розвиток. Процес юридичного оформлення Української держави розпочався ще до 24 серпня 1991 р. Переконавання в потребі повернення до ідеї власного державного дому почали визрівати в українському суспільстві ще з 1985 р., коли тодішній лідер СРСР розгорнув так звану «перебудову», наслідком якої стали перші альтернативні вибори до українського парламенту навесні 1990 р. Наступні події – проголошення Декларації про державний суверенітет Української РСР 16 липня 1990 р., прийняття Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. і, нарешті, прийняття Верховною Радою Конституції України 28 червня 1996 р. – стали логічними ланками на шляху до реєстрації нового суб'єкта міжнародних відносин у рамках Європейського та світового співтовариства. Отже, доходимо таких висновків. По-перше, поступ України до свого державного повноліття розпочинався не на порожньому місці. Тисячолітня державницька традиція нашої історії була хоча і суперечливим, але чітким дороговказом для суспільної свідомості українців на цьому шляху. По-друге, вже від самого початку процесу відродження державності сили, які її уособлювали, одноставно визначили демократичний характер цієї державності, що уможливило згуртування навколо неї практично всього українського суспільства. Демократія сьогодні і надалі залишається основним вектором процесу легітимізації української державності. По-третє, змістовна завершеність правових актів, які юридично закріпили українську незалежність, призвела до остаточного оформлення засад новітньої державності України і розгортання процесів інтеграції країни до міжнародно-правових інституцій Європи та світу.

Література:

1. Акт проголошення незалежності України. *Історія української Конституції* / упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ : Право, 1997. С. 305.
2. Декларація про державний суверенітет України. *Хрестоматія з правознавства* : збірник актів законодавства до занять з правознавства. Київ : Юрінком, 1996. С. 5–7.
3. Конституція України. *Вибірчий кодекс України*. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 479 с.
4. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 17.03.2017).
5. Про економічну самостійність Української РСР : Закон України від 03.08.1990 № 142-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/142-12#Text> (дата звернення: 17.03.2017).
6. Про Президента Української РСР : Закон Української РСР від 05.07.1991 № 1295-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1295-12#Text> (дата звернення: 17.03.2021).
7. Про проект нової Конституції України : Постанова Верховної Ради України від 01.07.1992 № 2525-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2525-12#Text> (дата звернення: 17.03.2021).
8. Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради УРСР від 24 серпня 1991 р. *Хрестоматія з правознавства* : збірник актів законодавства до занять з правознавства. Київ : Юрінком, 1996. С. 8.
9. Алексєєв Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр. Київ : ЕксОб, 2000. 296 с.
10. Головатий С. «Щоб забезпечити майбутність народу...». *Історія української Конституції* / упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ : Право, 1997. С. 224.
11. Гончаренко В. Державно-правове будівництво в перші роки незалежності України (24 серпня 1991 р. – середина 1996 р.). *Вісник Академії правових наук України*. 2000. № 4. С. 76–87.
12. Конституції нових держав Європи та Азії / упоряд. С. Головатий. Київ : Право, 1996. 544 с.
13. Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної, правової держави Україна / редкол.: В.Л. Рагульський (гол. ред.) та ін. Львів : б. в., 2001. 292 с.
14. Панюк А., Рожик М. Історія становлення української державності. Львів : Центр, 1995. 165 с.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(4/9)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.12>

ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ КУБАНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ З АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЮ ДЕМОКРАТИЧНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ (1918–1920 РР.)

Агасієв Ікрам Керім оглу,
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу загальної історії
Інституту історії Національної академії наук Азербайджану

Мамедзаде Сеїдмамед Ілхамі оглу,
докторант
Інституту історії Національної академії наук Азербайджану

Кубанська Народна Республіка була проголошена незалежною 16 лютого 1918 р. Її територію становили Кубанська область і землі Кубанських козацьких військ колишньої Російської імперії. У зовнішній політиці головним завданням Кубанської Народної Республіки був розвиток відносин із новими державами регіону задля спільної боротьби проти більшовиків і денікінців. Хоча Кубанська Народна Республіка мала більш тісні зв'язки з Українською Народною Республікою, вона також мала інтенсивні дипломатичні відносини з Азербайджанською Демократичною Республікою. Для Азербайджанської Демократичної Республіки встановлення близьких відносин із молодими державами, які утворилися на теренах колишньої Російської імперії, мало особливе значення. Перед лицем неминучої загрози з боку Денікіна, Колчака і більшовиків Азербайджанська Демократична Республіка була зацікавлена у співпраці з новими державами, які не проводили антиазербайджанської політики і не схвалювали ідеологію більшовизму. У березні 1919 р. у столиці Кубанської Народної Республіки – Катеринодарі було відкрито дипломатичне представництво Азербайджанської Демократичної Республіки. Уряд Азербайджанської Демократичної Республіки вважав, що зміцнення самостійності Кубанської Народної Республіки та інших республік Північного Кавказу служить справі запобігання небезпеці, яка виходить із Півночі, від більшовицького режиму.

Азербайджанська Демократична Республіка, яка існувала в 1918–1920 рр., зробила певні кроки у встановленні дипломатичних відносин із Кубанським урядом, навіть спробувала захищати його інтереси на Паризькій мирній конференції. Внутрішполітична обстановка на Кубані була складною і не всі політичні сили схвалювали добрі відносини з Азербайджаном. Незважаючи на всі ці політичні перипетії, налагодження відносин з Кубанською Народною Республікою й іншими нещодавно утвореними молодими державами на Північному Кавказі служило зміцненню державної безпеки Азербайджанської Демократичної Республіки, оскільки ці держави створювали смугу безпеки між Радянською Росією й Азербайджаном.

Ключові слова: Азербайджанська Демократична Республіка, Кубанська Народна Республіка, Кубанська Рада, Денікін, дипломатичні відносини.

Aghasiev Ikram Kerim oglu, Mammadzade Seidmamed Ilhami oglu. Diplomatic relations of the Kuban People's Republic with the Azerbaijan Democratic Republic (1918–1920)

The Kuban People's Republic declared its independency on February 16, 1918. The Republic's territories consisted of the Kuban region and the territories of Kuban Cossack troops of the former Russian Empire. In foreign policy, the main task of the Kuban People's Republic was to develop relations with the new states of the region, with which it planned to carry a joint struggle against the Bolsheviks and the Denikinities. The Kuban People's Republic had closer ties with the Ukrainian People's Republic (the two states planned to unite on a federal basis), and it also had intensive diplomatic relations with the Democratic Republic of Azerbaijan. For the Democratic Republic of Azerbaijan, the establishment of close relations with the young states that were formed on the territory of the former Russian Empire had also a special importance. In March 1919, a representative office of the Democratic Republic of Azerbaijan was opened in the capital of the Kuban People's Republic in Ekaterinodar. The Government of the Democratic Republic of Azerbaijan believed that strengthening the independence of the Kuban People's Republic and other republics of the North Caucasus served to prevent the Bolshevik danger expected from the North.

The Azerbaijan Democratic Republic considered the Civil War an internal affair of Russia and tried not to interfere in the processes that took place there. In the face of the imminent threat from Denikin, Kolchak and the Bolsheviks, the Democratic Republic of Azerbaijan was interested in cooperating with the new states which did not pursue anti-

Azerbaijani policies and did not support the ideology of Bolshevism. Azerbaijan Democratic Republic, which existed in 1918-1920 took certain steps in establishing diplomatic relations with the Kuban government, and defended its interests at the Paris Peace Conference. The local political situation in the Kuban was difficult, and not all political forces approved of good relations with Azerbaijan. Despite all these political difficulties, the establishment of relations with the Kuban People's Republic and other newly formed young states in the North Caucasus has served to strengthen the state security of the Democratic Republic of Azerbaijan because these states created a security zone between Soviet Russia and Azerbaijan.

Key words: *Azerbaijan Democratic Republic, Kuban People's Republic, Rada of Kuban, Denikin, diplomatic relations.*

Переворот 25 жовтня 1917 р. у Петрограді прискорив ідеологічний і територіальний розпад Російської імперії. На околицях імперії виникли молоді держави, які самі хотіли розпоряджатися своєю долею, і кілька таких держав виникло на території Північного Кавказу та Дону.

28 січня 1918 р. Кубанська крайова військова рада на території колишньої Кубанської області проголосила Кубанську Народну Республіку. Ця республіка повинна була стати частиною майбутньої Російської Федерації. Однак на тлі швидкої радянзації Росії і втрати надій на створення Російської Федеративної Республіки 16 лютого 1918 р. Кубанська Народна Республіка була проголошена незалежною. Її територію становили Кубанська область і землі Кубанських козацьких військ колишньої Російської імперії. Законодавчими органами стали Кубанська обласна рада та Кубанська законодавча рада. Виконавчу владу очолив Головний отаман. У своєму виступі у Законодавчій раді отаман Олександр Філімонов заявив, що кубанські козаки воюватимуть проти більшовиків, діючи не тільки на території Кубані, а й за її межами [11]. Отже, у зовнішній політиці головним завданням Кубанської Народної Республіки був розвиток відносин із новими державами регіону задля спільної боротьби проти більшовизму.

Кубанська Народна Республіка мала особливі політичні відносини з Українською Народною Республікою, оскільки дві держави планували об'єднатися на федеральній основі [1, с. 218–232].

Також були встановлені дипломатичні зв'язки з Азербайджанською Демократичною Республікою, яка надавала особливого значення співпраці з новими державами, які виникли на територіях колишньої Російської імперії, у тому числі з Кубанською Народною Республікою. Розпорядженням Голови Кабінету Міністрів, міністра закордонних справ Фаталі Хан Іскандер огли Хойського від 3 квітня 1919 р. д-р Джафар бек Рустамбейлі був затверджений дипломатичним представником Азербайджанської Демократичної Республіки в Кубанській Народній Республіці. Положенням від 19 березня 1919 р. Дж. Рустамбейлі виділяли близько 14 тис рублів як місячна заробітна плата та 50 тис рублів на витрати на відрядження [8, л. 1]. Уряд Азербайджанської Демократичної Республіки надавав великого значення діяльності нового представництва, оскільки з 500 тис, витрачених Міністерством закордонних справ у лютому-травні 1919 р., лише на представництво АДР на Кубані було витрачено 75 тис рублів [6, арк. 17]. Міністерство закордонних справ Азербайджану не змогло покрити витрати Кубанського представництва повністю, тому дипломатична місія намагалася за рахунок своїх резервів забезпечити фінансування. Місія видавала іноземним дипломатичним представництвам, консульствам і окремим громадянам дозволи на відвідування Азербайджанської Демократичної Республіки, які коштували 10 рублів на людину [2, арк. 8]. Ці виплати вважалися одним із джерел доходів Міністерства закордонних справ Азербайджанської Демократичної Республіки.

Попри великі витрати відкриття представництва Азербайджанської Демократичної Республіки в Катеринодарі мало політичне значення: це була одна з перших дипломатичних місій, відкритих Азербайджанською Демократичною Республікою в колишній Російській імперії, але разом із тим це було попередженням імперіалістичним силам про те, що лінія на політичну незалежність Азербайджанської Демократичної Республіки буде постійною.

На Кубані місцеві засоби масової інформації висміювали відкриття офісів Азербайджанської Демократичної Республіки у цій республіці, оскільки вони, як і раніше, вважали Азербайджан російською провінцією. Водночас кубанська преса негативно реагувала на заяву уряду Азербайджанської Демократичної Республіки про можливість продажу азербайджанської нафти російським більшовикам. Відповідь азербайджанської сторони на ці статті була такою: уряд Азербайджанської Демократичної Республіки поки фактично не продавав нафтопродукти більшовикам, йшлося тільки про можливу співпрацю. Якщо більшовики будуть позитивно ставитися до співпраці, уряд АДР зверне увагу на цю співпрацю тільки через необхідність розвитку нафтової промисловості. Азербайджанська Демократична Республіка не втручається в політичну боротьбу в Росії, розглядає її винятково як внутрішні справи і «в боротьбі політичних груп у Росії зберігає нейтралітет і невтручання у цю боротьбу» [4, арк. 60]. Заява Рустамбейлі не заспокоїла керівництво Кубані. Воно очікувало від Азербайджанської Демократичної

Республіки не лише матеріальної підтримки, а й підняло питання допомоги їм збройними силами у боротьбі з більшовиками Азербайджанською Демократичною Республікою [4, л. 61].

Найсерйозніші загрози Азербайджану чекали з півночі – із боку «Добровольчої армії». 21 травня 1919 р. командування Збройних сил Півдня Росії («Добровольча армія») заявило, що «щодо Азербайджану воно ніяких агресивних дій робити не збирається, а допускає і визнає його самостійність. Коли Росія буде звільнена від більшовиків, то домовленості з новоутвореними державами на території колишньої Російської імперії будуть справою народних зборів або тієї верховної влади, якій усі збройні сили, які борються проти більшовиків, передадуть свої права» [5, л. 15].

У Росії, яка була охоплена Тромадянською війною, військово-політичне протистояння «білих» і «червоних» посилилося і набуло ширшого поширення. Дії адмірала Колчака були небезпечніші для Азербайджану. Радянська Росія також відмовилася визнати Азербайджанську Демократичну Республіку, і в Азербайджані добре розуміли, що більшовики планують у майбутньому об'єднати території Росії під червоним прапором більшовизму. Азербайджанська Республіка вважала Громадянську війну внутрішньою справою Росії і намагалася не втручатися в події, що там відбувалися. Водночас, стоячи перед неминучою загрозою з боку Денікіна, Колчака і більшовиків, Азербайджанська Демократична Республіка була зацікавлена в об'єднанні зусиль кавказьких республік. У меморандумі президенту США Вудро Вільсону 28 травня 1919 р., представленому головою азербайджанської делегації на Паризькій мирній конференції Алімардан-беком Топчибашевим, говорилося: «...Ми заявляємо далі, що не можемо визнавати влади ні Колчака, ні Денікіна або кого іншого, якщо хто-небудь захоче бути носієм влади на всю колишню Росію... Ми могли б говорити і говоримо тільки про єдиний Кавказ, про можливу з нами конфедерацію кавказьких народів – вірмен, грузинів і дорогих наших сусідів горців, з представниками яких маємо честь бути у Вас» [9, арк. 41].

Питання об'єднання сил Кавказу проти більшовизму повинно було обговорюватися на конференції в Катеринодарі. Кубанська Народна Республіка та інші новостворені держави Північного Кавказу створювали зону безпеки між Радянською Росією і Азербайджаном, і тому АДР з інтересом ставилася до ідеї скликання конференції в Катеринодарі. На конференції очікували участь представників Кубанської, Донської, Азербайджанської, Грузинської, Араратської, Горської республік і «Добровольчої армії». Однак уже до скликання конференції серед її учасників виникли розбіжності, оскільки «Добровольча армія» виступила проти участі Грузії і Горської Республіки, з якими перебувала у стані війни. Таку саму позицію висловили проросійські депутати Кубанської Ради. Однак у Раді їх було меншість, прихильники незалежності і союзу з Україною становили більшість. «Добровольча армія» незадоволена позицією Кубанської Ради і шукала можливість її скасувати. Поки ж їм доводилося терпіти один одного [4, арк. 58].

Керівник британської місії в Катеринодарі генерал Чарльз Джеймс Бріггс захищав «Добровольчу армію», Денікіна і його гасло «Єдина і неподільна Росія». Те, що він сказав на зустрічі з Дж. Рустамбейлі, тому підтвердження. Британський представник засудив арешт офіцера «Добровольчої армії» в Азербайджані, запропонував передати їй зброю, що дісталася від царської Росії і зажадав звільнити заарештованих російських офіцерів [4, арк. 58]. Британський представник також засудив фінансову допомогу уряду АДР Горській Республіці, яку начеб використовували для боротьби з «Добровольчою армією». Дипломатичний представник Азербайджану Дж. Рустамбейлі заявив, що фінансова допомога була виділена Горській Республіці в загальному порядку, а не для боротьби з Денікінін. Водночас він сказав, що Азербайджан підтримує незалежність Горської Республіки і надає їй моральну підтримку [4, л. 59].

Горська Республіка прагнула встановити відносини з Кубанською Народною Республікою і «Добровольчою армією». Хоча глава Горської Республіки Коцев приїхав в Катеринодар, але Денікін його не прийняв: він назвав Пшемахо Коцева шахраєм і вважав, що той не виражає волю народів Північного Кавказу. Британські дипломати також негативно ставилися до незалежності Горської Республіки. Представник начальника штабу британської військової місії дав зрозуміти, що «нас відправили на Кавказ для підтримки місцевих небільшовицьких урядів. І це не повинно означати підтримку суверенітету цих республік» [4, л. 61].

Тож, як було вказано, британська делегація відкрито підтримала «Добровольчу армію», Денікіна і його гасло «Єдина і неподільна Росія». У червні 1919 р. «Добровольча армія» захопила Петровськ і Дербент, що викликало стурбованість в уряді АДР, який засудив дії «Добровольчої армії». У зв'язку із цим 1 червня дипломатичного представника АДР на Кубані Дж. Рустамбейлі викликали до голови британської військової місії генерала Бріггса. Останній підкреслив важливість зустрічі представника Азербайджану Дж. Рустамбейлі з Денікінін і пообіцяв допомогти їх зблизити. 3 червня 1919 р.

за посередництвом генерала Бріггса відбулася зустріч генерала Денікіна з Дж. Рустамбейлі. У ході зустрічі Дж. Рустамбейлі заявив, що в результаті російської революції і Першої світової війни народи отримали право на самовизначення, а народ Азербайджану реалізував своє право проголосити незалежність. Доля Азербайджану, як і Росії, буде вирішена на Мирній конференції в Парижі, і прийнятим там рішенням будуть підкорятися всі народи, у тому числі азербайджанський [7, л. 9]. Під час зустрічі з Рустамбейлі Денікін заявив, що у нього немає агресії проти Азербайджану, він бореться тільки проти більшовиків і хоче відкрити представництво в Азербайджані. Денікін начебто хотів установити тісні «дружні» взаємини з АДР, але це не відповідало його гаслу «єдиної і неподільної» Росії [7, л. 10].

9 червня 1919 р. в Тбілісі відбулися збори представників республік Південного Кавказу. Відбулися зустрічі представників уряду Азербайджану на чолі з Ф. Хойським, і головним питанням, яке обговорювали на зустрічі, була агресія «Добровольчої армії» проти Горської Республіки. Окупація Північного Кавказу армією Денікіна була розцінена учасниками як агресія, порушення права народів на самовизначення. Водночас у підсумковому документі, прийнятому на засіданні, було вирішено об'єднати всі військово-дипломатичні сили республік Південного Кавказу в боротьбі із загрозою Денікіна [3, л. 134–135].

11 червня 1919 р. Рустамбейлі направив міністру закордонних справ Мамеду-Юсифу Гаджибаба огли Джафарову повідомлення, що визнання Денікіним Колчака як вищої влади Росії викликало велику стурбованість на Кубані і що нові держави на Кавказі планують скликати конференцію в Катеринодарі й обговорити там це питання. Кубанська Республіка заявила, що не приймає денікінську платформу «Єдина і неподільна Росія», не приймає кроків Денікіна і боротиметься щосили й усіма засобами. На думку Кубанського уряду, це питання «життя і смерті», оскільки від його вирішення залежить доля всіх молодих республік Кавказу і Української Народної Республіки [3, арк. 20]. Активісти Кубанського уряду були розчаровані тим, що вони не були запрошені на конференцію, яка відбулася 9 червня в Тифлісі. За їхніми словами, обговорювані на конференції питання протидії загрози Денікіна становлять інтерес і для кубанських політичних сил. Організатори хотіли, щоб на конференцію на Кубані прибув представник АДР. За словами кубанців, Кубанська Народна Республіка не очікувала фінансової підтримки від АДР, а просто хотіла, щоб вона морально підтримала Кубанську Республіку. Кубанці вважали, що агресія Денікіна після Північного поширилася і на Південний Кавказ, тому вони хотіли працювати з АДР над усуненням цієї загрози. Кубанський уряд прагнув тісно співпрацювати з усіма народами, які проголосили свою незалежність, для усунення загрози, яка виходила від Денікіна і Колчака [3, арк. 21].

Конференція дуже зацікавила уряд Кубані, оскільки він очікував моральної підтримки з боку республік Південного Кавказу. В іншому разі Денікін міг залучити на свою сторону кубанських козаків. Кубанці через рішення конференції хотіли паралізувати денікінську ідею «єдиної і неподільної Росії». Дж. Рустамбейлі відмовився брати участь у конференції без указівки уряду АДР, але передав запрошення від імені уряду Кубані на конференцію уряду Азербайджану [3, арк. 20–22]. 27 червня 1919 р., у перший день Південноросійської конференції, голова Кубанської ради Микола Рябовол виступив проти Денікіна і через деякий час був убитий. Восени 1919 р. члени Кубанської ради виступили за відділення від Росії, відкрито виступаючи проти уряду Денікіна.

Після вбивства голови Миколи Рябовола Кубанська обласна рада відкрито заявила, що боротьбу потрібно провадити не тільки з Червоною Армією, а й із прихильниками монархії (відомо, що опорою монархістів була армія Денікіна). Восени 1919 р. Кубанська крайова рада зайняла позицію відділення від Росії. Активно почалися перемовини із сусідньою Грузією і Українською Народною Республікою. Водночас представники Кубанської Республіки підняли питання про входження Кубанської Народної Республіки в Лігу Націй і підписали угоду з представниками Горської Республіки. Вони відкрито кинули виклик білому руху і встановили відносини з Грузією і Петлюрою [14, с. 17–23]. Пропаганда проти «Добровольчої армії» незабаром почала поширюватися серед кубанських козаків, які служили у цій армії, і зробила певний вплив на козаків [12, с. 252].

Загострення обстановки на фронті і пропаганда Кубанської Ради проти денікінського руху змусили генерала Денікіна нанести вирішальний удар по кубанських козаках. Денікін звинуватив Кубанську Республіку у ворожому ставленні до нього, пославшись на угоду, підписану між делегаціями Кубанської і Горської республік у Парижі. Справа в тому, що війська терських козаків і Горська Республіка перебували у стані війни. Терське козацьке військо входило до складу Збройних сил Півдня Росії під командуванням Денікіна. Із цієї причини він уважав договір між Кубанською Республікою і Горською Республікою актом проти Денікіна, і 7 листопада 1919 г. Денікін розпорядився, щоб кубанські представники, які підписали договір, постали перед польовим судом [10, арк. 233]. Тоді був страчений один із членів паризької делегації Олексій Кулабухов. Інша частина делегації не повернулася з Парижа,

побоюючись покарання. Депутати-чорноморці в Кубанській Раді були розстріляні військово-польовим судом за наказом Врангеля. Війська і кубанський уряд не наважилися захищати Кубанську Раду. Кубанська Рада, відчуваючи себе слабкою перед Денікіним, була змушена внести низку змін до Конституції Республіки Кубань. Суть цих змін полягала в тому, що Законодавча рада була скасована, а її функції були передані Кубанській крайовій раді. Одночасно зміцнювалися позиції Військового отамана й уряду, які стали розмінною монетою в руках Збройних сил Півдня Росії. Було заявлено, що «Кубанська земля не мислить себе без Єдиної, Великої, Вільної Росії» [15, с. 137–138]. Однак боротьбу з «Добровольчою армією» на цьому кубанське керівництво не завершило. Менше ніж через два місяці після розпуску Законодавчої ради вона була відновлена, і всі привілеї, надані «Добровольчою армією», були скасовані. Одним із результатів цієї боротьби було те, що кубанські козаки стали залишати армію. Якщо в кінці 1918 р. кубанські козаки становили 68,75% «Добровольчої армії», то на початку 1920 р. їхня частка становила лише 10,27% [13, с. 58–67]. Масовий відхід кубанських козаків із «Добровольчої армії» призвів до зниження боєздатності денікінської армії. Таким чином, однією з причин поразки антибільшовицького руху на Дону і Кубані став конфлікт між кубанськими козаками і «Добровольчою армією».

3 березня 1920 р. Червона Армія почала операцію «Кубань-Новоросія», 17 березня 1920 р. вона увійшла в Катеринодар. Кубанська армія була витіснена до кордону з Грузією. Кубанська Народна Республіка, кубанський уряд і кубанські козацькі війська були скасовані, на Кубані була встановлена радянська влада. Після розпаду Кубанської Народної Республіки та інших держав Північного Кавказу більшовики прогнозували відкрили шлях на Південний Кавказ. Через кілька тижнів 11-та Червона Армія окупувала Азербайджан.

Таким чином, Азербайджанська Демократична Республіка, яка існувала в 1918–1920 рр., здійснила низку кроків у встановленні дипломатичних відносин із кубанським урядом, навіть спробувала відстоювати його інтереси на Паризькій мирній конференції. Внутріполітична обстановка на Кубані була складною, і не всі політичні сили схвалювали добрі відносини з Азербайджаном. Незважаючи на всі ці політичні перипетії, налагодження відносин із Кубанською Народною Республікою й іншими нещодавно утвореними молодими державами на Північному Кавказі служило зміцненню державної безпеки Азербайджанської Демократичної Республіки, оскільки ці держави утворювали безпекову смугу між Радянською Росією і Азербайджаном.

Література:

1. Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П. Скоропадського (1918). *Регіональна історія України*. 2009. Вип. 3. С. 218–232.
2. Державний архів Азербайджанської Республіки (далі – ДА АР). Ф.84. Оп. 1. Спр. 62.
3. ДА АР. Ф.894. Оп. 10. Спр. 112.
4. ДА АР. Ф.897. Оп. 1. Спр. 38.
5. ДА АР. Ф.970. Оп. 2. Спр.48.
6. ДА АР. Ф.970. Оп. 2. Спр.84.
7. ДА АР. Ф.970. Оп. 2. Спр.89.
8. ДА АР. Ф.970. Оп. 2. Спр.120.
9. ДА АР. Ф.970. Оп. 2. Спр.143.
10. Державний Архів Краснодарського краю. Ф.з-6. Оп. 1. Спр.126.
11. Каспий. 1919. 14 января.
12. Лехович Д.В. Белые против красных. Судьба генерала Антона Деникина. Москва : Воскресенье, 1992. 252 с.
13. Польовий Р Микола Рябовол – український державник із Кубані. *Польовий Р. Кубанська Україна*. Київ : Діокор, 2002. С. 58–67.
14. Ратушняк О.В. Политические искания донского и кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918–1920 гг.). *Белая гвардия. Альманах*. 2005. № 8. С. 17–23.
15. Скобцов Д.Е. Драма Кубани. *Деникин, Юденич, Врангель* : мемуары / сост. С.А. Алексеев. Москва ; Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство, 1931. С. 116–139.

UDC 94 (479.24)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.13>

NEW MOMENTS IN THE TRAGEDY OF JANUARY 20, 1990

Azizova Rubaba Yasin,*Ph.D. Student at Chair of Azerbaijan and European Nations History
Sumgait State University
orcid.org/0000-0002-8438-9564*

The article states that the main results of the events that took place in Azerbaijan on the eve of the collapse of the USSR brought our people closer to the restoration of state independence. Revision of every step and event on the way to the restoration of the state independence of Azerbaijan, the creation of appropriate conclusions is of great political importance in terms of determining the prospects for building a democratic state based on the rule of law. The article examines some of the forgotten or little-studied issues of the tragedy of January 20, one of the most influential and tragic events of the last stage on the way to the restoration of the state independence of Azerbaijan, and draw some conclusions. It is argued that the cause and organizer of the tragedy was Moscow, which deprived the leadership of Azerbaijan of any freedom of movement and decision-making. It was especially important for our intelligentsia to raise their voices and sharply criticize the position of the republic and the union leadership in order to expose the excuses and empty words of Moscow in connection with the tragedy of January 20. There is no justification for the shedding of the blood of the Azerbaijani people, an innocent people who have always been known for their national and moral values, but at the same time respected the values of other peoples and did not allow national and religious conflicts and clashes. with other peoples. The bloody massacre of peaceful demonstrators on the night of January 19-20 also left behind the atrocities and crimes committed by the German Nazis against civilians during World War II. Thus, the massacres carried out by order of the leaders of the Soviet empire did not shake the people's determination to fight. Contrary to expectations, dissatisfaction with the Soviet regime began to grow in the republic and beyond. Another lesson of events was that, as in the spring of 1918, the only way to save the people from such and such troubles was to achieve the restoration of state independence.

Key words: *collapse of the USSR, South Caucasus, events of January 20, 1990, political assessment of events, cause-and-effect relationships.*

Азизова Рубаба Ясін кизи. Нові моменти трагедії 20 січня 1990 року

У статті йдеться про те, що основні підсумки подій, що сталися в Азербайджані напередодні розпаду СРСР, наблизили наш народ до відновлення державної незалежності. Перегляд кожного кроку і події на шляху до відновлення державної незалежності Азербайджану, створення відповідних висновків має велике політичне значення з погляду визначення перспектив побудови демократичної держави, заснованою на верховенстві закону. У статті розглядаються деякі із забутих або маловивчених питань трагедії 20 січня, однієї з найвпливовіших і трагічних подій останнього етапу на шляху відновлення державної незалежності Азербайджану, і робляться деякі висновки. Стверджується, що причиною й організатором трагедії була Москва, що позбавила керівництво Азербайджану будь-якої свободи пересування і прийняття рішень. Нашій інтелігенції було особливо важливо підняти голос і різко критикувати позицію республіки і союзного керівництва, щоб викрити відмовки і порожні слова Москви у зв'язку з трагедією 20 січня. Азербайджанський народ завжди був відомий своїми національно-моральними цінностями, але водночас поважав цінності інших народів і не допускав національних і релігійних конфліктів і зіткнень з іншими народами. Кривава різанина мирних демонстрантів у ніч із 19 на 20 січня також залишила після себе звірства і злочини, вчинені німецькими нацистами проти мирного населення під час Другої світової війни. Таким чином, масові вбивства, здійснені за наказом вождів радянської імперії, не похитнули рішучості народу боротися. Усупереч очікуванням у республіці і за її межами стало наростати невдоволення радянською владою. Інший урок подій полягав у тому, що, як і навесні 1918 р., єдиний спосіб урятувати народ від таких бід – домогтися відновлення державної незалежності.

Ключові слова: *розвал СРСР, Південний Кавказ, події 20 січня 1990 р., політична оцінка подій, причинно-наслідкові зв'язки.*

Unanswered questions. There are 31 years between the January 20 tragedy and nowadays. Nonetheless yet we have many unanswered questions relating to the issue. One question which has not been responded definitely is – Was it possible to prevent the tragedy? And these are not all questions. If the tragedy had been prevented how could be assessed possibilities to gain independence, taking into account growing Azeri national movement? Before consideration of the first question we would like to notice that it's necessary to define where the issue was planned and who began first. Because even more important commitment is to investigate how influential was the tragedy tour public, national life and to draw out proper lessons. But we would like to say that it's not possible to answer categorically the questions – who was the guiltiest and how the tragedy

exactly began? But we think that the central power and responsible authorities in Azerbaijan are both under the competence for the tragedy. But in our opinion the central organs, that were more aware about the situation on the eve of the tragedy, were interested in it. And this interest cannot be explained unambiguously.

In this case it is possible to accuse the republican bodies in tardiness, lack of necessary initiative and slow decision-making in existing situation and waiting directions from the central authorities. As we know at the time during just one night approximately 130 Azeri citizens were killed by Soviet soldiers, tanks and personnel carriers. It cannot be forgotten and forgiven. In this view we can answer the second question too. It was possible to change the course of events and to prevent the tragedy. But the matter of fact is that the real powerful force – Moscow – deprived Azerbaijan authorities of any free action-doing and decision-making. On the eve of the tragedy Soviet home minister Bakatin, defense minister Yazov, M.Gorbachev's plenipotentiary emissary Y.Primakov were receiving operative information about the current situation even before coming to Baku.

In this situation it's impossible to express one unanimous opinion about Moscow's motives and interest to create the crisis. In our opinion Kremlin wanted to make itself safe from ever-expanding Azerbaijan national movement and to keep under its control the situation. Probably Moscow wanted to pressure on Azeri public movement and its leaders because it was the real power to prevent ambitions of Armenians to annex Nagorny Karabakh from Azerbaijan and integrate the province into Armenia. Separatist sentiment of Armenian population in Nagorny Karabakh was the main reason of the difficult situation in Azerbaijan.

At another point Kremlin went for these drastic and mean actions in order to punish Azeris for, as if, they "were giving offences" to "poor, submissive" Armenians and prevented failed attempt of secession politics of Armenians in Nagorny Karabakh. Thus Moscow wanted to regain favour of the establishment of Armenia.

It seems that these two factors played significant roles in the development of the crisis. But the first variant was more probable and expectable. Because favour that had been showing by Kremlin to Armenia's leaders and nationalists since February 1988, gave them now an opportunity to reach many of their aims.

Conclusions about the reasons of the tragedy. If even the tragedy had been prevented, it's necessary to notice that our conclusions are not definite.

If only the tragedy had been avoided and innocent people were not killed ... The national movement since the last months of 1989 now increased in activity, people claimed for sovereignty, there were 3 appeals for independence. All these indicated that Azeri public movement was taking shape of national-liberation character.

If the tragedy had not happened, the national-liberation movement, as a logical result and continuation of the social processes during previous years would have finished already. It's possible that restoration of Azerbaijan independence could take place a little earlier or a little later. But it was expectable. Even before these events Azerbaijan Republic was in the forefront of the struggle for national-liberation and sovereignty among Soviet Union republics. The consequences of January 20 tragedies just influenced the events in the same vein but now with quicker continuation. One should not miss the fact that a Constitutional Law "about sovereignty of Azerbaijan Soviet Socialist Republic" was adopted as early as in September 23, 1989 during the unscheduled session of Azerbaijan Supreme Council [2, p. 25].

This law was the first one of such type in USSR and it very much resonated in the Soviet Union and in the world. Tracking back attentively the events and processes which had been taking place since the last two months of 1989 until the midst of January 1990 before the tragedy of January 20, also helps us to clarify the issues that have been debated above.

Some authors think that since autumn 1989 propagandistic activities of ANF (Azerbaijan National Front) were influencing to appointments of personnel to the senior positions of executive agencies in the countryside regions and to personnel appointments in other governing bodies (and some similar facts) which indicated that national movement was gradually increasing.

It's not a secret that during previous years of Soviet power Soviet army kept watchful guard over the boundaries of Azerbaijan with neighbor countries - Iran Islamic Republic and Turkey. But in autumn 1989 these two boundary lines suddenly became "without surveillance", inhabitants of the border territories began to destroy border barbed-wire fences and to cross the border lines. Soviet border guards did not react to these unpermitted crossings. It would be too naively to believe that it was purely coincidental.

Besides in October 18, 1991 Azerbaijan authorities signed into law the Constitutional Act about restoration of state independence [1], thus in this point Azerbaijan also was in the lead amongst other Soviet republics and this commendable action was another evidence of our purposefulness and precedence that made us proud.

According to the data of the population census 1989, in the province the Armenians made up 77%, the Azeris were 21.2%, other ethnicities – 1.6%. 10 years before in 1979 the figures of the census were accordingly: Armenians – 75.9%, Azeris – 23% [8, p.199]. It demonstrated that due to the politics of Armenian leaders in Nagorny Karabakh the number of Azeris decreased but the number of Armenians increased.

Moscow's policy stance. At the time M.Gorbachov speaking in the Supreme Soviet, expressed political assessment of Sumgait dramatic events in February 1988 and said that the main reason of that tragedy was as if slow reaction to restore order of the local militia and military troops deployed around the city [6, p.76]. We have to note that M. Gorbachov repeated the same hypocrisy, speaking about the drama of January 20, 1990.

It's necessary to note that even on January 15 just one Gorbachov's directive was enough to prevent dangerous development of the situation in Baku. Because that day there were enough internal troops of the Ministry for Internal Affairs of the USSR in Baku which were able to stabilize the situation, and they were expecting a directive. But the directive was not given to them but a paratrooper DLU was brought to the city.

In the evening of January 19 in the building of republican Ministry for Internal Affairs, in disregard of numerous promises of three Soviet Union ministers, it was announced that "Mikhail Gorbachov without consent of Azerbaijan Supreme Council since 00 time of January 20 signed an ordinance "about imposition of the state of emergency in Baku" [10, p.82].

There are quite a few obscure points concerning imposition of the state of emergency. Firstly, as it was declared by Kremlin that Soviet troops entered Baku as if after invitation of Azerbaijan authorities. These Kremlin's hoax proved to be fictitious. Second point is there had to be at least several days in advance preannouncement before Gorbachov's ordinance was put into force as it typical to such cases.

This common procedure was intentionally neglected. Another important point was that after announcement of the ordinance and its implementation just in few hours Soviet authorities undertook various subversive measures to hide rapid carrying into effect the ordinance the 4th point. After some time after the tragedy Soviet ministers who were guilty of the massacre and whose names were mentioned above, they fabricated fraudulent news to justify Gorbachov's bloody crime.

But along with that, during some eighteen months when Armenian extremists in Armenia and Nagorny-Karabakh committed numerous crimes and were killing, maiming, expelling Azeris, Soviet mass media kept silence. It's enough to mention the report that "only in 1989 Armenian nationalists committed more than 30 subversive destructions or violence, more than 350 times attacked automobile caravans with Azeris, and more than 900 Russian soldiers were wounded by Armenians during their military service" [7, p. 242].

The activities of Special Control Committee in the province were stopped. After initial acts of the Organizational Committee more than one thousand armed Armenians did not disarm but Russian forces did nothing to disarm them. In its turn this resulted with bloody events.

Before January tragedy in Baku, in Armenia T. Petrosyan (the first president of Armenian Republic) was one of the leaders among those who were speaking nationalistic demands for election of a chairman of Armenian Supreme Council, for gaining sovereignty, for integration of Nagorny Karabakh to Armenia etc. But Soviet Union authorities did not stop these anti-Soviet, nationalistic demonstrations. Quite opposite, in cases when numerous crimes of Armenian extremists were confirmed, Soviet authorities usually were performing policy of "equal blaming of both sides".

Along with that the processes taken place in Azerbaijan Soviet Republic during 1989 and especially within first ten days of 1990, the reasons that forced people to political demonstrations were not defined correctly but instead Azeri national movement was libeled as "anti-Soviet, Pan-Turkist, Islamist, nationalistic etc". This policy could not pacify tensions in Azerbaijan and in its capital city.

Unclear points of the tragedy. Outside Azerbaijan many well-known Soviet Union's politicians, journalists, State figures protested against Soviet Army's invasion in Baku, carnage of civilians, including children and women. At the time B.Yeltsin (future president of Russian Federation), being an official visitor in Japan, sent a telegram to Gorbachov, blaming his order to invade in Baku as the anti-constitutional one. When after the slaughter in Baku a book "Black January. Documents and facts" was presented to Yeltsin, he said – "At the next session we'll try to remove marshal Yazov from the post and we'll demand to bring him to justice for innocent victims who were killed" [9, p. 63].

We noted that tragedy January 20 could be prevented. There were a lot of opinions, criticisms, and proposals on the eve of the catastrophe. Even on January 13 local authorities were operatively informed about possibility of dangerous evolution of the situation. Mr. V. Huseynov, who at the time was a chairman of the State Security Committee, was asked by a journalist – "Was the Committee aware about possible massive offences against law, robberies etc.?" Surprisingly he responded affirmatively and said that their Committee did not make any decision during those events. In other words those days not Baku but directly Moscow decided what to do. "The "triumvirate" in Baku was just simply performing Moscow's will" [9, p. 68].

At the time one of the authors who were spreading information via Russian mass media, was famous filmmaker S.Govorukhin. He said that he was surprised, seeing negligent attitude of Moscow leaders and their representatives in Baku not long before the tragedy. It is another proof of the above-mentioned ideas. Govorukhin

informed that “Internal troops were involved only after completion of the events. When Soviet generals were asked – Why Internal troops were not involved in time? – They answered that as if “on the eve of the events demonstrators of the political meetings blocked all exit roads for military vehicles and troops” [9, p. 65]. But this response was just ridiculous absurdity. If it were true why then troops were able to exit in the night between January 19 and 20 and committed massive killing? Those days’ activities of Moscow’s official “triumvirate” in Baku were at least incomprehensible, unexpected and unwanted.

If in Baku the houses inhabited by the Armenians were being robbed since January 5 until January 13-14, and then peaceful demonstrations began, id est. the peak of the events was over; it means that there was no necessity to announce imposition of the state of emergency in Baku.

For that reason on January 22, 1990 Azerbaijan SSR Supreme Council accepted a legal act stating that “About the Decision to terminate the State of Emergency in Baku. The ordinance of the USSR Supreme Council’s senior leaders “about imposition of the state of emergency in Baku dated January 19, 1990, was the act of aggression against sovereignty of Azerbaijan SSR that resulted with hundreds of killed and wounded people in Baku and its suburbs. We define this ordinance of the USSR leading organs and actions of persons in high position as a crime against Azerbaijani nation” [2, p.132].

In the Clause 7 of the above-mentioned ordinance was stated about offences against law. But those offences were stopped by Security Forces, activists of ANF (Azerbaijan National Front) and ordinary citizens. Baku streets became relatively orderly and peaceful but demonstrates were staying in the streets and squares which indicated that tense atmosphere was still continuing.

Republican authorities on the eve of the tragedy. It’s not correct to find reasons of republican leaders’ inactivity, paralysis of their functions on the eve of catastrophe only during those dramatic days.

There were thousands of Azeri refugees in Baku who had been violently deported from Armenia and Nagorny Karabakh, lost their relatives; they were deprived of their houses and properties. Unfortunately we have to admit that this factor to some extent negatively contributed to lawless deeds and illegality, and even there were efforts to counteract influence of national movement leaders.

But it is just one factor. Before the events republican bodies were giving different promises to these fugitives. But in reality the situation was not going to be stabilized soon. And the refugees understood that and it infuriated them. It’s not difficult to understand that all these worsened criminal situation. During previous months republican government and local executive authorities were inactive, they did not implement their promises and therefore the masses of people had lost confidence in them that partly influenced to the course of events. Exactly this collapse in confidence, escalation of displeasure with official organs, beginning since the end of 1989, we have to confess that, was the reason for new massive protests and lawless actions. Those days in some regions protestors forced leaders of local executive organs to resign from their positions and there were numerous acts of rebellion that afforded official leaders opportunities pretend to struggle against disobedience and make binding decisions.

Since December 8, 1989 back-to-back meetings, strikes began in Jalilabad town. Members of administrative organs did not use weapons against people but joined the rebellion. On December 29 “people’s government” started here. Provisional organizational committee and National defense council were created [3]. Soon similar events began in other regions. By the way, republican government in order to substantiate its weakness used different arguments. One of them was that as if ANF, national movement in general, meetings, strikes etc. did not give a chance to solve social and economic problems. It was baseless statement. Of course this attitude besides being unfair, neglected unanimity of people and authorities which was absolutely necessary not only to solve Karabakh problem but also other big and small problems. This position of the government agencies was increasing popular discontent, was leading to disbelief of nation to the organs of power. All these meant that attempts to suppress people’s movement could almost deadlock already complicated situation.

Attitude of our intellectuals on the eve of the tragedy. It has to be specially noted that Azerbaijani intellectuals actively spoke out against Kremlin’s fraudulent pretence and unmasked its inventions. They harshly criticized standpoints of republican and Soviet Union’s leaders before and after January 20. We would like to stress one of them. One of the activists of the national movement, a deputy of several sessions of the Supreme Soviet of the USSR writer Anar put a direct question to Gorbachov that proved exactly Moscow’s guilt of the drama.

Anar asked, “Even according to exaggerated official reports, in January the number of mob members who were robbing Armenian apartments, was approximately 5 thousand. Why then during the robberies Internal Troops deployed in Baku were doing nothing to prevent the outrages?” [9, p. 65]. It was surprising but Gorbachov in front of the audience turned his head aside without answer.

We have been discussing up to nowadays the shadowy issues related to January 20. In our opinion in January ANF activists, our intellectuals who estimated the situation objectively, in no case could imagine that political atmosphere would critically aggravate and would continue with an unexpected scenario.

For unknown reasons one delicate issue is left out of consideration and it helps Soviet official authorities to lay the blame for the tragedy on ANF which had influence on national movement and was able enough to direct people masses.

For comparison sake we'd like to say that in terms of a good organization, essence of claimed demands, motivating force, Azerbaijan national movement outperformed Baltic republics. Soon after amidst people masses slogans to achieve restoration of national independence were being appealed more and more often.

Azeri people claimed for termination of Armenian unsanctioned actions, arrogation and crimes, to restore sovereign rights of Azerbaijan for Karabakh province, strengthening of legality. These claims attracted more attention of the public.

Another different aspect was that at the meetings and demonstrations they often demanded to solve the problem of refugees. It meant that all political participants tried as they could to use the refugee factor in order to substantiate and consolidate their political influence and to achieve their goals.

“The third force” factor. At the same time it was not correct not to take into account or to underestimate some political groups, organizations both in Azerbaijan and abroad which intended to destabilize social-political situation in the republic and thus to derive benefits for their personal careers growth and for other purposes.

If it had not been so, then the main citizen power – Azeri refugees, who were exiled from Armenia, many times offended and insulted, would have not had the prepared lists of addresses of apartments inhabited by the Armenians. This fact is another proof that besides different social groups, the activists of national movement and official authorities which took a laissez-faire attitude during the events, there was a third power that incentivized the development of the situation to be directed to unwanted, dangerous direction. Who were members of that third force, who controlled them? These enigmas have not been completely revealed up to now. Obviously the answers for these questions may be found in secret documents in archives in Moscow and republican State Security Committee (SSC).

When ANF came to power and reigned in 1992-1993 in order to disclose this and other enigmatic cases there were public debates with inquiries to declassify SSC archives, but soon after the declassification was declared inexpedient and was forgotten.

We must not forget about provocative role of shameful proclamation of Armenian SSR Supreme Soviet on December 1, 1989 about annexation.

Events after the tragedy. Azerbaijan people never protested against Soviet legislation, ideology and system. Our compatriots only demanded for restitution of their territorial integrity, sovereignty, constitutional rights and they were absolutely dangerous for Kremlin. Therefore we'd like to say that Moscow had neither legitimate nor moral rights to so atrociously subjugate people, inflicting terrible bloodshed.

For centuries Azeris had reputation of a nation with high moral character and at the same time we respected high moral values of other nations, we prevented inter-ethnic or inter-religious confrontation and discrimination of ethnicities living in our territory. That's why this Kremlin's horrible crime against innocent Azeri citizens in no case can be justified.

That infamous crackdown of Soviet troops on peaceful demonstrators during the night on January 19-20 put into the shade even notorious atrocities of German fascists on peaceful population during WW II.

Naturally, this criminal treatment of the whole Azeri nation triggered indignation in Azerbaijan society against hypocrisy of Soviet leaders, Soviet leadership system, false Soviet propagandistic ideology and impeded rehabilitation of social legality and tranquility. Exactly for this reason the national movement within just several days renovated with new content and particular nature, and it prepared a basis for transformation of public demands and protest rallies into national liberation movement.

The leaders of the Soviet Union even after the drama were trying to distort the truth and to deceive the Union public with fraudulent propaganda. Some ideologists in order to give veneer of legality to Moscow's violent actions, in print media, on television began active and false accusation of Azeris, labelled the demonstrators as the extremists, criminals etc. One of the Armenians' "trustworthy servants" G. Starovoytova's article, published in the newspaper "Moskovskiye novosti", is a proof to our ideas [9, p. 66].

We think that in each case the orchestrators of January events were outside Azerbaijan but the performers of their plans were in our republic. Exactly those persons could skillfully use the resentment of the refugee masses. And it could be probably predictable.

Resonance of the tragedy. One of the most mass-circulation newspapers of the former USSR in Moscow "Pravda", during those dramatic days published an article written by special correspondents A. Gorokhov and V. Onulov, who stated that, "Azeri refugees from Armenia were the main participants of the violence taken place on January 13-14 in Baku. The problems of their difficult social conditions and impoverished welfare played a specific role in the oncoming events" [10, p. 238].

It's also possible to define January 20 events as very dissatisfied Kremlin's attempt of the crackdown on the national movement which was being gradually radicalized and they chanted slogans for restitution of national sovereign rights and other different claims. Those days the activists of the national movement, in spite of different defamation and libels about them, managed to prevent intentional plans to exacerbate the situation, to find a pretext for onslaught on the members of the national movement, to provoke numerous incidents and altercations, or they informed competent organs about these plans. Seeing that situation in Baku was close to a social eruption, the leaders of the national movement proposed to organize a special volunteer assistance that once again demonstrated their intention to stabilize the situation. "The National Defense Committee created on January 12 and consisted of the activists of the national movement, aimed to assist the security organs to restore the public tranquility" [9, p. 68].

On January 17 the leaders of the national movement had direct dialogue with the "triumvirate" and achieved their promise not to send troops in Baku if public order and tranquility would be restored, but then this promise was broken and those dramatic events happened.

We have to note that since the beginning of the Nagorny Karabakh crisis, absence along with people of such a skillful, indispensable politician and national leader as H. Aliyev who put Azerbaijan interests above all and proving that with his practical activities, was one of the reasons which resulted with the undesirable development of the political processes and finally with the drama of January 20.

After the tragedy on January 21, 1990 H. Aliyev came to Azerbaijan diplomatic mission in Moscow and in his declaration accused M. Gorbachov in wrong planning and implementation of ethnic policy. In the declaration he stated about, "unmasking the bloody action of the red regime in our country" [5, p. 128] and made a start of the last stage, leading to our national independence.

We would like to draw attention to one remarkable point that shows the greatness of soul of Azerbaijan nation and moral unity. Funeral of 130 victims of the carnage in the Cemetery of Honour and then mourning for 40 days once again proved to the world that even during the woeful days our people can demonstrate their moral virtues. In Azerbaijan all factories, manufacturing plants, educational centers temporarily stopped their activities. Despite Kremlin's all efforts even in oil-fields productive activities were stopped, although it was considered impermissible. All those events showed that Moscow did not reach its goals, even though it had created the bloodbath.

That henceforth forced Moscow to treat Azerbaijan more carefully, to accept majority of people's demands put forward during the meetings and demonstrations. Accordingly A. Vezirov who was the official leader of Azerbaijan government, was removed from his post. But Kremlin was its usual self and secured the highest government position for A. Mutalibov who was politically loyal to Moscow and was considered as an economic executive.

About some results of the tragedy. Generally speaking, the fight for freedom that our nation has been struggling for several centuries, and in the second half of 1980s turned into critically important and responsible struggle for liberty and independence, began so dramatically. As we mentioned, Kremlin's plans to crack down on the national movement fell short. Perpetration of the massacre was severely criticized in mass media across all the USSR. In "Pravda" newspaper on January 22, 1990 the article was published where they stated, "As the result of measures taken in order to declare the state of emergency, as if women and children were killed. These statements are clear-cut provocation. We have to repeat again that it is deliberate falsehood. Its aim is to confront people and the army and law-enforcement authorities".

So the slaughter directly commanded by the leaders of Soviet Empire was not able to subvert determination of our people. Quite the opposite, in Azerbaijan and beyond its borders grievances against the Soviet regime began to increase.

After the tragedy the instructive lesson as the similar one in spring of 1918 was the following – to avoid this and possible future afflictions, our nation had just one way – to restore its independence.

Baku tragedy in January 20, 1990 was continuation of mean, criminal policy of the Soviet Empire as it was in Alma-Ata, Tbilisi, Vilnius cities. The entire world saw that Soviet Empire took a hard line against national liberation movements. It was contrary to Gorbachev's announcement of "perestroika", "glasnost" and political reforms. We must especially stress the incentive impulse of H. Aliyev's ideas in his Moscow declaration for the national liberation movement. In this declaration the reasons of the drama were analyzed and given the political assessment that, "the tragedy happened due to equal guilt of Moscow and republican leaders and it was a political blunder" [5, p. 128].

Kremlin was the organizer and initiator of this barbaric onslaught of Azeris in January 20. Among the Soviet soldiers who attacked Baku there was quite a few of Armenians who were preliminary trained. These Soviet Armenian soldiers were conscripted in Russian provinces of Krasnodar, Stavropol and Rostov [4, p. 113].

Conclusion

The world we live in, the events happening in vicinity and far away from our borders show us that some threats for our state independence still remain, some new menaces arise. It makes us attentively observe, take all factors into consideration and analyze existing realities. About 3 thousand casualties among our soldiers and civilians who were killed during 44 days lasting National Patriotic War for restoration of our territorial integrity, once again showed us tremendous difficulties of our victory. The way that has been leading us during for more than 30 years for restoration of our national independence and territorial integrity and intense political struggle taught us an important lesson to be day and night vigilant, to try to predict and prevent any possible dangers and potential hazards.

At the same time the very process that we've discussed and learning from experience once again shows that all attempts against our nationhood and sovereignty can be prevented only if our people, independently of one's social status, profession, ethnicity, will be able to unite behind the idea of supremacy of our national interests, inviolability of our independence.

The tragedy of January 20, 1990 and the recent victory in the 44 days National Patriotic War convincingly demonstrated that we have to upscale our efforts to disclose our point of view, truth about Azerbaijan to the world public.

References:

1. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/6693> (müraciət tarixi: 05.12.2018).
2. Balayev Aydın., Mirzə Rasim. 20 Yanvar hadisələri. Sənədlər, mövqelər, şərtlər (1990–2000). Bakı : Çarşıoğlu, 2000. 242 s.
3. Dövlətmüstəqilliyinin bərpası və qorunub saxlanması. URL: http://republic.preslib.az/az_a3.html (müraciət tarixi: 16.08.2017).
4. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəkliklər. Qafqaz Araşdırmalar İnstitutu Nəşriyyatı. Bakı : 2009. 175 s.
5. Əliyev İlham. İnkişaf - məqsədimizdir. Yetmiş ikinci kitab, dekabr 2015 - fevral 2016. Azərneşr, Bakı : 2018, 400 s.
6. Агаев Р., Али-Заде З. Азербайджан: конец второй республики. 1988–1993. Москва : Граница, 2006. 615 с.
7. Жирохов М.А. Семьна распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР. Санкт-Петербург : БХВ-Петербург, 2012. 688 с.
8. От Майендорфа до Астаны: принципиальные аспекты. Об армяно-азербайджанском нагорно-карабахском конфликте / под ред. Г.М. Алексеева. Москва, 2010. 552 с.
9. Помпеев Ю.А. Кровавый омут Карабаха. Баку, 1992. 208 с.
10. Черный январь. Баку – 1990: Документы и материалы. Баку : Азернешр, 1990. 288 с.

УДК 94(437=161.2)"1918/1939":331.556.46-044.332

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.14>

**ПРОБЛЕМА ЗАЙНЯТОСТІ ТА СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНІ АДАПТАЦІЇ
УКРАЇНСЬКИХ ВИХІДЦІВ НА ТЕРЕНАХ МІЖВОЄННОЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ.
ВИРОБНИЧА (ТРУДОВА) ПОВСЯКДЕННІСТЬ: МІЖ ЗВИЧНИМ
І ВИМУШЕНИМ (1918–1939)**

Зубко Ольга,

кандидат історичних наук,

докторант кафедри історії України та культури

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Українська політична еміграція міжвоєнної доби була зумовлена як Першою світовою війною, так і поразкою Української революції. За межами своєї державної території опинилися уряди УНР і ЗУНР, які різними методами продовжували боротьбу за повернення в Україну. Окрім того, в еміграцію потрапила значна кількість військових, мобілізованих до армій Денікіна і Врангеля, та тих, хто внаслідок Першої світової війни потрапив у полон. Емігрантами ставали і цивільні біженці, які втікали від воєнного лихоліття та більшовицького терору. Такими ж були й трудові емігранти з Галичини. Точної цифри великого «витікання» людей з України до ЧСР не встановлено. Приблизна кількість українських вихідців у цій країні коливається в межах 20 тис осіб.

Процес еміграції кардинально змінив соціальний статус українського вихідця, бо колишні його соціальні ролі і чітке місце у соціальній ієрархії групи не бралися до уваги «новим» чехословацьким життям та «новим» чехословацьким суспільством, до того ж уцент нівелювалися попередні соціальні контакти та відносини.

Соціальна адаптація – це процес пристосування індивіда до умов соціального середовища; вибудовування ним адекватного відношення із соціальними об'єктами; його інтегрування у соціальні групи, що передбачає прийняття ним норм і цінностей нового соціального середовища. Для соціальної адаптації вагомим є узгодженість оцінок і домагань індивіда із цінностями та цілями оточуючого його соціуму. Соціальна адаптація має такі (умовні) рівні: макрорівень (у межах загального соціуму); мезорівень (трудова або виробнича соціальна адаптація); мікрорівень (внутрішня соціальна адаптація).

Для українських політичних вихідців у міжвоєнній ЧСР адаптаційні питання виявилися болючими через те, що всі вони (професура, кадрові офіцери, держслужбовці, політики, а ще й «новопідготовлене» виключно для України студентство – колишні вояки армії УНР та самопроголошені отамани) були спільною здебільшого із середньою або вищою освітою. А отже, психологічно були більш уразливими індивідами, яким важче було адаптуватися та утримувати свій попередній або цюїно набутий професійний (соціальний) статус порівняно з емігрантами, котрі не мали будь-якої освіти. У нових соціально-економічних і культурних умовах українські політичні вихідці змушені були займатися справами, які давали їм змогу суто фізично вижити.

Старе еміграційне покоління взяло на озброєння для боротьби з безробіттям: літературні гонорари, аудієнції у вищих чиновників, заклад дорогих речей у ломбард, кредити у крамницях і тільки на останок фізичну некваліфіковану працю. Проміжними варіантами були ще винахідництво, епатаж (суперечки, закладництво) та ворожіння.

Молоде ж покоління емігрантів-таборян натомість узялося за навчання (теоретичне та практичне) новим професіям, вивчення іноземних мов і, врешті, за ту саму фізичну некваліфіковану працю.

Ключові слова: міжвоєнна Чехословаччина, українська еміграція, фізична та інтелектуальна праця, повсякденне життя.

Zubko Olha. The problem of employment and socio-professional adaptation of Ukrainian immigrants in the interwar Czechoslovakia. Production (labor) everyday life: between the usual and forced (1918-1939)

The Ukrainian political emigration of the interwar period was conditioned both by the First World War and the defeat of the Ukrainian Revolution. The governments of the Ukrainian People's Republic and the Western Ukrainian People's Republic, which continued to fight for their return to Ukraine by various methods, found themselves outside their state territory. In addition, a many soldiers, mobilized into the armies of Denikin and Wrangel, captives in the First World War, emigrated too. Civilian refugees fleeing the war and Bolshevik terror also became emigrants. Labor emigrants from Galychyna were the same. The exact figure of the large "outflow" of people from Ukraine to the CzSR has not been established. The approximate number of Ukrainians in this country ranges from 20,000.

The emigration process radically changed the social status of the Ukrainian emigrant, because the "new" Czechoslovak life and the "new" Czechoslovak society did not take into account his former social roles and place in the social hierarchy of the group, and previous social contacts and relations.

Social adaptation is a process of accommodation of an individual to the conditions of the social environment; building an adequate relationship with social objects; integration into social groups, which involves the adoption of norms and values of the new social environment. The consistency of the individual assessments and demands with the values and goals of the society around him are important for social adaptation. Social adaptation has the conditional levels: macro level (adaptation within the whole society); meso level (labor or industrial social adaptation); micro level (internal social adaptation).

Adaptation issues proved painful for Ukrainian political refugees in the interwar Czechoslovak Republic, because all of them (professors, officers, civil servants, politicians, "newly trained" students, former soldiers of the UPR Army and self-proclaimed atamans) had secondary and higher education. And, therefore, they were psychologically more vulnerable, who found it more difficult to adapt and maintain their previous or newly acquired professional (social) status in comparison with emigrants, who did not have any education. Ukrainian political refugees were forced to engage in activities, which insured them to survive physically in the new socio-economic and cultural conditions.

The older generation of emigrants in the fight against unemployment used literary fees, visits of senior officials, pawnshops, loans in shops, and the physical unskilled labor in the end. Inventions, scandals (disputes, betting) and divination were intermediate options.

The younger generation of emigrants-campers began theoretical and practical learning new professions, foreign languages, and did physically unskilled work in the least.

Key words: *interwar Czechoslovaczczyna, Ukrainian emigration, physical and intellectual work, everyday life.*

Українська політична еміграція міжвоєнної доби була зумовлена як Першою світовою війною, так і поразкою Української революції. За межами своєї державної території опинилися уряди УНР і ЗУНР, які різними методами продовжували боротьбу за повернення в Україну. Окрім того, в еміграцію потрапила значна кількість військових, мобілізованих до армій Денікіна і Врангеля, та тих, хто внаслідок Першої світової війни потрапив у полон. Емігрантами ставали і цивільні біженці, які втікали від воєнного лихоліття та більшовицького терору. Такими ж були й трудові емігранти з Галичини. Точної цифри великого «витікання» людей з України до ЧСР не встановлено. Приблизна кількість українських вихідців у цій країні коливається в межах 20 тис осіб [1].

Історичне тло відображення виробничо-трудової повсякденності «українських пражан» – мемуари, спогади, щоденники безпосередніх учасників тих подій, а також документація низки архівних фондів.

Процес еміграції кардинально змінив соціальний статус українського вихідця, бо ж колишні його соціальні ролі і чітке місце у соціальній ієрархії групи не бралися до уваги «новим» життям та «новим» суспільством, до всього ушент нівелювалися попередні соціальні контакти та відносини.

Великий тлумачний словник сучасної української мови розшифровує поняття «адаптація» як активне пристосування індивіда до умов середовища і результат цього процесу. Власне, термін «адаптація» досить поширений і використовується в різних галузях науки. Так, у соціології та психології виділяють виробничу та соціальну адаптацію. Кожен із цих видів має самостійну сферу: соціальна діяльність не зосереджує свою увагу лише на виробництві, натомість виробнича включає у себе технічні, біологічні та соціальні аспекти. Ці два види адаптації перетинаються одне з одним, проте домінуючою є соціальна адаптація [2, с. 237].

Соціальна адаптація – це процес пристосування індивіда до умов соціального середовища; вибудовування ним адекватного відношення із соціальними об'єктами; його інтегрування у соціальні групи, що передбачає прийняття ним норм і цінностей нового соціального середовища. Для соціальної адаптації вагомим є узгодженість оцінок і домагань індивіда із цінностями та цілями оточуючого його соціуму. Соціальна адаптація має такі (умовні) рівні: макрорівень (у межах загального соціуму); мезорівень (трудова або виробнича соціальна адаптація); мікрорівень (внутрішня соціальна адаптація). Ми зупинимось як на мезорівні, так і на макрорівні соціальної адаптації «українських пражан», однак спершу розглянемо ще й поняття соціального статусу.

Соціальний статус попри різні теорії походження терміна здебільшого витлумачується як «становище у суспільстві». Це й обсяг політичних та юридичних прав, і соціальний вимір (рівень доходу, рівень освіти, стать, етнічне походження, місце в структурі влади), і визнання та оцінка з боку інших індивідів (престиж або певний ранг) [3, с. 659]. І соціальна адаптація і, власне, соціальний статус мають, своєю чергою, певні символи (книги, костюми, автівки тощо) та передбачають «виконання» певної ролі (інтелігенція, військові, політики тощо).

Маємо відзначити, для українських політичних вихідців у міжвоєнній ЧСР адаптаційні питання виявилися болючими через те, що всі вони (професура, кадрові офіцери, держслужбовці, політики, а ще й «новопідготовлене» виключно для України студентство – колишні вояки армії УНР та самопроголошені отамани) були спільноту здебільшого із середньою або вищою освітою. А отже, психологічно були більш уразливими індивідами, яким важче було адаптуватися та утримувати свій попередній

або щойно набутий професійний (соціальний) статус порівняно з емігрантами, котрі не мали будь-якої освіти. У нових соціально-економічних і культурних умовах українські політичні вихідці змушені були займатися справами, які давали їм змогу суто фізично вижити.

Виробничу (трудова) повсякденність (мезорівень соціальної адаптації) української емігрантської інтелігенції в ЧСР у 1920–1930-х роках ми проілюструємо завдяки порівнянню трьох умовних груп: 1) старшого покоління – молодшого покоління; 2) викладачів – студентів кількох українських вищих емігрантських навчальних закладів у ЧСР (УВУ, УГА, УВПІ ім. М. Драгоманова); 3) представників української інтелігенції різних політичних таборів (демократичного, соціалістичного, монархічного та націоналістичного).

Розпочнемо з першої умовної групи «старше покоління – молодше покоління». Аналізуючи та порівнюючи «молодість» зі «старістю», маємо відзначити відразу одну цікаву обставину: перед тим як перебраться до Праги, й старі, й молоді вихідці проявили, так би мовити, «специфіку» свого соціально-професійного влаштування ще у Відні та таборах інтернованих у Польщі. І саме в такій практично незмінній формі перенесло її до Чехословаччини. Як згадувала Надія Суровцева¹, «... коли лекцій не було і прийшлося вкрай скрутно, я винайняла одну зі своїх двох кімнат.... На початку в мене жив бувший міністр юстиції, український сенатор Сергій Павлович Шелухин². Це був уже старий, але дуже жвавий, енергійний і недурний чоловік, але він дуже тужив за Україною, сім'єю, мови не знав абсолютно і почував себе препогано, що відбивалося на його настрою. Жив у мене на повному утриманні. Отже, доводилося варити йому його улюблені страви і чимало морочитися. Українських емігрантів Шелухин не любив, Директорії теж і вічно лаявся з ними. Належав він до партії соціалістів-федералістів. До революції був, либонь, суддею. Пожив у мене недовго, щось зиму.

На зміну йому приїхав Дмитро Антонович³, син відомого професора Володимира Антоновича. Він саме повернувся з Італії, де був послом українського уряду; разом із ним приїхали аташе того посольства Сергій Пащенко та художник Юрко Вовк⁴ – онук Антоновича та професора-етнографа Хведора Кіндратовича Вовка⁵, якого ми, петербурзькі студенти, знали, боялися та шанували. Пащенко вступив до Сільськогосподарської академії (у Відні. – О.З.), де я була викладачкою, і оселився поблизу. Антонович же разом з онуком по рекомендації Шелухина оселилися у мене.

Антонович був професором історії мистецтва, соціалістом-демократом, людиною вже літньою, але з претензіями на молодість. Живучи у мене, він писав якусь книжку, здається, з історії мистецтва і цілі дні працював по бібліотеках. Онук його, молодий і дуже талановитий хлопець, натомість цілими днями сидів удома і не працював, чим дуже драгував свого діда. Час від часу Вовк малював дуже вдалі карикатури для журналів, що видавалися на еміграції.... Але легковажний хлопець заробляв дуже мало, витрачав усе дуже швидко і нерозважливо. Це викликало між моїми квартирантами постійні суперечки та незгоди. Антонович кричав високим сопрано, а вайлакуватий хлопець одмовчувався. А потім малював на діда дотепні карикатури і клав йому на стіл» [4, с. 34].

Зіштовхнувшись у Австрії з безробіттям, старе покоління взяло на озброєння для боротьби з ним: літературні гонорари, аудієнції у вищих чиновників, заклад дорогих речей у ломбард, кредити у крамницях і тільки на останок фізичну некваліфіковану працю. Проміжними варіантами були ще винахідництво, епатаж (суперечки, закладництво) та ворожіння. Наприклад, професор, філософ Дмитро Іванович Чижевський⁶ пропонував як у Австрії, так і у Швейцарії винайдені ним «крильця для плавання», а полюбляючи котів, розробив рекомендації для європейських багатіїв щодо розведення та догляду тих або інших котячих порід; маючи ж феноменальну пам'ять, він пам'ятав номери всіх своїх проїзних квитків і цим вигравав суперечки «на гроші». Оригінально виходила зі скрути і Наталя Геркен-Русова⁷, котра досить професійно ворожила на картах і камінні.

¹ **Надія Віталіївна Суровцева** (1896–1985) – українська громадська діячка, історик, перекладач, журналіст, згодом жертва сталінських репресій.

² **Сергій Павлович Шелухін** (1864–1938) – український учений, юрист, історик, дипломат, письменник та педагог.

³ **Дмитро Володимирович Антонович** (1877–1945) – український історик мистецтва й театру, політичний діяч, один із засновників Музею визвольної боротьби в Празі.

⁴ **Юрій Володимирович Вовк** (1899–1961) – графік, портретист, книжковий ілюстратор.

⁵ **Федір Кіндратович Вовк** (1847–1918) – український антрополог, етнограф, археолог, музезнавець, видавець, літературознавець.

⁶ **Дмитро Іванович Чижевський** (1894–1977) – український науковець-енциклопедист, культуролог-славіст, філософ, літературознавець, лінгвіст.

⁷ **Наталя Геркен-Русова** (1897–1979) – українська художниця, сценограф, театралознавець, літературознавець, громадська діячка.

Молоде ж покоління емігрантів-таборян (здебільшого колишні вояки армії УНР й отамани) натомість взялося за навчання (теоретичне та практичне) новим професіям, вивчення іноземних мов і, врешті, за ту ж фізичну некваліфіковану працю для того, щоб у пошуках кращої долі полишити згодом ці табори.

Що було обопільним як для старих, так і молодих вихідців, котрі з Відня перебралися до Праги, то це любов до зустрічей у кав'ярнях, яка у Празі трансформувалася у любов до того чи іншого сорту пива в «господах», де ще й до усього можна було поспівати. Надія Суровцева писала про «феномен віденської кави та європейських кафе» як своєрідну форму колективної еміграційної психотерапії: «...Там налагоджувалися ділові справи, відбувалися невеличкі засідання, там зустрічалися і поважні діячі, і молодь, там можна було знайти працю, помешкання, довідатися політичні новини та українські сенсації, послухати і погомоніти, зустріти нових емігрантів, дізнатися чергові плітки. Там були земляки...» [4, с. 46].

Не менш цікавою й по змозі винахідливою (оригінальною) була трудова адаптація викладачів та студентів вищих українських еміграційних вишів. Першість тут була за Подебрадською сільськогосподарською академією, «срібло» – за Вищим педагогічним, а «бронзу» утримував Український вільний університет.

Першість «подебрадців» у соціально-виробничому адаптуванні не дивувала. Цей виш уважався «хлібним», бо «випускав у світи» агрономів, хіміків, зоотехніків, землемірів, лісівників, інженерів-гідротехніків, інженерів-механіків, кооператорів, товарознавців, статистів. Та і контингент був тут здебільшого дисциплінований, вояцький.

Першість, власне, серед самих «подебрадців» утримували хіміки. Наприклад, професор хімії Сергій Комарецький⁸ із колегами по кафедрі органічної хімії зайнявся розведенням помідорів. І, як відзначав ще один професор УГА, Василь Іванис, у цій ділянці хіміки мали чималі успіхи: «...Біля лябораторії (позаду) був пустир з кількома деревами, що його також винаймала Академія. Цю площу здебільшого обробляли, поділивши на грядки, професори-хіміки, які садили цибулю, часник, огірки та помідори. Вони навіть змагалися, у кого виросте це краще і добивалися до 70 помідорів на 1 куці» [5, с. 33]. З урахуванням того, що в Академії викладалися кооперація та товарознавство і вишу потрібні були додаткові фінансові надходження, можна зробити висновок про продаж Академією надлишку врожаю огірків та помідорів.

Не будемо відкидати того факту, що в хімічних лабораторіях Академії постійно був спирт. Інженер-гідротехнік Валентин Сімянцев⁹ писав: «Для наших хіміків пляшка горілки – це тільки чвертка спирту та трохи лушпиння із цитрини. Спирт вони дешево мали для лябораторок...» [6, с. 37]. Тобто горілка вироблялася як для власного споживання, так і на продаж.

У вільний від занять та літературної діяльності час у 1930-х роках доцент УГА Василь Костянтинович Королів¹⁰ продавав патентовані держачки для брилів: «Один період ранніми ранками, коли Прага ще спала, біг я на далекі передмістя затримувати робітників, що їхали на працю на вельосипедах, і пропонувати їм патентований держак для бриля при їзді на ровері. Був це маніпісінський щипок, що насаджувався на держало ровера і дуже дотепно тримав скиненого з голови бриля. З кожного проданого вішака мав дістати півкрони» [7, с. 160].

Підпрацьовували також і студенти-подебрадці. Валентин Сімянцев пригадував: «Через Громком (Український громадський комітет (1921–1925). – О.З.) чоловік двадцять подебрадців дістали працю в маєтку пана Микулова (десь аж під Пльзем). Не так близько до Подебрад. Розглядали ми той край – гарні села з гарними забудовами – ніде солом'яної стріхи, все черепиця червона. Расова скотина пасеться. Великі череди. Багато фабричних коминів. Бруквані гарні дороги...»

У маєтку завів нас пан Микулов до службового приміщення. Простора з великими вікнами кімната, попід стінами ліжка на вояцький штаб з матрацами, на ліжках дбайливо складені подушки, простирадла, прикривки, рушники – все чистеньке. Посеред кімнати великий стіл, навколо лави,

...У перший день дістали ми і статут: що можна, а чого не можна робити, до кого звертатися, коли будемо діставати платню. Були й жнива, а потім возовиця. У господаря було чимало добрих машин...» [6, с. 85–86].

Не відставали від «подебрадців» і «драгоманівці». Постійні приватні уроки вокалу давала лектор вокалу Любов Ліндфорс¹¹. Виступала в ресторанах та на різноманітних музичних заходах і субдиригентка

⁸ **Сергій Данилович Комарецький** (1881–1952) – український хімік, професор Української господарської академії в Подебрадах, у 1941–1945 рр. – директор Українського технічного господарського інституту в Регенсбурзі.

⁹ **Валентин Іванович Сімянцев** (1899–1992) – військовий, скульптор родом із Харківщини, за фахом – інженер-гідротехнік, сотник армії УНР.

¹⁰ **Василь Костянтинович Королів (Старий)** (1879–1941) – український громадський діяч, письменник, видавець.

¹¹ **Любов Ліндфорс** (1873–1925) – українська піаністка, лектор вокалу УВПІ ім. М. Драгоманова в Празі, донька Софії Русової.

Української республіканської капели в європейському турне Платоніда Росіневич-Щуровська¹². У її репертуарі були як українські народні пісні, так і українські класичні твори, а ще російські романси й шансон.

Мав підприємницький хист і голова Української селянської спілки в ЧСР Федір Олександрович Сумневич¹³. У 1923 р. Федір Сумневич був обраний на посаду голови Української селянської спілки в Празі. На базі цієї організації було створено чимало різноманітних курсів: миловарні, гарбарські, бібліотечні, бортницькі курси консервування та ремонту взуття та багато інших. Проте найбільшою популярністю як серед старого, так і молодого еміграційного контингенту користувалися автотракторні курси – сучасний аналог курсів із підготовки водіїв різних категорій. Курси запрацювали в 1925 р., тоді як протягом 1924-го Федір Сумневич активно листувався з майбутніми викладачами курсів щодо оптимальних і належних умов оплати їхньої праці, виробляв правила прийому та навчання, розшукував трактори й автомобілі для лізингу та оренди. За свідченням багатьох українських та білоруських вихідців, автотракторні курси мали шалену популярність як у Празі, так і поза її межами [8, арк. 15].

Щодо ж соціально-виробничої адаптації представників української інтелігенції різних політичних таборів (демократичного, соціалістичного, монархічного та націоналістичного), то тут чи не найцікавіше. Як на диво, назвати найбільш працьовитими потрібно соціалістів та демократів, бралися до роботи й радикали. А ось націоналісти та монархісти спокійніше ставилися до фізичної праці. Однак причина такої «ледачості» останніх була не в тому, що націоналістична чи промонархічна молодь не знала фізичної праці, зовсім ні. Причина була іншою. Вона крилася в ідейності, прагненні не зректися своїх політичних ідеалів, а також в амбітності, намаганні за допомогою політичної доктрини домогтися певних вершин у суспільно-політичній ієрархії, змінити/підвищити свій соціальний статус.

Той же Валентин Сімянцев згадував у 1927 р.: *«Приїхав до пана Микулова новий наш студент-робітник, Бать, гетьманець. З вокзалу його легеньку валізку ніс якийсь хлопчак. Для нього це було чимось нормальним, але нам ніяк не лізло під покришку. Батеви як паничеві дісталась легша робота – пасти гусей. Гуси цілком порядні сотворіння і, напевно б, слухали б Батя, але от гусак – ні. До чого ж був сміливий, зарозумілий, нахабний та зухвалий. Гуси в шкоду, Бать до них, гусак до Батя. Хворостини він зовсім не боявся. Отже, Бать тікав від такої напасти, а гуси наслися у шкоді. Чортів гусак відгадав людину і часто-густо ганяв Батя по полю. Такого інтелігентного, в темному одязі, капелюсі, з книжечкою чи газетою кишені про всяк випадок.*

Згодом Бать дістав нове завдання – полоти на картоплинищі бур'яни. Та і тут біда: ніяк він не міг розпізнати де бур'ян, а де бадилля, все ж зелене. Він смикав, рвав і теребив усе, що лізло під руку... Попрацював наш Бать на різних «посадах», але завжди з однаковими наслідками. Тай і поїхав «додому» до Праги. Господар навіть його своїм «Рол Ройсом» на двірець відвіз» [6, с. 89].

А в 1936 та в 1939 рр. Сімянцев відзначав уже інше: *«Працювала більшість на будівництві в гідроелектростанції на річці Влтаві. (Шлюзові комори і привід – рукав річки з'єднували турбіни – саме те для насгідротехніків)... Проте ... інженер-інженером, а вантаж піску – погодинна оплата. 5–6 корон за годину. Заробити 35 корон у день було в ті часи фантастикою» [9, с. 95–96].*

Потрібно, щоправда, відзначити й той факт, що не всі українські емігранти спромоглися пристосуватися до ситуації та змінити за потреби фах. Наприклад, для Євгена Харлампійовича Чикаленка¹⁴ це було поготів неможливо. Євгенові Чикаленку, який усе життя був багатою людиною, важко було адаптуватися до скрутних матеріальних обставин. Так, в УГА в Подєбрадах (завдяки викладацькій зарплаті та стипендії від Спілки українських техніків сільського господарства) він отримував 1 500 чехословацьких крон. В одному із записів свого «Щоденника» від 1926 р. він передавав свої переживання із цього приводу так: *«Тут я тільки й живу думками – якби дожити місяця, чим би заробити на недохвату, яку терплю під кінець кожного місяця. Не то що записувати в щоденник, а й жити не хочеться, так мені остогидли оті турботи за корону. Всі тутешні люде, принаймні з лекторського персоналу, здавна звикли жити заслуженою платнею, і дома вони так само жили двадцятим числом (днем отримання заробітної платні. – О.З.), як і тут. А я «вродився буржуєм» і того 20-го числа не знав і ніколи не думав – чим я доживу місяця; я думав про гроші хіба тільки тоді, коли бачив потребу в їх для якоїсь громадської справи. А от тепер на старості літ доводиться і мені жити думкою – чим дожити до кінця місяця; весь вік я давав людям аванси, а тепер доводиться їх самому просити...» [10, с. 114].*

¹² Платоніда Росіневич-Щуровська (1893–1973) – українська диригентка, учениця Олександра Кошиця.

¹³ Федір Олександрович Сумневич (1885–?) – український кооператор, засновник Рівненської «Просвіти», повітовий губернатор Волині, асистент кафедри політичної економії та правознавства УВП ім. М. Драгоманова. У 1929 р. повернувся на Волинь. Із 1929 р. подальша доля невідома.

¹⁴ Євген Харлампійович Чикаленко (1861–1929) – визначний громадський діяч, благодійник, меценат.

А ось Станіслав Северинович Дністрянський¹⁵ намагався, не змінюючи фах, не стільки скаржитися на відсутність грошей, скільки їх заробити. Його цікавило питання обміну валют. Саме із цього питання він активно листувався з дружиною Софією Львівною Дністрянською¹⁶, котра залишилася у Відні, а потім переїхала до Львова, та намагався переказувати їй більш-менш регулярно поштовими переказами гроші. 03.11.1921 він писав з Праги до дружини: «...Не знаю, яким чином цього місяця виплатили мені аж 27.000 к. Наші пенсії підвищено і до кінця грудня можемо цілком добре при унів. вийти. Будемо мати мабуть по 4.000 чеських корон місячно; з того осядуться досить значну суму, більше чим половину...» [11, с. 181]. 19.11.1921 Дністрянський пише дружині вже про те, що бажані нею музичні твори композитора Клода Дебюссі коштують у Празі 400 чехословацьких крон, тобто дорівнюють 24 тис австрійським кронам. Про таке співвідношення валют свідчать й такі стрічки Дністрянського: «Крім цього, переказую Тобі квіт до Німчука на 15 чеських крон, котрі побери від него зараз після одержання мого листа або в чеських кронах, або – як схочеш – в еквіваленті австрійськими (900 а. к.)...» [11, с. 204]. У листі Дністрянського йдеться про австрійські та чехословацькі крони і про переїзд Українського вільного університету з Відня до Праги. Зрозумілою з листа є й та інформація, що «грошовий статус» і «купівельна спроможність» чехословацької крони були більш стабільними, ніж австрійської. Після розпаду Австро-Угорщини саме Чехословаччина взялася стабілізувати курс валют із метою недопущення подальшого знецінення австрійської крони, що існувала в статусі валюти після розпаду імперії ще до 1925 р. Австро-Угорщина зобов'язувалася перестати виплачувати військові облигації та здійснювати кредитування урядів Австрії та Угорщини відповідно. Проте австро-угорський банк порушив домовленості, і це призвело до штемпелювання банкнот у міжвоєнній ЧСР, а із цим, відповідно, до інфляції австрійської крони. Як видно з листа Станіслава Севериновича, співвідношення чехословацької крони до австрійської становило на той час 1:60.

У грудні 1921 р. Дністрянський до всього занепокоєний і станом польських марок (до 29.04.1924 в обігу були польські марки, запозичені в Німеччині; із 1924 р. завдяки грошовій реформі 1 злотий дорівнював 1.800.000 польських марок): «Сьогодні рано писав я до Тебе картку. Тепер пишу в каварні і якраз вичитав в газетах віденських про обмін польських марок в банкнотах по 1000, 500 і 100. Сказано, що ці «Banknoten» переводять банки віденські від 2 аж до 15 грудня. Не знаю, чи заводять у Польщі нові банкноти, чи може австрійські власті припорочають стягнення. Будь що будь, мусиш довідати ся... Старай на кожний випадок обміняти ті польські марки, які є в нас, на австр[ійські]корони» [11, с. 241].

Із 1928 р. листи Дністрянського – зовсім інші. Так, 02.03.1928 він повідомляє: «Перед хвилькою вислав до Тебе карточку і зголосився по гроші в канцелярії. Діставши гроші, висилаю Тобі 1.000 ч.к. і приписую ще кілька слів...» [11, с. 287].

26 квітня 1928 р. Дністрянський вислав дружині чергових 500 крон (15 доларів, у 1923–1933 р. співвідношення чехословацької крони до американського долара становило 2,96:1 (3:1)), 27 квітня 1928 р. знову простим поштовим переказом ще 500 крон. Останні дані про грошові поштові перекази Дністрянського датуються травнем 1928 р. і в сумі 1000 чехословацьких крон. У всіх своїх листах до дружини пан Станіслав просить її гарно харчуватися та вдягатися і не шкодувати грошей «на здоров'я».

Маємо відзначити ще один момент: на українських вихідців у ЧСР хоча і чекала некваліфікована праця, проте вона часто-густо давала більший заробіток, ніж інтелектуальна. Наталка Наріжна свідчила про те, як сусідка-чешка якось сплутала професора Костя Лоського¹⁷ у домашньому комбінезоні із садівником і наказала виконати певний фронт робіт, заплативши за роботу непогані гроші. Згодом цей факт надав професору ґрунт для постійних розмірковувань щодо дивних реалій життя. І це за умови, що за характеристикою Євгена Чикаленка родина Лоських жила в ЧСР «по-буржуйські» [12, с. 31].

Отже, проблеми зайнятості та соціально-професійної адаптації в умовах еміграції виявилися досить болючими питаннями для українських вихідців. Пошуки стабільного й постійного (регулярного) доходу і пошуки «місця під сонцем» в умовах нових життєвих реалій як окремий спосіб боротьби за життя змусили багатьох емігрантів виявити неабияку кмітливість.

¹⁵ Станіслав Северинович Дністрянський (1870–1935) – український учений-правник і політичний діяч, автор проєкту Конституції ЗУНР.

¹⁶ Софія Львівна Дністрянська (1882–1956; перепохована в Ужгороді 29.03.2001) – українська піаністка та педагог, рідна сестра відомого українського географа, академіка Степана Рудницького.

¹⁷ Костянтин Володимирович Лоський (1874–1933) – український громадський і політичний діяч, історик права, дипломат і публіцист.

Література:

1. Нова Україна. Прага. 1922. Ч. 1. 46 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
3. Універсальний словник-енциклопедія / уклад. М.В. Попович (гол. ред.) та ін. ; 4-е вид. Львів : Тека, 2006. 1432 с.
4. Суровцева Н. Спогади. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. 432 с.
5. Іванис В. Стежками життя. Спогади. Книга V. Новий Ульм. Німеччина, 1962. 517 с.
6. Сімянців В. Студентські часи. (Спогади). Чехо-Словаччина. Роки 1923–1929. Вашингтон : Д.К., 1973. 91 с.
7. Королів (Старий) В. Згадки про мою смерть. Торонто : Добра книжка, 1961. 246 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України в м. Києві (ЦДАВОВУ). ф.3925. оп. 1. спр. 10. 24 арк.
9. Сімянців В. Інженер-емігрант у Чехо-Словаччині (1929–1945). В-во Юліана Середяка. Buenos Aires – Philadelphia, 1978. 113 с.
10. Чикаленко Є. Щоденник (1925–1929) / упоряд., передм. та ком. І. Старовойтенко. Київ : Темпора, 2016. 448 с.
11. Софія і Станіслав Дністрянські. Листи. Спогади. Статті : монографія / за ред. д-ра мистецтвозн., проф. Г. Карась ; упоряд. : Г. Карась, Л. Обух. Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. 350 с.
12. Наріжна Н. Дитячими очима (Спомин). Praha, 2010. Vydalo Sdružení Ukrajinek v České republice. Editor Mykola Mušinka. 100 s.

УДК 94(567)«1991+2003»:[355.422+358.422(623.746.174)]

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.15>

ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ УДАРНИХ ГЕЛІКОПТЕРІВ АН-64 «АПАЧ» ЯК СКЛАДОВОЇ ЧАСТИНИ ТАКТИЧНИХ ГРУП У ВОЄННИХ КОНФЛІКТАХ НА ПРИКЛАДІ ОПЕРАЦІЙ «БУРЯ В ПУСТЕЛІ» І «СВОБОДА ІРАКУ»

Потоцький Олександр,*orcid.org/0000-0001-9954-5809**ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу**Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*

У проблемно-хронологічній послідовності досліджено процес використання ударних гелікоптерів АН-64 «Апач» як складової частини тактичних груп у воєнних конфліктах на прикладі операції «Буря в пустелі» і «Свобода Іраку». Автором зазначено, що воєнні конфлікти кінця ХХ ст. і першого десятиліття ХХІ ст. характеризуються домінуючим застосуванням авіації, у тому числі армійської. Війни в районі Перської затоки достатньо повно продемонстрували правильність курсу на підвищення ролі армійської авіації в бою, а також їхньої тісної взаємодії з іншими родами сухопутних військ та тактичною авіацією. Проаналізовано вплив ударних гелікоптерів із високоточним озброєнням на загальновійськовий бій та доведено необхідність перегляду принципів застосування інших засобів вогневого ураження. Відображено злагодженість дій та налагоджену координацію засобів ураження різноманітних родів та видів збройних сил, уміння ударних гелікоптерів працювати в рамках мережецентричної моделі бойових дій. Порівняльна характеристика специфіки застосування ударних гелікоптерів як складової частини тактичних груп обох операцій дала змогу простежити еволюційні зміни гелікоптерів як засобу вогневої підтримки сухопутних військ. Доведено, що значне підвищення бойових можливостей армійської авіації було досягнуто за рахунок її використання у складі мобільних угруповань: загальновійськових, гелікоптерних та гелікоптерно-літакових тактичних групах. Їх використання дало змогу підвищити вогневу міць і мобільність з'єднань та частин сухопутних військ з одночасним зменшенням їхнього кількісного складу та втрат особового складу, оскільки головний акцент робився на нанесенні максимального вогневого ураження противнику високоточним озброєнням на всю глибину його побудови до моменту безпосереднього зіткнення з ним. За допомогою загальнонаукових методів аналізу, синтезу та моделювання проаналізовано застосування ударних гелікоптерів як складової частини тактичних груп та визначено їхні основні завдання і способи їх виконання.

Ключові слова: операція «Свобода Іраку», операція «Буря в пустелі», армійська авіація, тактична група, ударний гелікоптер, АН-64 «Апач».

Pototskyi Oleksandr. Experience of using attack helicopters АН-64 «Apache» as a component of tactical groups in military conflicts on the example of operations «Desert Storm» and «Iraqi Freedom»

The process of using attack helicopters АН-64 «Apache» as a component of tactical groups in military conflicts is studied in problem-chronological order on the example of operations «Desert Storm» and «Iraqi Freedom». The author notes that the military conflicts of the late ХХ century and the first decade of the ХХІ century characterized by the dominant use of aviation, including army aviation. The wars in the Persian Gulf have fully demonstrated the correctness of the course to increase the role of army aviation in combat, as well as their close cooperation with other branches of ground forces and tactical aircraft. The influence of attack helicopters with high-precision weapons on the general military battle is analyzed and the necessity of revision of the principles of application of other means of fire destruction is proved. Coordination of actions and well-coordinated means of destruction of various branches and service branches of armed forces, the ability of attack helicopters to work within a network-centric model of combat operations are reflected. The comparative characteristics of the specifics of the use of attack helicopters as part of the tactical groups of both operations allowed us to trace the evolutionary changes of helicopters as a means of fire support for the ground forces. It is proved that a significant increase in the combat capabilities of army aviation was achieved through its use in mobile groups - all-military, helicopter and helicopter-aircraft tactical groups. Their use allowed to increase the firepower and mobility of major military units and units of the ground forces while reducing their number and loss of personnel, as the main emphasis was on inflicting maximum fire damage on the enemy with high-precision weapons to the all depth of its construction until direct contact. With the help of general scientific methods of analysis, synthesis and modeling, the use of attack helicopters as a component of tactical groups is analyzed and their main tasks and methods of their implementation are determined.

Key words: operation «Iraqi Freedom», operation «Desert Storm», Army Aviation, tactical group, attack helicopter, АН-64 «Apache».

Постановка проблеми. Війни в зоні Перської затоки на зламі тисячоліть на практиці підтвердили та розширили погляди керівництва Збройних сил (далі – ЗС) США на роль і місце в сучасній війні армійської авіації (далі – АА), дали змогу в реальних бойових умовах перевірити можливості новітнього на той час ударного гелікоптера АН-64 Apache («Апач»). Стратегія ведення цієї війни та її наслідки донині привертають увагу політиків і військових експертів. Війни та збройні конфлікти кінця ХХ ст. і першого десятиліття ХХІ ст. характеризуються домінуванням на полі бою авіації, яка застосовується у формі повітряної наступальної операції або повітряної кампанії. При цьому основним способом виконання оперативних завдань виступають масовані ракетно-авіаційні удари із застосуванням високоточної зброї, носіями якої є й сучасні ударні гелікоптери, здатні ефективно уражати об'єкти противника. А «висока напруженість, швидкоплинність і динамічність бойових дій, їх наземно-повітряний характер, одночасний потужний вогневий вплив на всю глибину побудови військ, застосування різноманітних способів ведення бою, швидкий перехід від одних видів дій до інших, складна радіоелектронна обстановка, широке застосування різноманітних сил і засобів видів ЗС» [1, с. 7], що характерні для сучасного загальновійськового бою, вимагають «посилення взаємодії і координації дій всіх видів ЗС» [2, с. 28]. Тому «основними умовами успішного їх ведення стануть досягнення інформаційної переваги над противником, підвищення стратегічної і тактичної мобільності військ, а також ефективності їх бойового і тилового забезпечення» [2, с. 28], адже перехід від панування в повітрі до панування в повітряно-космічній та інформаційній сферах становить сутність імперативу майбутніх воєнних конфліктів.

Залежно від завдань і умов обстановки підрозділи АА, озброєні ударними гелікоптерами АН-64 «Апач», «можуть діяти як складовий компонент тактичних груп (загальновійськових, гелікоптерних або гелікоптерно-літакових) або ж надаватися бригадам (батальйонам), а іноді приймати у своє оперативне підпорядкування сили і засоби інших родів військ» [3, с. 21]. З огляду на це, вбачаються актуальними питання сучасного аналізу досвіду використання ударних гелікоптерів АН-64 «Апач» як складової частини тактичних груп (далі – ТГр) у воєнних конфліктах на прикладі операцій «Буря в пустелі» і «Свобода Іраку» та оцінки останнього для забезпечення безпеки держави у нових геополітичних умовах, адже, безперечно, не є перебільшенням, що засоби повітряного нападу (далі – ЗПН) стають головним інструментом військової політики будь-якої держави світу. Проте у цій роботі не розглядається політичний аспект.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сфері наукових розробок тематики використання гелікоптерних ТГр у воєнних конфліктах на прикладі операцій у Перській затоці варто відзначити доробки таких вітчизняних учених, як: Г.А. Дробаха, С.М. Піскунов, І.М. Тихонов [4], О.М. Жарик [5], С.В. Орехов, О.В. Лезік, С.І. Корсунов, Б.К. Примоченко [6]. Аналіз основних напрямів упровадження принципів мережецентричних війн у збройних силах провідних країн світу здійснили О.В. Лаврінчук, В.В. Валерко, Є.В. Цветков [7]. Своєю чергою, основні напрями щодо підвищення рівня захищеності розвитку озброєння та військової техніки розкривають М. Лисий, А. Мисик, В. Дачковський, Я. Горбачова [8]. Ґрунтуючись на аналізі досвіду війн та локальних конфліктів, С.П. Мосовим та С.Й. Хорошиловою [9] ідентифіковано особливості та проблемні питання застосування тактичної безпілотної розвідувальної авіації. Особливості дій незаконних збройних формувань на території Республіки Ірак детально характеризує С.М. Попко [10]. У сучасних війнах особливого значення набув підготовчий період, А.В. Слюсаренко наголошує, що «у цей час, як правило, здійснюється демонстрація сили ... проведення широкомасштабних навчань, перебазування авіації на передові аеродроми тощо», зокрема підготовка до бойових в Іраку (2003 р.) тривала близько п'яти місяців [11, с. 173]. Розвиток тактики дій ЗПН у локальних конфліктах ХХІ ст. детально описують Г.А. Дробаха, С.М. Піскунов та І.М. Тихонов [4]. С.В. Гузченко і С.П. Ярош [12] аналізують прийоми та способи застосування підрозділів у складі міжвидових ТГр. У дослідженні «Тенденції розвитку збройної боротьби в повітрі та їх вплив на формування вимог до перспективних зенітних ракетних систем» [13] М.А. Шершнев, Ю.В. Наливайко та В.В. Воронін висвітлили сучасні тенденції розвитку збройної боротьби у повітрі. Зміст і динаміку інформаційно-психологічного впливу США у військових операціях в Іраку 1990–2010 рр. розкриває А.Р. Підлісний [14].

Найбільше фактажу щодо досліджуваної теми знаходимо на сторінках американських дослідників, серед яких відзначимо А.Х. Кордесмана (А.Н. Cordesman) [15], Ф.В. Тейта (F.W. Tate) [16], Р.Ф. Дора (R.F. Dorr) [17] та Дж. Бернштейна (J. Bernstein) [18].

Американська історіографія збагатилася дослідженнями багатьох аспектів вибраних нами операцій, але окремого аналізу щодо застосування «Апач» як складника ТГр науковці ще не робили, зіславшись на відсутність поки даних про результати їх застосування.

Виходячи з відсутності в нашій роботі політичного складника, ми, пам'ятаючи про радянсько-американське, а з 1991 р. російсько-американське ідеологічне протистояння, зважаємо на міждисциплінарний характер наукового явища нашого військово-історичного дослідження, а тому в роботі все ж звертаємося до окремих розвідок радянських та російських військових теоретиків, вибираючи найменш політично заангажовані.

Проте, незважаючи на наявний науковий доробок, проблема використання ударних гелікоптерів як складника ТГр у міжнародних конфліктах досліджується доволі фрагментарно у рамках різних наукових праць, що зумовлює необхідність подальшого наукового пошуку.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз матеріалів свідчить, що в Іраку військові операції США та їхніх союзників повсюдно використовувалися як полігон для бойових випробувань низки нових та модернізованих систем керованої зброї і платформ-носіїв із метою визначення їх ефективності, виявлення організаційних та технологічних недоліків для подальшого вдосконалення. Оригінальність пропонованого дослідження полягає у тому, що автором розглядається дилема в контексті планування протидії загрозам воєнного характеру, у зв'язку з чим **метою статті** є дослідження процесу використання ударних гелікоптерів АН-64 «Апач» як складника ТГр у воєнних конфліктах на прикладі операцій «Буря в пустелі» і «Свобода Іраку», оцінка їхньої ролі у сучасному бою та в контексті протидії загрозам воєнного характеру.

Виклад основного матеріалу. Пропонуємо розпочати дослідження з невеликого екскурсу в історію армійської авіації США напередодні вибраного нами для дослідження періоду. За вісім років до подій у Перській затоці Міністерство оборони США у 1983 р. створило Командування АА. На такий крок американців надихнув не лише досвід, отриманий під час війни у В'єтнамі, а й «спроможності (...) «Апач» самостійно виконувати ширший спектр завдань і створила сприятливе підґрунтя для виокремлення АА США як окремого роду військ» [19, с. 154]. Уже в січні наступного 1984 р. до ЗС США було поставлено перші 315 одиниць АН-64 [20]. На той період уже існувало бачення щодо «сильнішої міжвидової інтеграції», запроваджене у 1976 р. як поняття «повітряно-наземна операція» (AirLand Battle) (далі – ПНО), що стало складником тотожної доктрини, упроваджені у FM 100-5 в редакції 1982 р. [21, с. 5]. До того ж у доктрині ПНО «вводилася в дію концепція «операція (бій) у глибині» (deep operation). За задумом військового керівництва США, (...) першочерговою метою (...) був розгром других і наступних ешелонів військ противника для забезпечення перемоги в «ближній зоні» (close operation). У цьому документі також уточнювався термін «рубіж координації вогневої підтримки» (Fire Support Coordination Line, FSCL), який, як правило, визначався за максимальною дальністю дії польової артилерії й установлювався умовну межу між зонами операцій (бойових дій) СВ і «операціями в глибині», що проводять ВПС» [22, с. 33]. У 1986 р. вогневі можливості новітнього ударного гелікоптера АН-64А та інших засобів вогневого ураження, що надійшли у війська та що вражають цілі на дальності понад 150 км, змусили військове керівництво США переглянути вищенаведені доктрини застосування військ, у т. ч. шляхом оновлення FM 100-5. Проте після перевірки доктрини ПНО на практиці під час проведення операції «Буря в пустелі» командування СВ США виступило з ініціативою значно відсунути FSCL від своїх військ, який установлювався, як правило, на відстані 10–20 км від лінії бойового зіткнення військ (далі – ЛБЗ) та використовувався командуванням ВПС під час планування і проведення операцій з ізоляції району бойових дій (interdiction mission) та безпосередньої авіаційної підтримки (close air support, CAS) [22, с. 33–34].

В операції «Буря в пустелі» ударні гелікоптери АН-64А брали участь як у повітряній (17.01.1991–23.02.1991), так і в повітряно-наземній (24–28.02.1991) наступальних операціях (морську десантну операцію забезпечували гелікоптери АН-1W Cobra Корпусу морської піхоти США).

Символічно, що перших ударів у цій війні о 2:38 17 січня 1991 р. завдали саме АН-64А у складі ТГр «Нормандія» (Task Force Normandy), яка з погляду розвитку воєнного мистецтва започаткувала нову форму застосування ударних гелікоптерів – гелікоптерну тактичну групу (далі – ГТГр), яка вперше на практиці перевірила розроблену в часи «холодної війни» концепцію «операцій у глибині» [16, с. 42].

Зокрема, до складу ГТГр «Нормандія» під командуванням командира 1-го батальйону 101-го авіаційного полку 101-ї повітряно-штурмової дивізії (далі – ПШД) СВ США підполковника Річарда Коді (Richard Cody) з позивним «Дік» (Dick) увійшли вісім ударних гелікоптерів АН-64А «Апач» 101-ї ПШД СВ США і два багатоцільових гелікоптера МН-53 J Rave Low («Пейв Лоу») ВПС США. Напередодні 14 січня в рамках реалізації задуму операції «Щит пустелі» ГТГр здійснила 720-мильний (1158-кілометровий) переліт усередині Саудівської Аравії на передовий аеродром у західній частині країни. Завданням ГТГр «Нормандія» було знищення двох радіолокаційних станцій протиповітряної оборони Іраку на захід від Багдаду за 460 миль (700 км) від іраксько-саудівського кордону

з метою створення коридору для літаків ВПС Багатонаціональних сил (далі – БНС) антиіракської коаліції. Увійшовши у повітряний простір Іраку, ГТГр «Нормандія» розділилася на дві команди по чотири АН-64А (Червону та Білу команди [Red Team and White Team]), кожна з яких супроводжував МН-53J, які десантували спецназ, завданням якого було навести лазерним промінням протитанкові ракети «Апачей» класу «повітря – земля» AGM-114 Hellfire на цілі. Слід зазначити, що для проведення даної операції були вибрані власне гелікоптери, а не літаки через висунення таких вимог: забезпечення гарантованого знищення важливих цілей; необхідність досягнення раптовості; негайне підтвердження результатів атаки [17, с. 32–33].

Ще один показовий приклад використання ударних гелікоптерів АН-64 «Апач» як складника ТГр у першій війні у Перській затоці став наймасштабнішим в історії АА застосуванням загальновійськової тактичної групи (далі – ЗВТГр) з аеромобільною підрозділами в основі. ЗВТГр – «тимчасове військове формування, яке створюється в тактичній ланці для ведення загальновійськового бою. Склад ЗВТГр залежить від поставленого бойового завдання, місця в бойовому порядку, умов обстановки та ін. Їх основу зазвичай становлять мотопіхотні (механізовані) танкові (бронетанкові), повітрянодесантні, аеромобільні й т. ін. частини та підрозділи з доданими підрозділами інших родів військ і спеціальних військ» [23, с. 23].

Так, у рамках наступальних дій операції «Меч пустелі», яка почалася 24 лютого, ГТГр у складі понад 100-та гелікоптерів СН-47 Chinook («Чінук») та УН-60 Black Hawk («Блек Хок») за підтримки ударних «Апач», які відбили атаки резервів противника та забезпечили десантування повітряно-штурмових ТГр 101-ї ПШД (близько 2000 осіб) під час захоплення аеродрому Ес-Сальман [17, с. 106]. За чотири дні повітряно-наземної операції «Апач» довели свою ефективність як засіб вогневої підтримки СВ, у т. ч. у складі гелікоптерно-літакових тактичних груп (далі – ГЛТГр), взаємодіючи невеликими групами з літаками-штурмовиками А-10. Загалом 14 батальйонів «Апач» створили необхідні умови для успішного проведення сухопутної операції [16, с. 43].

У ніч із 23 на 24 лютого 19 гелікоптерів (у тому числі 11 АН-64 «Апач») ГТГр зі складу 4-а бригади АА 1-ї бронетанкової дивізії (далі – БРТД) 7-го армійського корпусу США провели «розвідку боєм на глибину 50 км від лінії передбачуваного зіткнення з метою розкриття й уточнення оборони противника. <...> Коли 25 лютого 1 БРТД перейшла в наступ, вона зустріла незначний опір і швидко подолала його» [24, с. 32].

Усього за час проведення операції «Буря в пустелі» «Апачі» випустили 2876 AGM-114 Hellfire, а, наприклад, лише 4-й батальйон 229-ї авіаційної бригади знищив 50 танків в одному бою [25, с. 105].

На відміну від операції «Буря в пустелі», в якій використовувалася модифікація АН-64А «Апач», на яких ще не були встановлені GPS, через що ті змушені були в складі ГТГр «Нормандія» слідувати за МН-53J Rave Low, обладнаними GPS, до операції «Свобода Іраку» вже була розроблена D-модель, яка перенесла «Апач» в епоху цифрових технологій. Нова авіоніка дала змогу ефективніше використовувати гелікоптери у складі ТГр, оскільки надавала можливість екіпажам обмінюватися захищеною інформацією, визначати цілі та отримувати картину поля бою в режимі реального часу. Зокрема, «перші 24 АН-64D були поставлені армії США навесні 1997 року» [18, с. 8–9].

Фактично застосування ударних гелікоптерів АН-64D «Апач» як складника ТГр дало змогу реалізувати концепцію мережецентричної війни (Network Centric Warfare), а також «способи проведення наступальних операцій, в основу яких покладено мобільні дії військ <...> їх здатність постійно випереджати противника, захоплювати ініціативу, створювати перевагу на вибраних напрямках у короткі строки, завдавати раптових ударів та розгромлювати противника по частинах, своєчасно виходити з-під його ударів» [26, с. 216].

Аналіз досвіду застосування ЗВТГр виявив, що їхні завдання в обох війнах в Іраку були схожими, а саме:

- «розвідка противника (як повітряна, так і розвідка боєм);
- забезпечення висадки, розгортання та вступу в бій основних сил;
- вогнева підтримка основних сил або продовження ведення розвідки» [27, с. 236].

В обох операціях США втратили по чотири «Апача» [15, с. 37], що також є показовим показником їх надійності, щоправда, після 2003 р. в умовах партизанської війни ця цифра зростає.

Висновки. Аналіз досвіду бойового застосування у воєнних конфліктах сучасності ударних гелікоптерів АН-64 «Апач» як складника тактичних груп на практиці підтвердив як збільшення ролі гелікоптерів, озброєних високоточним озброєнням, так і ефективність трансформації бойових порядків спеціально створених мобільних угруповань сухопутний військ (ГТГр, ЛГТГр та ЗВТГр), про які йшлося, оскільки вони дали змогу максимально ефективно застосовувати тактику й озброєння військ,

тобто значно підвищили їхні бойові можливості. Основною особливістю ведення наступальних дій АА у складі ТГр є запобігання лобовим бойовим зіткненням основних сил із противником шляхом організації дистанційно-безконтактного впливу на нього, що виступає головним способом успішного виконання завдань.

Операції «Свобода Іраку» та «Буря в пустелі» наочно продемонстрували кількісне зростання засобів розвідки та вдосконалення ЗПН. Нині країни НАТО не лише здійснюють закупівлю гелікоптерів у великій кількості, а й активно просувають їх на експорт, зокрема нашим країнам-сусідам. Вищенаведена інформація стимулює здійснювати ретельний аналіз наявного досвіду застосування авіації у збройних конфліктах. Ґрунтовні висновки дають змогу робити виважені кроки з чітко усвідомленим прагненням реалізації ключових завдань щодо пошуку нових форм та способів доцільного використання гелікоптерів та авіації Збройних сил України.

Література:

1. Бойовий статут Сухопутних військ Збройних сил України. Частина II (батальйон, рота). Київ : Командування Сухопутних військ Збройних сил України, 2010. 217 с.
2. Балахонцев Н., Медін А. Развитие форм и способов ведения военных действий в начале XXI века. *Зарубежное военное обозрение*. 2003. № 04(673). С. 25–28.
3. Васильев Г. Армейская авиация США. *Зарубежное военное обозрение*. 1988. № 06. С. 17–23.
4. Дробаха Г.А., Піскунов С.М., Тіхонов І.М. Розвиток тактики дій засобів повітряного нападу в локальних конфліктах ХХІ століття. *Системи озброєння і військова техніка*. 2010. № 1(21). С. 6–10.
5. Жарик О.М. До питання застосування авіації в сучасних операціях. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил*. 2010. № 1(23). С. 13–15.
6. Авіаційна ракета AGM-65 «Мейверик», досвід її застосування та оцінка як цілі для підрозділів протиповітряної оборони Сухопутних військ / С.В. Орехов та ін. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних сил*. 2021. № 1(67). С. 26–31. DOI: <https://doi.org/10.30748/zhups.2021.67.03>.
7. Лаврінчук О.В., Валерко В.В., Цветков С.В. Аналіз основних напрямів упровадження принципів мережецентричних війн у збройних силах провідних країн світу. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2012. № 2. С. 87–93.
8. Напрямки розвитку озброєння та військової техніки щодо підвищення рівня захищеності / М. Лисий та ін. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Військові та технічні науки»*. 2019. № 3(81). С. 391–408. DOI: <https://doi.org/10.32453/3.v81i3.483>.
9. Мосов С.П., Хорошилова С.Й. Особливості застосування тактичної безпілотної розвідувальної авіації у воєнних конфліктах. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2018. № 1(62). С. 90–96. DOI: <https://doi.org/10.33099/2304-2745/2018-1-62/90-96>.
10. Попко С.М. Особливості дій незаконних збройних формувань на території Республіки Ірак. *Військово-науковий вісник*. 2009. Вип. 11. С. 275–286.
11. Слюсаренко А.В. Досвід ведення бойових дій у локальних війнах кінця ХХ – початку ХХІ століть та його використання у підготовці Збройних сил України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2006. № 572. С. 172–178.
12. Гузченко С.В., Ярош С.П. Аналіз досвіду ведення бойових дій міжвидовими тактичними групами в ході війн і локальних конфліктів. *Наука і техніка Повітряних сил Збройних сил України*. 2013. № 4(13). С. 9–13.
13. Шершнев М.А., Наливайко Ю.В., Воронін В.В. Тенденції розвитку збройної боротьби в повітрі та їх вплив на формування вимог до перспективних зенітних ракетних систем. *Системи озброєння і військова техніка*. 2009. № 1(17). С. 25–30.
14. Підлісний А.Р. Зміст і динаміка інформаційно-психологічного впливу США у військових операціях в Іраку (1990–2010 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 724. С. 221–228.
15. Cordesman A.H. The Lessons of the Iraq War: Main Report. Center for Strategic and International Studies. Washington. 2003. Eleventh Working Draft. 427 p. URL: https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/media/csis/pubs/iraq_instantlessons.pdf.
16. Tate F.W. Army Aviation as a Branch, Eighteen Years After the Decision : monograph. Fort Leavenworth : School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College, 2001. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a394423.pdf> (дата звернення: 08.04.2019).
17. Dorr R.F. Desert Storm AIR WAR. The POWER Series. Motorbooks International, 1991. 128 p.
18. Bernstein J. AH-64 Apache Units of Operation Enduring Freedom and Iraqi Freedom / edit. by Tony Holmes. Oxford : Osprey Publishing Midland House, 2005. 97 p.
19. Потоцький О., Фургес О. Становлення та розвиток армійської авіації США. *Гілея. Ч. 1. Історичні науки*. 2019. Вип. 149(10). С. 151–156.
20. Williams J. Aviation Chronology 1971-1984. Fort Rucker: Aviation Historian's Office of Army Aviation Center, 2001.
21. FM 100-5 Operations : Field Manual 14 June 1993. Washington, D.C. : Headquarters Department of the Army, 1993. 163 p.
22. Кондратьев А. Проблемы организации авиационной поддержки операций сухопутных войск США. *Зарубежное военное обозрение*. 2009. № 11(752). 32–40.

23. Ярош С.П., Гузченко С.В. Класифікація тактичних груп. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних сил*. 2016. Вип. 3(48). С. 21–25.
24. Матвеев Е. Действия бригады армейской авиации США в операции «Буря в пустыне». *Зарубежное военное обозрение*. 1994. № 5. С. 31–32.
25. Laur T.M., Llanso S.L. *Encyclopedia of Modern U.S. Military Weapons* / edit. by. W. J. Boyne. New York : Berkley Books, 1995. 497 p. URL: <https://qu.edu.iq/library/wp-content/uploads/2020/09/3.pdf> (дата звернення: 20.06.2021).
26. Скородід С., Філюнкін Є., Камалов Є. Аналіз характеру ведення сучасних наступальних операцій. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія «Військові та технічні науки»*. 2017. № 4(74). С. 210–222.
27. Потоцький О. Військово-історичні аспекти застосування гелікоптерних тактичних груп у воєнних конфліктах сучасності. *Застосування Сухопутних військ Збройних сил України у конфліктах сучасності* : зб. тез допов. наук.-практ. конф., м. Львів, НАСВ, 20 листопада 2020 р. Львів, 2020. С. 236.

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.16>

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КРИЗЬ ДОСВІД РЕСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

Притулюк Василь,

аспірант кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Культурна спадщина – це сукупність успадкованих нацією від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини, результат надбань духовної та матеріальної культури народу. Одними з різновидів матеріальної культури є рукописи, книги, архівні матеріали, наукові колекції, різноманітні предмети художнього, історичного або ж археологічного значення, які мають художнє, історичне, етнографічне чи наукове значення. Саме про таку частину культурної спадщини йтиметься у запропонованій статті.

Найчастіше народи, що проживають на порубіжних землях, мають спільну історію або ж будували власну державність на одних і тих самих теренах чи пережили військові конфлікти, стикаються з проблемою спільної культурної спадщини. Доволі часто трапляється так, що на одні й ті самі об'єкти культурної спадщини висловлюють претензії два або більше народів. Ці питання нині регулюються міжнародним правом, саме останнє і визначає приналежність того чи іншого об'єкта культурної спадщини до надбань конкретної нації.

Реституція культурних цінностей у відносинах між державами відіграє надзвичайно важливу роль не лише у справі збереження та відтворення фондів культурної спадщини нації, а й у збереженні та розвитку добосусідських відносин між державами. Україна та Республіка Польща з 90-х років ХХ ст. налагодили та розвивають співпрацю у справі реституції культурних цінностей та спільній пам'яткоохоронній діяльності, що є надзвичайно важливим для розбудови двосторонніх міждержавних відносин.

Українсько-польське порубіжжя впродовж усієї своєї історії є класичним прикладом поліетнічного регіону, місцем зустрічі різних культур, їх взаємодії та синтезу. Подібний синкретизм спричинив те, що в історичному просторі українсько-польського порубіжжя прослідковується яскраве переплетіння двох культур, розташування великої кількості об'єктів культурної спадщини двох народів.

Ключові слова: культурна спадщина, національна культура, реституція, Україна, Республіка Польща, співпраця, охорона пам'яток, міжнародне право.

Pritulyuk Vasil. Preservation of cultural heritage through the experience of restitution of Ukrainian-Polish relations

Cultural heritage is a set of cultural heritage objects inherited by the nation from previous generations, the result of the spiritual and material culture of the people. One of the types of material culture are manuscripts, books, archival materials, scientific collections, various objects of artistic, historical or archaeological significance, which have artistic, historical, ethnographic or scientific significance. This part of the cultural heritage will be discussed in the proposed article.

Most often, peoples living on the border lands have a common history or have built their own statehood in the same areas, or have survived military conflicts, face the problem of common cultural heritage. It is quite common for two or more peoples to claim the same cultural heritage sites. These issues are now governed by international law, the latter of which determines the affiliation of a cultural heritage site to the heritage of a particular nation.

Restitution of cultural values, in relations between states, plays an extremely important role not only in the preservation and reproduction of the cultural heritage of the nation, but also in the preservation and development of neighborly relations between states. Since the early 1990s, Ukraine and the Republic of Poland have established and are developing cooperation in the restitution of cultural property and conservation activities, which is extremely important for the development of bilateral interstate relations.

Throughout its history, the Ukrainian-Polish border has been a classic example of a polyethnic region, a meeting place for different cultures, their interaction and synthesis. Such syncretism has led to the fact that in the historical space of the Ukrainian-Polish border there is a bright intertwining of two cultures, the location of a large number of cultural heritage sites of the two peoples.

Key words: cultural heritage, national culture, restitution, Ukraine, Republic of Poland, cooperation, protection of monuments, international law.

Національна культурна спадщина для кожного народу є невід'ємною складовою частиною його історії, ментальності, власне його буття. Вона успадковується від попередніх поколінь, нагромаджується й у підсумку становить матеріальну та духовну культуру нації. Беззаперечно, культурна спадщина є невід'ємним складником національної ідентичності і виступає критерієм нерозривного зв'язку поколінь, а тому надзвичайно важливо, щоб культурні надбання народу слугували цьому ж народу.

У цьому сенсі одним із важливих чинників доступу нації до її культурного спадку постає реституція. Реституція культурних цінностей – у міжнародному праві особлива форма повернення майна історичного, наукового, художнього, духовного та іншого культурного значення, неправомірно вилученого і вивезеного з території країни походження під час збройного конфлікту державою з окупованою нею територією іншої держави. Щодо культурних цінностей застосовуються загальні правила реституції.

Міжнародна правова охорона культурних цінностей будується на основі загальноновизнаних міжнародних принципів і норм як на універсальному (акти ООН та ЮНЕСКО), так і на регіональному рівні (конвенції Ради Європи, багатосторонні та двосторонні угоди країн тощо). Важливу роль у цій сфері відіграють також двосторонні договори держав та їхні національні законодавства [8, с. 60].

Відповідно до ст. 13 Договору між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р., регламентується, що сторони вживатимуть заходів, спрямованих на виявлення і повернення культурних та історичних цінностей, які були втрачені, незаконно вивезені або іншим нелегальним шляхом опинилися на території другої сторони [1, с. 613].

Для реалізації положень Договору 28 грудня 1992 р. при Кабінеті Міністрів України було створено Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей, головною метою якої було виявлення й облік культурних цінностей, що були вивезені з України, та їх повернення [5, с. 29].

Загалом культурна спадщина – це сукупність успадкованих сучасниками від попередніх поколінь культурних цінностей. Розрізняють матеріальну та нематеріальну культурну спадщину. До першого її різновиду належать: 1) пам'ятки архітектури та монументального мистецтва й подібні до них пам'ятки археології та історії, а також пов'язані з ними природні об'єкти; 2) найрізноманітніші визначні місця; 3) рукописи, книги, архівні матеріали, всілякі предмети художнього, історичного або археологічного значення, наукові колекції, які мають художнє, історичне, етнографічне чи наукове значення. До нематеріальної культурної спадщини належать: традиції, звичаї, обряди, свята (святкування), традиційні ремесла, інші форми збереження та демонстрування досвіду, навичок і знань, що мають значення для окремих спільнот і передаються з покоління в покоління [3, с. 568]. Культурна спадщина підлягає збереженню та охороні, а також повинна бути доступною для якомога більшого кола зацікавлених людей і всіляко популяризуватися.

У запропонованій статті йтиметься про один із важливих складників національної культурної спадщини, один із її матеріальних різновидів: рукописи, книги, архівні матеріали, всілякі предмети художнього, історичного значення, наукові колекції, які мають художнє, історичне, етнографічне чи наукове значення, котрі у результаті реституції були повернути українському та польському народам згідно з чинним законодавством.

Одним із найперших позитивних досвідів українсько-польського співробітництва у справі реституції є передача Республікою Польща Україні архівних збірників, протоколів громадської організації «Просвіта» за період 1868–1923 рр., які до початку 90-х років ХХ ст. зберігалися в архіві Варшавської бібліотеки. Перш ніж детально охарактеризувати процес реституції та сам повернутий архів, вважаємо за необхідне наголосити, що переговорний процес із приводу повернення культурних надбань, як правило, є досить складним, тому особливого значення під час вирішення спірних питань набуває виваженість поглядів політичних лідерів, і попри все процес передачі культурних цінностей є доволі тривалим.

Відомо, що з початку 90-х років ХХ ст. українсько-польські міждержавні відносини динамічно розвиваються, Україна посідає чільне місце у польській східній політиці [14, с. 117]. У руслі добросусідства та партнерства на ініціативу польського президента під час його візиту в Україну в 1993 р. як прояв поваги до українського народу Л. Валенса передав Україні архівні збірники протоколів громадської організації «Просвіта» [2, с. 133]. Цю вузьку проблему досліджували молоді українські вчені Ю. Ключук, А. Нінічук, І. Тичина, наголошуючи на важливості повернення в Україну цієї частини культурного спадку, що у міжвоєнні десятиліття був переміщений до Польщі.

Відомо, що частина архіву товариства «Просвіта» через політичні та військові пертурбації, що відбувалися у Західній Україні в міжвоєнні десятиліття та в роки Другої світової війни, опинилася за межами Львова, зокрема і на території Польщі. Книги та документи архіву товариства «Просвіта» ледве не були втрачені у роки Другої світової війни, потрапивши під німецькі бомбардування [5, с. 36]. Згодом цей архів опинився у будівлях одного з фільварків графині фон Пфайль, а точніше, у великій мурованій стайні в Аделіні (нині – Загородно під Золоторією в Польщі). Знайшли їх аж у 1945 р. під час перших пошукових акцій, що проводилися польськими бібліотеками. Таким чином, разом зі збірками Національної бібліотеки львівські архіви потрапили до Варшави [7, с. 626].

Як зазначає Л. Стрільчук, поверненню в Україну архіву товариства «Просвіта» передувала кропітка робота польських та українських експертів із питань реституції культурних цінностей. Саме завдяки

роботі експертів відбулася систематизація матеріалів архіву для повернення його в Україну. Матеріали товариства «Просвіта» становили цілісний комплекс протоколів засідань Товариства – від становлення, розширення напрямів роботи, створення структури товариства та перших загальних зборів. Архівні документи дають можливість виокремити визначних просвітян, ознайомитися з їхньою просвітницькою діяльністю та простежити суспільно-політичні погляди членів товариства «Просвіта», які в різні часи входили до її складу, зокрема: М. Коцюби, К. Левицького, В. Бачинського, І. Брики, Л. Залужного, І. Романчука, П. Озаркевича, Я. Веселовського, А. Жука, Я. Вєсьоповського, Я. Колшунюка, І. Романчука, П. Огоновського та багатьох інших [8, с. 66].

Важко переоцінити значення повернутого у нашу державу архіву товариства «Просвіта», бо саме завдяки його документам стало можливим відтворення хроніки подій щодо становлення та розвитку Товариства, вивчити особливості та напрямки діяльності «Просвіти», встановити кількісний склад просвітян та їх поіменні списки [11, с. 65].

Активізація українсько-польського співробітництва у справі реституції культурних цінностей припадає на 1996 р., саме тоді 25 червня було підписано Угоду між Урядом України та Урядом Республіки Польща «Про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей» [12].

В Угоді, зокрема, йдеться про те, що Уряд України та Уряд Республіки Польща, керуючись положеннями Договору між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво та Попередньою Угодою між Урядом України та Урядом Республіки Польща з питань культурного та наукового співробітництва, «...усвідомлюючи необхідність охорони та збереження культурного надбання України і Республіки Польща, що становить невід'ємну частину всесвітньої культурної спадщини, враховуючи величезні втрати, що їх зазнали культури українського та польського народів унаслідок історичних процесів і подій, зокрема під час Другої світової війни, та підтверджуючи, що повернення народам утрачених і незаконно переміщених культурних цінностей сприятиме розвитку національних культур і служитиме зміцненню співробітництва між нашими сусідніми державами...» [12], домовляються про утворення Міжурядової українсько-польської комісії.

Згідно зі ст. 3 Угоди, основними напрямками діяльності Міжурядової комісії є:

1. Пошук, облік та ідентифікація культурних цінностей, які є предметом розшуку Договірних Сторін, та взаємне інформування.

2. Підготовка експертних висновків у справах претензій щодо повернення культурних цінностей, висловлюваних Договірними Сторонами [12].

Наступним кроком стало створення експертних груп у галузі бібліотек, архівів, історико-археологічних цінностей та музеїв, головним завданням яких був пошук та уточнення відомостей про культурні цінності, які були незаконно переміщені з території їх походження. Було обумовлено взаємне повернення, у тому числі на поетапній основі, незаконно переміщених цінностей, що становлять культурну спадщину обох країн [9, с. 364].

Відповідно до укладеної Угоди, обидві сторони домовилися про те, що буде розпочато проведення спільного обліку, інвентаризації та дослідження з метою встановлення кількості, вартості та стану рухомих культурних цінностей, які пов'язані з історією та культурою іншої Договірної Сторони і знаходяться на територіях обох держав; із метою захисту, збереження, розшуку та повернення культурних цінностей, пов'язаних із культурою та історією України та Республіки Польща, що були визнані як втрачені або незаконно переміщені на територію іншої Договірної Сторони, утворена Міжурядова українсько-польська комісія двічі на рік буде проводити засідання почергово у кожній із держав [10, с. 219–220].

Так, із середини 90-х років розпочалася кропітка робота українських та польських експертів із виявлення та повернення у країни походження національної культурної спадщини. Слід визнати, що РП мала набагато більший досвід роботи у цій сфері, тому українські експерти часто переймали досвід польських колег. Національну спадщину, повернуту в Україну, завдяки діяльності Національної комісії було передано на постійне збереження до архівного, бібліотечного, музейного фондів України, уведено в науковий та культурний обіг. Правонаступницею Національної комісії стала Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон, котру очолив О. Федорук [8, с. 65].

Слід визнати, що між українською та польською сторонами існує чимало суперечок та протиріч, якщо йдеться про реституцію окремих культурних цінностей. Яскравим прикладом цього може слугувати питання реституції «Осолінеуму», бібліотеки, що була вивезена поляками до Вроцлава зі Львова у міжвоєнний період, оскільки і українська, і польська сторона вважають дану книгозбірню власним національним надбанням.

Не вдаючись в історію створення та переміщення бібліотеки, зазначимо, що на тему «Осолінеуму» у 90-х роках ХХ ст. двічі висловлювався президент Польщі А. Квасневський, зауваживши в грудні 1996 р., що ця проблема в польсько-українських відносинах вичерпана. А роком пізніше в інтерв'ю одній із берлінських газет він висловив припущення, що колекція, яка зберігається в Україні, може там і залишатися, але Польща вимагатиме гарантій, що вона зберігатиметься в належних умовах. Однак ці авторитетні голоси суттєво на ситуацію не вплинули. Не вирішило спірних питань і друге засідання Міжурядової комісії, що відбулося в лютому 1999 р. До речі, розбіжності у поглядах на львівську спадщину кардинально позначаються на позиціях України та Польщі щодо реституції тих культурних цінностей, які в часи Другої світової війни дійсно були вивезені нацистами зі Львова, а в повоєнні роки опинилися в третіх країнах. Уже стала хрестоматійним прикладом доля львівської колекції малюнків А. Дюрера [8, с. 72].

Загалом, як пише львівський дослідник С. Кот, упродовж 1997–2015 рр. відбулося шість засідань Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. Вони по чергові проходили в обох країнах: м. Львів – 14–15 травня 1997 р.; м. Варшава – 17–19 лютого 1999 р.; м. Київ – 5–6 березня 2001 р.; м. Варшава – 17–18 червня 2008 р.; м. Львів – 4–5 грудня 2010 р.; м. Ольштин, Республіка Польща, – 15–17 червня 2015 р. [4, с. 864–865].

Окрім того, регулярно відбуваються засідання двосторонніх груп експертів із музейних та бібліотечних цінностей та з питань архівної спадщини. Результати двосторонньої співпраці за досліджуванний період визначено низкою позитивних досягнень. Передусім слід відзначити високий рівень довіри та відкритості, що сформувався між українськими і польськими експертами та офіційними установами, а також плідні робочі контакти між музеями, архівами та бібліотеками обох країн. Досить успішно відбувається реалізація програми співробітництва між Львівською національною науковою бібліотекою імені Василя Стефаника і Національним закладом імені Осолінських, що у Вроцлаві, із виявлення та оцифрування матеріалів, котрі мають стосунок до згаданої вище колекції «Осолінеум». Титанічну роботу провели архівісти України та Республіки Польща щодо реалізації масштабних проєктів із виявлення і копіювання для польських архівів архівних документів Polonica, що зберігаються в архівних установах України, а також документів Ukrainica, котрі перебувають у польських архівних установах та є надзвичайно цінними для українських дослідників.

Українським та польським експертам було надано можливість провести детальні наукові експертизи низки музейних предметів із метою уточнення їх ідентифікації [4, с. 865], наприклад картин Г. Мясоєдова «Посуха» та Й.Б. Лампі «Портрет Станіслава Малаховського» [13, с. 50–52].

Як зазначає С. Кот, дослідник процесів реституції, у концептуальному сенсі значний інтерес становлять положення Протоколу стосовно концепції спільної польсько-української архівної спадщини (19–20 травня 2006 р.). Згідно з даним документом, спільну архівну спадщину становлять архівні зібрання, які належать до інтегральної частини національного архівного фонду однієї з держав і які при цьому мають велике значення для держави-партнера, але в силу об'єктивних обставин не підлягають домаганням реституції та повернення. Сторони відкрито зафіксували сферу своїх зацікавлень в архівних фондах країни-партнера. Для Польщі це архіви або їхні частини, утворені органами державної влади та органами місцевого самоврядування на частині теперішньої території України в період її приналежності до Королівства Польського, Речі Посполитої, пізніше Російської імперії та Австрії, Другої Речі Посполитої, архіви і документи польських громадських і суспільних установ та організацій, військових частин, окремих осіб, родин і сімей, утворених у ці періоди [4, с. 865–866].

Для нашої держави практичний інтерес становлять створені на теперішній території Республіки Польщі архіви та окремі документи українських громадських і суспільних організацій та установ, воєнних частин, окремих осіб, родів і сімей, створених у період і на території, що в різні часи належала до Королівства Польського, Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій, Другої Речі Посполитої.

У практичному плані співпраця сторін із реалізації концепції спільної українсько-польської архівної спадщини полягає у відкритості архівів та доступу до них, підготовці переліків та каталогів архівних зібрань, що підпадають під визначення спільної архівної спадщини, обміні інформацією про стан збереження, обробці та мікрофільмуванні джерел, а також плануванні їх дослідження і видання [13, с. 89–90].

Беззаперечно, що і українцям, і полякам україно необхідно з розумінням ставитися до значення національних культурних цінностей, що нині перебувають на території обох держав, як і до зусиль, які здійснюються обома сторонами, аби ці цінності опинилися на території держав їх приналежності. Від цього розуміння, від виваженості позицій та взаємотолерантості на пряму залежить успіх реституції національних культурних спадщин України та РП.

Підсумовуючи, зазначимо, що пройдений досі шлях у пошуках взаємного порозуміння чітко ілюструє складність та багатоплановість існуючої проблеми. Поряд із цим набутий досвід міждержавних переговорів є надзвичайно важливим етапом у розвитку українсько-польської співпраці в питаннях розшуку, повернення та реституції культурних цінностей. І цей досвід, особливо в частині позитивних результатів, спонукає Україну та Республіку Польща до пошуку ефективної моделі поглиблення співпраці.

Література:

1. Договір про добросусідство, дружні взаємини та співробітництво від 18 травня 1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 43. С. 613.
2. Ключук Ю. Польсько-українські взаємини з питань реституції культурних цінностей на прикладі архіву товариства «Просвіта». *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 16. 2016. С. 132–136.
3. Кот С.І. Культурна спадщина. *Енциклопедія історії України* : Т. 5: Кон – Кю / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2008. 568 с.
4. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.) : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
5. Нінічук А. Питання реституції в польсько-українських відносинах 90-х років XX століття (на прикладі архіву товариства «Просвіта»). *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 19. 2018. С. 34–39.
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей» від 28 грудня 1992 року. *Збірник постанов Уряду України*. 1993. № 1–2. С. 29.
7. Сварник Г. Доля архіву товариства «Просвіта» у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. № 19. С. 623–627.
8. Стрільчук Л., Стрільчук В. Інституційні складові українсько-польських гуманітарних взаємин і співробітництва : монографія. Луцьк : Волинські старожитності, 2013. 258 с.
9. Стрільчук Л.В. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (кінець XX – початок XXI століття) : монографія. Луцьк : Волинські старожитності, 2013. 608 с.
10. Стрільчук Л. Українсько-польські міждержавні відносини у сфері реституції та повернення культурних цінностей (90-ті роки XX – поч. XXI ст.). *Волинський музейний вісник. Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель*. 2012. Вип. 4. С. 219–222.
11. Тичина І. Польсько-українська співпраця з питань реституції культурних цінностей (на прикладі передачі архіву товариства «Просвіта»). *Актуальні проблеми зовнішньої політики України* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції студентів і молодих вчених. Чернівці : Чернівецький національний університет ім. Ю Федьковича, 2020. С. 64–65.
12. Угода між Урядом України та Урядом РП про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_120 (дата звернення: 12.03.2019).
13. Dziedzictwo archiwalne we współpracy Polski i Ukrainy. *Praca zbiorowa pod redakcją Władysława Stepniaka. Przemysł: Arhiwum Panstwowe w Premyslu*, 2009. 219 s.
14. Fedorowicz K. Ukraina w polskiej polityce wschodniej w latach 1989-1999. Poznań, 2004. 249 s.

УДК 930"652":61(091)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.17>

**«АСКЛЕПІЙ: ЗБІРКА ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДЖЕРЕЛ»
Е. ТА Л. ЕДЕЛЬШТЕЙНІВ – ПЕРША ФУНДАМЕНТАЛЬНА ПРАЦЯ
З ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУ АСКЛЕПІЯ**

Семененко Олена,
*аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків
історичного факультету
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

Статтю присвячено дослідженню праці німецько-американських філологів-класиків та істориків медицини Е. та Л. Едельштейнів «Асклепій: збірка та інтерпретація джерел» (1945 р.) та ставить за мету визначення її внеску в історіографію культу Асклепія. Культ бога лікування Асклепія виділявся серед величезної кількості античних культів своїми особливостями, серед яких були спеціалізація храмів Асклепія на хронічних захворюваннях; використання в асклепіонах як ірраціональних, так і традиційних методів лікування; доступність храмів для різних верств населення. Його історіографія нараховує майже півтора століття. Монографія подружжя Е. та Л. Едельштейнів є найповнішим узагальнюючим дослідженням із цієї проблематики. Вона складається з двох томів: у першому томі зібрано всі літературні та більшість епіграфічних джерел із культу Асклепія; другий том являє собою детальну історію розвитку культу, засновану на письмових джерелах. Учені розглянули походження Асклепія; відносини між храмовою та світською медициною; співіснування культу Асклепія та раннього християнства. Л. Едельштейн запропонував нове тлумачення низки концепцій, які домінували в тогочасній історіографії. По-перше, учений висунув гіпотезу, що Асклепій початково був героєм, а не хтонічним божеством, як уважали його сучасники. По-друге, Л. Едельштейн довів, що давньогрецька раціональна медицина виникла не в храмах Асклепія, а була надбанням лікарів-ремісників. По-третє, учений пояснював популярність культу Асклепія в античному світі філантропічною натурою божества та індивідуальним підходом до своїх пацієнтів. Монографія Е. та Л. Едельштейнів стала фундаментом для дослідження окремих аспектів культу прийдешніми поколіннями істориків та мала колосальну практичну цінність. Таким чином, Е. та Л. Едельштейни зробили великий внесок у поглиблення розуміння античної медицини.

Серед недоліків праці науковці зазначали ігнорування Е. та Л. Едельштейнами матеріальних джерел, без свідчень яких неможливо було дослідити всі аспекти культу Асклепія; штучний поділ давньогрецької медицини на раціональну та ірраціональну, який ускладнив розуміння сутності культу бога-лікаря; синхроністичний підхід до вивчення культу, який створював помилкове враження, що останній розвивався лінійно протягом усього періоду свого існування та не мав регіональних особливостей.

Ключові слова: історіографія, Л. Едельштейн, антична медицина, Асклепій.

Semenenko Olena. «Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies» by E. and L. Edelstein – the first fundamental work on the study of the cult of Asclepius

This article is devoted to the study of the work of the German-American classical philologists and historians of medicine E. and L. Edelstein "Asclepius: Collection and Interpretation of Testimonies" (1945), and aims to determine its contribution to the historiography of the cult of Asclepius. The cult of the god of healing Asclepius stood out among a vast number of ancient cults for its peculiarities, among which there were specialization of Asclepius temples on chronic diseases; use of both irrational and traditional healing methods in the asclepeions; and the accessibility of the temples to various strata of the population. Its historiography spans almost a century and a half. The monograph of the Edelsteins is the most complete generalizing study on the subject. It consists of two volumes: the first volume contains all the literary and most of epigraphic sources on the cult of Asclepius; the second volume is a detailed history of the development of the cult, based on written sources. The scholars studied the origin of Asclepius; relations between temple and secular medicine; and coexistence of the cult of Asclepius and early Christianity. L. Edelstein offered a new interpretation of a number of concepts that dominated the historiography of the time. First, he hypothesized that Asclepius was originally a hero and not a chthonic deity, as his contemporaries believed. Secondly, L. Edelstein proved that ancient Greek rational medicine arose not in the temples of Asclepius, but was the domain of medical craftsmen; thirdly, the scientist explained popularity of the cult of Asclepius in the ancient world by the philanthropic nature of the deity and his individual approach to his patients. the Edelsteins' monograph became the foundation for the study of certain aspects of the cult by successive generations of historians and was of enormous practical value. Thus, the Edelsteins' made a major contribution to deeper understanding of ancient medicine.

Key words: historiography, L. Edelstein, ancient medicine, Asclepius.

Культ бога лікування Асклепія був одним із найпоширеніших та найвпливовіших в античному світі. Він проіснував із кінця VI ст. до н. е. по V ст. н. е., переживши майже всі інші античні культури.

Історіографія культу Асклепія нараховує майже півтора століття. Крізь його призму історики вивчають релігію та медицину Давньої Греції та Давнього Риму, структуризацію античного суспільства, особливості розвитку різних регіонів античного світу. Проте донині надбання науковців мають розрізнений характер, а тому актуальною залишається потреба в дослідженні, систематизації, узагальненні історіографії культу Асклепія та виокремленні недостатньо вивчених аспектів за цією проблематикою.

Найбільш повним, узагальнюючим дослідженням культу Асклепія стала праця німецько-американських філологів-класиків та істориків медицини Е. та Л. Едельштейнів «Асклепій: збірка та інтерпретація джерел», яка побачила світ у 1945 р. У першому томі цієї праці, автором якої була Емма Едельштейн, зібрано всі літературні та більшість епіграфічних джерел із культу Асклепія. Другий том, написаний Людвігом Едельштейном, являє собою детальну історію розвитку культу Асклепія, засновану на письмових джерелах. Л. Едельштейн розглянув найактуальніші на той час дискусійні питання із цієї проблематики та запропонував низку нових концепцій щодо їх вирішення. Монографія Е. та Л. Едельштейнів стала фундаментом для дослідження окремих аспектів культу прийдешніми поколіннями істориків та мала колосальну практичну цінність. Л. Едельштейн зробив дуже багато для поглиблення розуміння античної медицини, здійснивши те, що американський історик медицини Ллойд Стевенсон назвав «тихою революцією у вивченні давньогрецької медицини» [21, с. 183].

Оскільки від часу виходу рецензій на працю Е. та Л. Едельштейнів у 1940–1960-х роках не з'явилося жодної праці, присвяченої вищезазначеній монографії, окрім коротких згадок в оглядах історіографії культу Асклепія, доцільно провести ретельний аналіз цієї праці та спробувати окреслити її значення для дослідження культу бога-лікаря.

Таким чином, метою статті є аналіз внеску праці Е. та Л. Едельштейнів в історіографію культу Асклепія. Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: виокремити аспекти культу Асклепія, які Л. Едельштейн уважав найактуальнішими в європейсько-американській історіографії першої половини ХХ ст.; проаналізувати особливості підходу Л. Едельштейна до вивчення культу Асклепія; вирізнити нові тлумачення усталених концепцій, запропоновані Л. Едельштейном.

Історіографічна база. Джерельна база дослідження є цілком задовільною та охоплює власне працю Е. та Л. Едельштейнів «Асклепій: збірка та інтерпретація джерел», рецензії на неї, посилання в оглядах історіографії з культу Асклепія в наукових текстах та біографічні нариси, присвячені Л. Едельштейну.

Вихід у світ монографії Е. та Л. Едельштейнів у 1945 р. мав широкий резонанс у європейсько-американській науковій спільноті того часу. Одразу декілька іменитих науковців написали рецензії на «Асклепія». Серед них були філологи-класики, історики медицини, дослідники класичної міфології та релігії М. Нільссон А.Д. Нок, Д. Шулліан, Е. Акеркнехт. Усі рецензенти визнавали беззаперечну практичну цінність монографії Е. та Л. Едельштейнів як першої збірки письмових джерел та першої фундаментальної праці із цієї проблематики [14, с. 215; 15, с. 45; 19, с. 28; 1, с. 404]. Активну полеміку серед науковців викликали нові тлумачення Л. Едельштейном концепцій, які панували в тогочасній історіографії культу Асклепія. Зокрема, учений виступив проти гіпотези щодо хтонічного походження Асклепія; оскаржив думку щодо існування у давньогрецькому світі конфлікту між храмовою та світською медициною; піддав критиці теорію, що давньогрецька раціональна медицина зародилася у храмах Асклепія [8, с. 22].

Після смерті Л. Едельштейна в 1966 р. вийшли перші біографічні статті, написані в пам'ять про ученого його колегами – провідними спеціалістами з історії медицини та філологами-класиками О. Темкіним, Л. Стевенсоном, Д. Бронком, Ж. Стеннардом, Ф. Кудленом. Цей матеріал містить важливі відомості щодо соціально-політичного становища, в умовах якого довелося жити і працювати Е. та Л. Едельштейнам; дає уявлення про особистість Л. Едельштейна як ученого; розкриває своєрідність його підходу до вивчення античної історії [22, с. 4; 21, с. 181; 2, с. 180; 20, с. 381; 13, с. 173]. Сучасні біографічні дослідження представлені статтями істориків медицини Т. Рюттена, Ф. Стахнісча, С. Поу, в яких особлива увага приділяється діяльності ученого в 1930-ті роки, позначені приходом до влади у Німеччині НСДП, антисемітською політикою нацистів та її наслідками для наукової спільноти країни [16, с. 1; 18, с. 53].

Загальна інформація про працю «Асклепій: збірка та інтерпретація джерел» міститься в оглядах історіографії до наукових робіт, присвячених історії культу Асклепія. Зокрема, такі дослідники, як К. Кереньї, Л.В. Бронвен, Ю. Рітмюллер, уважали, що монографія залишається одним із найбільш узагальнюючих досліджень культу Асклепія до наших днів. Але деякі позиції автора потребують перегляду у світлі появи нових джерел [12, с. 13; 3, с. 4; 17].

Таким чином, можна зазначити, що джерельна база дослідження є репрезентативною та дає змогу виконати поставлені мету та завдання.

Людвіг Едельштейн (1902–1965) – німецько-американський історик медицини, філолог-класик до 1933 р. працював асистентом в Інституті історії медицини та лектором з історії точних наук у Берлінському університеті ім. Фрідріха Вільгельма [16, с. 2].

На початок 1930-х років Л. Едельштейн був відомим експертом у галузі стародавньої історії медицини та класичної філології, одним із найталановитіших та найбільш перспективних молодих науковців. Колеги характеризували Л. Едельштейна як людину розсудливу, з образним мисленням та широтою світогляду [21, с. 182; 18, с. 66].

Прихід до влади у 1933 р. А. Гітлера став найдраматичнішим епізодом в історії Німеччини. Згідно з низкою антисемітських законів, які були прийняті нацистами у 1933 р., усі не-арійці відсторонювалися від посад у сферах управління, юриспруденції та освіти. Наслідком цього закону стала масова еміграція інтелектуальної еліти Німеччини. Одними з таких емігрантів було подружжя Е. та Л. Едельштейнів, які, маючи єврейське походження, також були звільнені зі своїх посад. Завдяки активній допомозі друзів-емігрантів, істориків медицини Г. Сигериста та О. Темкіна, Л. Едельштейну вдалося отримати посаду викладача історії медицини в Університеті Джона Гопкінса (США), де він працював із 1934 по 1947 р. Роки Другої світової війни, проведені далеко від політичних потрясінь Європи сукупно з невеликим викладацьким навантаженням, виявилися для Л. Едельштейна особливо продуктивними. У 1945 р. разом із дружиною Еммою вони видали монографію, присвячену давньогрецькому богу-лікаря Асклепію [16, с. 6].

Як зазначав Л. Едельштейн, дослідники культу Асклепія останньої чверті ХІХ – першої половини ХХ ст. вивчали радше його зовнішні аспекти, ніж глибинний зміст [5, с. 33]. Саме тому Л. Едельштейн поставив за мету дослідити постать Асклепія та розкрити сутність його культу [5, с. 34].

Характерною особливістю праць Л. Едельштейна був дух іконоборства. Учений пропонував нові інтерпретації, які кидали виклик концепціям, що лежали в основі вивчення давньогрецької медицини. Коли Л. Едельштейн прийшов у класичну історію, у вивченні давньогрецької медицини домінував свого роду презентизм. Історики вважали її науковою за своїм світоглядом і зображували давньогрецьких лікарів як перших медичних фахівців. Л. Едельштейн звернув увагу на історичний та філософський контекст давньогрецької медицини, продемонструвавши, яким чином вона була зумовлена конкретним часом та інтелектуальним середовищем, у якому розвивалася. Він стверджував, що лікар у класичному світі був мандрівним ремісником, який навчався своєму ремеслу емпіричним шляхом. Характерними особливостями підходу Л. Едельштейна до вивчення культу Асклепія були самостійність мислення, яке, таким чином, не залежало від поточного статусу розроблення проблеми; критичне ставлення до загальноприйнятої думки незалежно від того, наскільки авторитетною вона була; глибоко вкорінена історична свідомість [8, с. 15].

Першим, що розглянув у своїй праці Л. Едельштейн, була розповсюджена у той час теорія, що Асклепій початково був хтонічним божеством. Л. Едельштейн оскаржив вищезазначену концепцію, розроблену ще в останній чверті ХІХ ст. німецькими філологами-класиками. Учений наполягав, що давні греки вшановували Асклепія як героя за багато століть до визнання його божественної сутності [5, с. 128].

Л. Едельштейн відзначав, що перша згадка про Асклепія як героя містилася в «Іліаді», але відсутність у Гомера свідчень щодо військових подвигів Асклепія стала причиною появи в історіографії концепції, що він був хтонічним божеством або історичною особою. Така думка, як указував Л. Едельштейн, базувалася на ототожненні вченими понять «воїн» та «герой» [5, с. 3; 23, с. 622].

Німецько-американський філолог-класик, історик античності К. фон Фріц у рецензії на працю Л. Едельштейна підтримав вищезазначену ідею вченого. Він відзначив, що для давніх греків поняття «герой» та «воїн» не були тотожними. Героєм уважалася людина, яка залишила слід в історії певного місця або країни, так що співвітчизники вшановували її після смерті. Таким чином, герой міг бути як воїном, так і видатним законодавцем, правителем, пророком тощо [10, с. 112]. Щодо «Іліади», на яку науковці останньої чверті ХІХ ст. спиралися під час визначення цього терміна, то її не можна вважати репрезентативним джерелом із давньогрецьких релігійних вірувань, оскільки учасники Троянської війни були винятком: легенда, на якій засновувалася «Іліада», пройшла довгий шлях, у ході якого персонажі поеми отримали безсмертя та статус героїв [10, с. 113].

Натомість Л. Едельштейн висунув гіпотезу, що Асклепій був покровителем лікарів, культурним героєм (останній термін уперше застосував до Асклепія Р.Л. Фарнелл) [6, с. 243; 9, с. 714]. Однак ця гіпотеза не отримала загального визнання, і деякі вчені продовжують стверджувати, що Асклепій уважався богом від самого початку [12, с. 14].

Другою проблемою, якої торкнувся Л. Едельштейн була думка, яка домінувала в історіографії з ранньої античності до ХХ ст., згідно з якою перші давньогрецькі лікарі назвали себе асклепіадами тому, що антична медицина виникла в храмах Асклепія [9, с. 714]. Л. Едельштейн піддав критиці цю концепцію. Він зауважував, що медицина в Стародавній Греції належала до ремесел, а лікарі, будучи мандрівними

ремісниками, які втратили захист свого роду, коли покинули рідні місця, створювали гільдії, які давали їм змогу користуватися захистом Асклепія в іноземних громадах, де вони практикували медицину. Приналежність до певного роду грала важливу роль у давньогрецькому суспільстві, тож, зазначав Л. Едельштейн, вже у VI ст. до н. е. лікарі називали себе духовними синами Асклепія – асклепіадами, таким чином, сформувавши одну з перших корпорацій ремісників [5, с. 60].

Наступною проблемою, яку розглянув Л. Едельштейн, були відносини між релігією та світською медициною. Він уважав, що вони були відокремлені одна від одної, але між ними не було ворожнечі. Сам будучи лікарем, Асклепій був покровителем лікарів і хранителем їхнього ремесла. Лікарі робили йому підношення і підтримували його культ, але вони практикували раціональну, а не релігійну медицину. Коли вони не могли допомогти (що було звичайним явищем в епоху, коли медицина мало що могла вдіяти), їхні пацієнти могли вільно звертатися за порадою до Асклепія [5, с. 60].

Однак сучасні вчені почали ставити під сумнів дихотомію «раціональне проти ірраціонального». Зокрема, Л.В. Бронвен вважає такий поділ давньогрецької медицини на два напрями помилковим. Відмова від цієї гіпотези дає змогу розглянути джерела зі стародавньої медицини та культу Асклепія пліч-о-пліч, що, своєю чергою, пояснює важливі точки дотику й навіть впливу між ними. На основі всього вищезазначеного Л.В. Бронвен робить висновок, що культ Асклепія виник і поширився у V ст. до н. е. здебільшого тому, що у цей період медицина Стародавньої Греції почала визначати себе як ремесло та встановлювати межі своїх повноважень, зазначаючи хвороби, які вона могла і не могла лікувати, що призвело до виникнення лакуни в медицині. Бог Асклепій, який у міфології зображувався як досвідчений лікар, ідеально підходив для заповнення порожнечі, залишеної смертною медициною [3, с. 6].

Л. Едельштейн не погоджувався з думкою більш ранніх дослідників, що спроможність Асклепія лікувати за допомогою інкубації була шахрайством та оманом з боку жерців, які керували святилищами. Він стверджував, що в асклепіонах застосовувалися раціональні методи лікування і саме це вирізняло Асклепія серед інших божеств-цілителів, чиє лікування засновувалося на благочестивому марновірстві або магічних практиках [5, с. 101]. Але, як зазначає Г.Б. Фернгрєн, Асклепій також застосовує ірраціональні та магічні методи лікування, які не набагато відрізнялися від методів інших божеств. Підкреслюючи унікальний філантропічний дух і доброзичливість бога, здається, що Л. Едельштейн ідеалізував образ Асклепія. Філантропія бога не була унікальною, свідчення того, що у нього було особливе піклування про бідняків, також не є однозначними [8, с. 21].

Ще однією проблемою, якій Л. Едельштейн приділив велику увагу, були відносини між культом Асклепія та раннім християнством. Учений відзначав, що починаючи з перших століть нашої ери культ Асклепія поширився на весь стародавній світ та був живою силою, з якою рахувалися, тоді як інші культу втратили більшу частину своєї колишньої могутності. Християнські вчені були вороже налаштовані проти Асклепія. Причиною такої ворожнечі було те, що в ранньому Євангелії Ісус зображений лікарем. Така інтерпретація місії нового бога робила його схожим на Асклепія, бога медицини, більше ніж на будь-яке інше язичницьке божество. Саме схожість між учинками Христа та Асклепія роздмухувала ворожнечу між християнською вірою та релігією Асклепія [5, с. 33].

Л.В. Бронвен указує, що, підкреслюючи значення Асклепія як язичницького суперника Христа, Л. Едельштейн невірно тлумачив служіння ранніх християн хворим. Перші ніколи не змагалися з Асклепієм у чудесному зціленні. Скоріше воно взяло на себе раніше недоступну функцію піклування про хворих, що згодом призвело до створення перших лікарень [7, с. 22].

Л.В. Бронвен відзначає, що занадто християнізоване прочитання культу Л. Едельштейном створило штучний поділ між релігійною медициною Асклепія та гіппократівською раціональною медициною [3, с. 8].

Показником ерудованості та скрупульозності Е. та Л. Едельштейнів є те, що хоча їхнє дослідження не залишилося неоспореним як із погляду історичного методу, так і з погляду побудови аргументації, яку вони використовували, але навіть через сімдесят шість років воно залишається найбільш фундаментальним дослідженням зі своєї тематики.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Найбільш повним, узагальнюючим дослідженням із культу Асклепія стала праця німецько-американських філологів-класиків та істориків медицини Е. та Л. Едельштейнів «Асклепій: збірка та інтерпретація джерел».

Аспектами культу Асклепія, які, на думку Л. Едельштейна, потребували більш детального вивчення, були походження Асклепія; стосунки між релігією Асклепія та світською медициною; співіснування культу Асклепія та раннього християнства;

Особливістю підходу Л. Едельштейна до вивчення культу Асклепія було дослідження даної проблематики в історичному та філософському вимірах. Ученого вирізняли незалежність мислення, готовність піддавати критиці загальноприйнятій концепції, глибоко вкорінена історична свідомість.

Л. Едельштейн запропонував нове тлумачення низки концепцій, які панували у сучасній йому історіографії. По-перше, учений висунув гіпотезу, що Асклепій початково був героєм, а не хтонічним божеством, як уважали дослідники його часу. По-друге, Л. Едельштейн довів, що давньогрецька раціональна медицина виникла не в храмах Асклепія, а була надбанням лікарів-ремесників. По-третє, учений пояснював популярність культу Асклепія в античному світі його філантропічною натурою та індивідуальним підходом до пацієнтів.

Серед недоліків праці дослідники зазначали ігнорування Е. та Л. Едельштейнами матеріальних джерел, без свідчень яких неможливо дослідити всі аспекти культу Асклепія; поділ давньогрецької медицини на раціональну та ірраціональну, який ускладнював розуміння сутності культу бога-лікаря; синхроністичний підхід до вивчення культу, який справляв помилкове враження, що останній розвивався лінійно та не мав регіональних особливостей.

Література:

1. Ackerknecht E.H. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies : [Review]. *The Quarterly Review of Biology*. 1946. Vol. 21, No. 4. P. 404. Rev. on : Edelstein E.L. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies : in 2 vol. Baltimore, 1998. 277 p.
2. Bronk D.W. Ludwig Edelstein, Colleague and Counsellor. *Journal of the history of Medicine*. 1966. Vol. 21. No. 2. P. 179–181.
3. Brown L.W. The Appeal of Asclepius and the Politics of Healing in the Greco-Roman World : dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy. Austin, 2003. 348 p.
4. Diller A. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies: [Review]. *Isis*. 1947. Vol. 37, No. 1/2. P. 98. Rev. on: Edelstein E.L. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies; in 2 vol. Baltimore, 1998. 277 p.
5. Edelstein E., Edelstein L. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies. In 2 vol. Vol. 2. Baltimore, 1998. 277 p.
6. Farnell L.R. Greek Hero Cults and Ideas of Immortality. Oxford : The Clarendon Press, 1921. 434 p.
7. Ferngren G.B. Early Christianity as a Religion of Healing. *Bulletin of the History of Medicine*. 1992. No 66. P. 1–15.
8. Ferngren G.B. Introduction // Edelstein E., Edelstein L. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies: in 2 vol. Baltimore, 1998. P. 13–22.
9. Fish M.H. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies; [Review]. *Bulletin of the History of Medicine*. 1946. Vol. 20, No 5. P. 712–716. Rev. on : Edelstein E.L. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies; in 2 vol. Baltimore, 1998. 277 p.
10. Fritz von K. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies: [Review]. *Journal of the history of Medicine and Allied Sciences*. 1947. Vol. 2. No 1. P. 110–116. Rev. on : Edelstein E.L. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies; in 2 vol. Baltimore, 1998. 277 p.
11. Gardner P. New Chapters in Greek History. London : William Clowes and Sons, 1892. 459 p.
12. Kerényi C. Asklepios: Archetypal Image of the Physician's Existence. New York : Pantheon Books, 1959. 151 p.
13. Kudlien F. In Memoriam Ludwig Edelstein. *Journal of the history of Medicine and Allied Sciences*. 1966. Vol. 21. No. 2. P. 173–178.
14. Nilsson M.P. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies: [Review]. *The American Journal of Philology*. 1947. Vol. 68. No. 2, P. 215–219. Rev. on : Edelstein E.L. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies; in 2 vol. Baltimore, 1998. 277 p.
15. Nock A.D. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies [Review]. *Classical Philology*. 1950. Vol. 45, No. 1. P. 45–50. Rev. on : Edelstein E.L. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies: in 2 vol. Baltimore, 1998. 277 p.
16. Pow S., Stahnisch F.W. Ludwig Edelstein (1902–1965): a German Historian of Medicine in North American Exile and the Emergence of the Modern Hippocratic Oath. *Journal of Medical Biography*. 2016. Vol. 24. Issue 2, P. 527–537.
17. Renberg G.H. Asklepios: Heiligtümer und Kulte: [Review]. Rez. zum : Riethmüller J.W. Asklepios: Heiligtümer und Kulte : 2 vols. Heidelberg : Verlag Archäologie und Geschichte, 2005. 392 p.; URL : <https://bmcr.brynmawr.edu/2009/2009.12.40/> (дата звернення: 04.09.2017).
18. Rütten T. Ludwig Edelstein at the Crossroads of 1933. On the Inseparability of Life, Work, and Their Reverberations. *Early Science and Medicine*. 2006. Vol. 11. No. 1. P. 50–99.
19. Schullian D.M. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies: [Review]. *The Classical Weekly*. 1947. Vol. 41. No. 2. P. 28–30. Rev. on : Edelstein E.L. Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies; in 2 vol. Baltimore, 1998. 277 p.
20. Stannard J. Eloge. Ludwig Edelstein (1902–1965). *Isis*. 1966. Vol. 57. No. 3. P. 379–384.
21. Stewenson L.G. Ludwig Edelstein. A Personal Recolection. *Journal of the history of Medicine and Allied Sciences*. 1966. Vol. 21. No. 2., P. 181–183.
22. Temkin O. In Memory of Ludwig Edelstein. *Bulletin of the history of Medicine*. 1966. Vol. 40. No. 1. P. 1–13.
23. Thramer E. Asklepios. Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie. Leipzig: Druck und Verlag von B.G. Teubner, 1890. P. 615–642.
24. Walton A. The Cult of Asklepios. New York : Gynn & amp; Company, 1894. 136 p.

УДК 94

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.18>

ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА США ПІД ЧАС ВОЄННОЇ КАМПАНІЇ В ІРАКУ В 1991–2011 РР.

Стрільчук Людмила,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Однією з характерних особливостей сучасних міжнародних відносин є боротьба за розширення сфер впливу найрозвинутіших у політичному та економічному плані держав. Одним із потужних засобів розширення сфер впливу є встановлення контролю над інформаційним середовищем держави-суперника чи держави-конкурента. Проведення воєнних кампаній в Іраку об'єднаними силами США та коаліційних держав у період 1991–2011 рр. засвідчило важливість здійснюваної інформаційної політики щодо міжнародної спільноти у вирішенні збройних конфліктів і під час переходу до не збройних шляхів їх розв'язання. Дослідження державної інформаційної політики США під час згаданої воєнної кампанії є надзвичайно важливим, оскільки дає змогу: по-перше, вивчити досвід Сполучених Штатів Америки, які сьогодні володіють найпотужнішим апаратом інформаційної боротьби; по-друге, простежити процес удосконалення політико-правової бази і прийомів реалізації на практиці державної інформаційної політики; по-третє, простежити реалізацію інформаційної політики у ході військових дій в Іраку.

Окрім того, стаття має на меті здійснення аналізу інформаційно-пропагандистського забезпечення всіх етапів військової кампанії в Іраку. Розкрито об'єкти, суб'єкти, напрями, форми та засоби реалізації державної інформаційної політики США та охарактеризовано основні тенденції її здійснення. Велике значення під час здійснення інформаційно-пропагандистських кампаній належить засобам масової інформації.

З огляду на важливість сучасної системи безпеки України, особливо в умовах російської військової агресії, вивчення засобів та методів зовнішнього інформаційного втручання у внутрішні справи країн видається особливо актуальним. Саме тому у запропонованій науковій розвідці вдамося до аналізу практичної реалізації державної інформаційної політики США під час військової кампанії в Іраку.

Ключові слова: США, Ірак, зовнішня політика, міжнародні відносини, державна інформаційна політика, воєнна кампанія, засоби масової інформації, пропаганда.

Strilchuk Lyudmila. US information policy during the military campaign in Iraq 1991–2011

One of the characteristic features of modern international relations is the struggle to expand the spheres of influence of the most politically and economically powerful states. A powerful means of expanding spheres of influence is to establish control over the information environment of a rival or competing state. The conduct of military campaigns in Iraq by the combined forces of the United States and coalition states between 1991 and 2011 demonstrated the importance of the information policy of the international community in resolving armed conflicts and moving to non-armed means to resolve them. The study of US public information policy during the aforementioned military campaign is extremely important because it allows: first to study the experience of the United States of America, which, today, has the most powerful apparatus of information warfare; secondly, to trace the process of improving the political and legal framework and methods of implementation in practice of state information policy; third, to monitor the implementation of information policy during the hostilities in Iraq.

In addition, the article aims to analyze the advocacy of all stages of the military campaign in Iraq. The objects, subjects, directions, forms and means of realization of the state information policy of the USA are revealed and the basic tendencies of its realization are characterized. The media play an important role in the implementation of information and propaganda campaigns.

Given the importance of the modern security system of Ukraine, especially in the context of Russian military aggression, the study of means and methods of external information intervention in the internal affairs of countries seems particularly relevant. That is why in the proposed scientific intelligence we will analyze the practical implementation of US information policy during the military campaign in Iraq.

Key words: USA, Iraq, foreign policy, international relations, state information policy, military campaign, mass media, propaganda.

Розвиток збройних конфліктів кінця ХХ – початку ХХІ ст. засвідчив, що проведення державної інформаційної політики відбувається комплексно і системно на державному та військовому рівнях із застосуванням найновіших методів, технологій та форм. Вивчення досвіду інформаційної боротьби Сполучених Штатів Америки під час воєнної кампанії в Іраку, коли інформаційно-комунікативна сфера зайняла особливе місце в політичних пріоритетах, дає змогу виявити та запозичити можливості

застосування даного досвіду в системі національної безпеки України, що видається особливо актуальним в умовах російської агресії на Сході України.

Конфлікт між США та Іраком, що характеризується різною інтенсивністю ведення бойових дій, американські військові поділяють на дві воєнні фази: перша – війна у Перській затоці 1990–1991 рр., друга – війна 2003 р. [11, с. 8]. У ході обох фаз воєнного конфлікту активно застосовувалися дві форми інформаційного впливу, зокрема проводилася інформаційно-психологічна атака з боку США на населення Іраку [10, с. 14]. Метою цієї інформаційної атаки було зниження морально-психологічної стійкості населення Іраку й особового складу збройних сил. Другою формою інформаційного впливу, яку успішно реалізовували США, була зовнішньополітична інформаційна політика, здійснювана через публічну та таємну дипломатію. Метою останньої було формування коаліції в іракському питанні та забезпечення сприятливого міжнародного іміджу США під час воєнної кампанії.

Основними силами реалізації інформаційно-психологічних операцій на початку 90-х років ХХ ст. були 8-й батальйон 4-ї групи психологічної операції армії США та 96-й батальйон роботи із цивільним населенням [16, с. 20]. Найактивнішу діяльність ці підрозділи розгорнули у другій половині серпня 1990 р., тобто у період, коли здійснювалося інтенсивне нарощування збройних сил США на території Саудівської Аравії, та пізніше під час активної фази військових дій проти Іраку.

У цей час інформаційна кампанія зводилася до постійної передачі завищених даних про кількість перекинутих до регіону Перської затоки технічних та людських ресурсів Сполученими Штатами, свідома називалися завищені (людські та технічні) втрати іракської армії. Задля введення супротивника в оману було утворено спеціальну групу журналістів, акредитованих при штабі об'єднаного командування у столиці Саудівської Аравії Ер-Ріяді [13, с. 24], яка поширювала суперечливі дані щодо американських та коаліційних збройних сил у зоні Перської затоки.

Головним інструментарієм інформаційного впливу під час воєнної кампанії та періоду підготовки до неї були засоби масової інформації, зокрема радіо- та телевізійні, а також широко застосовувалися газети та журнали. Із цією метою у сусідній із Іраком Саудівській Аравії, яка виступала союзником США у цій воєнній кампанії, було встановлено ретранслятори, котрі трансливали радіоэфіри американських каналів «Бі-Бі-Сі» та «Голос Америки». Що важливо, ці радіоэфіри велися арабською мовою від трьох до одинадцяти годин на добу, аби охопити якнайбільшу аудиторію.

Відеопропаганда відбувалася через поширення відеокасет у Саудівській Аравії, Йорданії та інших сусідніх з Іраком країнах, звідки відеоматеріали потрапляли до Іраку. Основний зміст відеоматеріалів зводився до демонстрації військової техніки, кількості та оснащення американських солдат, критики диктаторського режиму С. Хусейна та пропагування ідеї могутності та непереможності армії США [8, с. 6].

На підготовчому етапі воєнної кампанії проти Іраку американські спецслужби активно здійснювали інформаційну політику щодо «точних термінів» початку операції, поширюючи через пресу та радіо неправдиві дати [4, с. 31]. Дезінформація велася також за допомогою інсценуації «витоків інформації». Як показує аналіз матеріалів ЗМІ, на сторінках останніх було розгорнуто широке дезінформаційне обговорення характеру майбутніх воєнних дій. Відомо, що напрям дискусії задав державний секретар США Дж. Байкер, котрий в офіційному виступі 28 листопада 1990 р. наголосив, що Сполучені Штати Америки нанесуть несподіваний масований удар усіма трьома видами збройних сил [9, с. 42].

Американські військові фахівці вважають, що найбільш удачі дезінформаційні заходи ними було застосовано на початку наземної фази військової операції «Буря в пустелі». Намагання здійснити раптовий напад лежало в основі оперативного плану генерала Н. Шварцкопфа. У цьому плані дезінформації відводилася головна роль. Задля успіху блискавичного та несподіваного нападу необхідно було приховати розгортання військ та напрями ударів. Чисельність багатонаціональних коаліційних сил була недостатньою для здійснення прямої атаки, суть інформаційно-психологічної операції полягала у тому, щоб, імітуючи навчання, приспати пильність ворога і розгорнути війська багатонаціональних сил у необхідному місці. Цієї мети було досягнуто за рахунок фальшивих радіоповідомлень (невелика частина військ вела постійні переговори, імітуючи навчання), а головні воєнні сили тим часом перекидалися на іншу ділянку. Це змусило іракське командування виділити п'ять дивізій на оборону узбережжя Кувейту. Так незначні сили коаліції відтягнули на себе увагу 20-тисячного контингенту іракської армії, яка очікувала атаки.

На переконання військових аналітиків, успіх воєнної операції «Буря в пустелі», головним чином, було забезпечено інформаційно-технічними заходами, що дало змогу подавити системи протиповітряної оборони Іраку [16, с. 7]. Проведений аналіз перебігу військових дій у Іраку засвідчує, що їх успіх значною мірою був забезпечений завдяки проведенню логічно побудованої, чіткої та постійної інформаційної політики багатонаціональних сил на оперативно-тактичному рівні.

Окрім того, готуючись до воєнної кампанії в Іраку, Сполучені Штати Америки успішно реалізували зовнішньополітичну інформаційну політику, здійснюючи її через публічну та таємну дипломатію. Ця інформаційна політика спрямовувалася на підтримку міжнародно-політичного іміджу США. У цьому разі головними цілями, що переслідували США, було забезпечення спільних міждержавних заходів, скерованих проти Іраку, та вплив на його політичну та економічну сфери діяльності, спроба чинити міжнародно-дипломатичний тиск на режим С. Хусейна та створити позитивний імідж антиіракської коаліції.

Як продемонструвала недавня історія, на світову громадськість мала великий інформаційний вплив перемога США у першій війні в Перській затоці. Керівництво США отримало від війни цілу низку дивідендів, одним із головних стало підняття політичного рейтингу на міжнародній арені та отримання контролю над стратегічно важливим нафтовим регіоном [7, с. 98–99]. Разом із цим беззастережна перемога багатонаціональних сил сприяла відродженню «миру по-американськи» у системі нового світового порядку.

Після проведення воєнної операції 2003 р. «Свобода Іраку» США продовжувати реалізовувати державну інформаційну політику, головною метою якої було обґрунтування необхідності перебування військ США в Іраку і нав'язування свого сценарію побудови демократичної країни у регіоні Близького Сходу. Задля цього уряд Сполучених Штатів мав заручитися правовою підтримкою свого подальшого перебування у захопленій країні. Американськими спецслужбами було розроблено план післявоєнної розбудови Іраку під назвою «День після». Саме навколо цього плану й розгорнулася нова державна інформаційна кампанія.

План «День після» було оприлюднено ще у дні військової кампанії. Згаданий план складався з чотирьох частин: перша – одразу після завершення війни влада в Іраку переходить до одного з американських генералів на один рік; друга – передбачається створення тимчасового американського уряду; третя – за участі ООН в Іраку утворюються структури цивільного управління; четверта – утворення власне іракського уряду [3, с. 173].

Після закінчення військової кампанії в Іраку Сполучені Штати Америки звернулися до ООН і домоглися прийняття Резолюції № 1483 РБ ООН, що була ухвалена наприкінці травня 2003 р. переважачою більшістю голосів (14 із 15-ти). Дана резолюція узаконювала військову присутність США та держав антиіракської коаліції в Іраку. На переконання авторки, це стало важливим здобутком інформаційної політики державного стратегічного рівня, адже створення правового поля для спільної діяльності світової громадськості щодо подолання іракської кризи на цьому етапі було надзвичайно важливе.

Згадана вище Резолюція РБ ООН № 1483 дала змогу США активізувати роботу із залучення країн-прихильниць до міжнародної акції з установами миру в Іраку. Понад 30 країн світу направили свої миротворчі сили в Ірак, серед них і Україна, яка 26 травня 2003 р. після відповідної ухвали Ради національної безпеки та оборони направила свій миротворчий контингент у зону Перської затоки [5, с. 7].

Наступним досягненням державної інформаційної політики Сполучених Штатів на державному рівні стала прийнята за допомогою Іспанії та Великої Британії Резолюція РБ ООН № 1511 від 16 жовтня 2003 р., яка передбачала, що в Іраку буде сформовано Керівну раду, яка згодом виконуватиме функції іракської тимчасової адміністрації паралельно з багатонаціональними збройними силами.

Відомо, що одразу після завершення бойових дій 2003 р. в Іраку розгорнулася партизанська війна, відбувалися напади на коаліційні війська, тому уже у червні 2003 р. США провели воєнну операцію «Удар по півострову», а згодом ще одну – «Залізний молот», метою яких було придушення дій бойовиків. Однак обидві операції були малорезультативними, тому головною метою США на цьому етапі було залучення до співпраці через ООН максимальної кількості країн заради врегулювання іракської кризи. У результаті здійснюваної потужної зовнішньополітичної інформаційної політики у січні 2004 р. РБ ООН приймає рішення про направлення в Ірак спеціальної комісії, яка мала вивчити можливості для проведення виборів у країні. Інформаційна політика США у цей час була спрямована на результати ведення перемовин між представниками різних національностей, релігійних та племінних общин щодо представництва у майбутньому уряді, який мав би захищати певні позиції США в Іраку [6, с. 216–218].

У 2004 р. США змушені були переглянути свою стратегію стосовно етнічно-релігійних груп, які населяли Ірак. Нова психологічна операція спрямовувалася на ведення більш збалансованої політики між шиїтами та сунітами, що було наслідком шиїтських повстань. Водночас загострюються відносини із сунітами, які у своїй переважній більшості підтримували попередній режим. На головного свого союзника – курдів США у цей період практично не звертають уваги, розуміючи, що їхній вплив на внутрішню ситуацію у країні мінімальний. Фактична неспроможність США вирішити у цей час внутрішні проблеми в Іраку і спонукала Сполучені Штати звертатися за підтримкою до ООН.

Тому черговим вагомим результатом реалізованої США інформаційної політики на державному рівні стало прийняття ООН Резолюції № 1546 від 8 червня 2004 р., у якій передбачалося передати повноваження щодо керівництва Іраком у руки місцевої влади, яка мала взяти під контроль ситуацію в країні.

У надзвичайно складних політико-економічних та соціальних умовах повоєнного Іраку інформаційні операції США мали на меті заохочення до активної співпраці населення з американською адміністрацією та забезпечення підтримки нового «американського способу» життя. Як показала практика, ця інформаційна кампанія була невдалою, особливо це помітно у період до січня 2005 р., фактично до проведення виборів у країні [1, с. 73].

Складність внутрішньополітичної ситуації в Іраку та відсутність чіткої програми дій у повоєнному Іраку спричинили активізацію дій «Аль-Каїди» на початку 2006 р. По всій країні проноситься хвиля насильства, терористичні акти. За таких умов генерал Д. Касей та посол США в Іраку З. Халілзад зробили висновок, що війська коаліції не досягли своїх цілей, і запропонували введення додаткового контингенту, котрий і було введено до Іраку у січні 2007 р. [2, с. 669–672]. На цьому етапі США розробили нову стратегію дій під назвою «Новий шлях уперед», головна ідея якої зводилася до тимчасового збільшення чисельності американських військ в Іраку [14, с. 3]. На думку американських військових фахівців, такі дії мали забезпечити можливість іракському народу «простір» для руху вперед у питаннях міжнародного примирення та стабілізації ситуації в країні.

Подальші ж завдання американської інформаційної політики на державному та регіональному рівнях були націлені на досягнення поразки «Аль-Каїди» та її прихильників, подолання міжобщинної ворожнечі та забезпечення територіальної цілісності Іраку. На міжнародному рівні адміністрація Дж. Буша для вирішення цих завдань заручалася підтримкою поміркованих арабських країн, зокрема Єгипту, Саудівської Аравії, Йорданії, ОАР, Бахрейну, Катару та ін. [15].

У серпні 2007 р. коаліційними військами було здійснено низку наступальних операцій, що дало змогу створити «пояс безпеки» навколо Багдаду, а впродовж 2008 р. було затримано більше сотні ключових лідерів різноманітних екстремістських організацій і близько трьох тисяч бойовиків. У 2007–2008 рр. було досягнуто і перших успіхів у боротьбі з формуваннями «Аль-Каїди». Проте воєнно-політична ситуація в Іраку у цей період продовжувала залишатися складною.

У цей час США активно здійснюють на регіональному рівні інформаційну політику щодо населення Іраку за посередництвом ЗМІ, охоплюючи 85% населення трансляцією власних радіостанцій та союзних телеканалів. Телевізійний простір Іраку також був освоєний телеканалами сусідніх країн, зокрема ОАР, Йорданії та ін. Аби запобігти впливам «Аль-Каїди», Пентагон блокував 13 соціальних мереж, аргументуючи свої дії тим, що їх використання може зашкодити оперативній безпеці, було введено режим жорсткої цензури на публікацію у соцмережах [12, с. 3].

У 2008 р. зміщення акцентів інформаційної політики США в Іраку відбулося на підготовку майбутнього виведення військ. Головні завдання інформаційної політики США у цей час: перетворити Ірак на опорний пункт американського домінування на Близькому та Середньому Сході, забезпечити собі найважливішу базу дешевих енергоносіїв. Проте головними проблемами, з якими зіштовхнулися США в Іраку в повоєнний період, були неспроможність утворити авторитетну серед місцевого населення вертикаль влади та нездатність підтримувати внутрішню безпеку.

Таким чином, можна підсумувати, що воєнні кампанії в Іраку 1990-х та 2000-х років базувалися на реалізації інформаційної політики США на державному та військовому рівнях, а організація й упровадження державної інформаційної політики були виведені на стратегічний рівень. На державному стратегічному рівні активно здійснювалося інформаційно-пропагандистське, законодавче та юридично-правове забезпечення воєнної кампанії.

Інформаційно-пропагандистське забезпечення на державному рівні реалізовувалося у формі інформаційних акцій і пропагандистських кампаній, інформаційних та психологічних операцій, що знаходило відображення у заявах та виступах державно-політичного керівництва США під час пресконференцій, різноманітних зустрічей тощо. Сферами втілення державної інформаційної політики було, з одного боку, населення США, з іншого – населення та уряди союзних та недружніх держав, загалом світова громадськість.

Під час воєнних кампаній та у повоєнний період активно здійснювалося юридично-правове забезпечення на державному стратегічному рівні, котре полягало у легітимізації військового втручання США в Ірак через здобуття відповідних резолюцій Ради Безпеки ООН. У цій сфері державна інформаційна політика США була спрямована на вуалювання справжніх причин їхнього геополітичного та економічного зацікавлення регіоном Перської затоки, інформаційним прикриттям для чого стало захоплення

Іраком територій Кувейту (1990-ті роки), а пізніше – загроза використання зброї масового знищення С. Хусейном та його зв'язки з «Аль-Каїдою» (початок 2000-х років).

Література:

1. Волович О. Ірак на шляху випробувань і відродження. *Національний інститут стратегічних досліджень* : збірник статей. Одеса : Фенікс, 2010. С. 68–82.
2. Джабер Н.А.-Т. Воєнно-політична ситуація в Іраку: сучасні тенденції. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. Вип. 46. С. 667–672.
3. Жовтенко Т., Яблонська В. Інформаційний вимір сучасних військових конфліктів (Іракська кампанія 2003 р.). *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 4. С. 171–176.
4. Іванов Б. Війна в зоні Перської затоки : монографія. Київ : Академія ЗСУ, 1998. 154 с.
5. Кириченко С. Розвиток світової миротворчої діяльності у 2005 році та участь у ній підрозділів Збройних сил України. *Миротворча діяльність Збройних сил України в операції багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак*. Київ : ННДЦ ОТ і ВБ України, 2005. С. 6–22.
6. Мачинский А.Я. Ірак: тайные пружины войны : монографія. Київ : РУМБ, 2005. 416 с.
7. Стрільчук Л. Близький Схід у системі сучасних геополітичних координат. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2019. № 7(380). С. 97–103.
8. Токов Е. Психологические операции вооруженных сил США в войнах и конфликтах XX века. *Зарубежное военное обозрение*. 1999. С. 2–7.
9. Bennett W. Taken dy Storm: The Media, Public Opinion and US Foreign Policy in the Gulf War. Chicago: University of Chicago Press. 1994. 127 p.
10. Bobansy Y. Tte Secret History of the Iraq War. New York: Harper Collins Publishers Inc. 2004. 570 p.
11. Clark L. PSYOPS in the Gulf War. *Strategic Forum*. 2003. № 201. P. 8.
12. Hunt W. Baghdad Burning: The biosphere, Literature and the Art of War. *Arab Media and Society*. January 2008. 3 p.
13. Jonnes J. Psychological Operations in Desert Shield, Desert Storm and Urban Freedom. *Special Warfare*. 1994. November. P. 22–29.
14. Partlow J. List of “Wiling” U.S. Allies Shrinks Steadil in Iraq. *Washington Post*. December 8, 2007. P. 3.
15. Petraues D. Raport to Congress on the Situation in Iraq. URL: [http:// www.mnf.-iraq.com/images/stories](http://www.mnf.-iraq.com/images/stories) (дата звернення: 12.03.2021).
16. Segerstom I. Winning the Soft War: The Employment of Tactical PSYOP Teams in Combat Operations. *Biblio Scholar*. 2012. 196 p.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327.88:159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.19>

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ ОПОНЕНТА ЯК ІНСТРУМЕНТ ГІБРИДНОГО ВПЛИВУ

Магда Євген,кандидат політичних наук,
доцентНаціонального технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Проблема вивчення методів гібридної агресії залишається актуальною для сучасної політичної науки. Дії Кремля у період із 2014 р. створюють значний масив матеріалів для дослідження. Дегуманізацію можна назвати новим прочитанням засад радянської пропаганди часів Другої світової війни. Проте у XXI ст. особливості застосування та ореол поширення інструментів дегуманізації супротивника суттєво змінилися, вона перетворюється з допоміжного засобу на один із головних інструментів гібридного впливу. Інструментами дегуманізації стають фейки, які тиснуть на чутливі теми: злочини проти дітей, здійснені військовими противника, в окремих випадках – представниками інших національностей, тощо. Провідниками відповідних меседжів можуть виступати не лише очевидці подій (реальні чи підставні), а й російські військові кореспонденти, представники іноземних ЗМІ, представники політичного керівництва РФ. Середовищем поширення відповідної інформації є соціальні та інші медіа. Протидіяти дегуманізації потрібно, розбираючи фейки на складники та компоненти, забезпечуючи оперативне реагування офіційних осіб та створення адекватного наративу. Дослідження механізмів дегуманізації супротивника – і в українському контексті, і в контексті інших регіональних конфліктів – видається перспективним тематичним напрямом на перетині військової історії, психології, культурної антропології.

Ключові слова: дегуманізація, гібридність, медіа.

Mahda Yevhen. Opponent's dehumanization as an element of hybrid influence

The problem of studying the methods of hybrid aggression remains relevant for modern political science. The Kremlin's actions since 2014 have created a significant body of research. Dehumanization can be called a new reading of the principles of Soviet propaganda during World War II. However, in the XXI century, the peculiarities of use and distribution tools for the dehumanization of enemy have changed significantly; it is transformed from aid to one of the main tools of hybrid influence. The mechanisms of dehumanization are fakes, which put pressure on sensitive topics - crimes against children committed by the enemy's military, in some cases - by representatives of other nationalities, and so on. Relevant messages can be conducted not only by eyewitnesses (actual or fictitious) but also by Russian military correspondents, foreign media representatives, and Russian political leadership representatives. The medium of dissemination of relevant information is social and other media. It is necessary to counteract dehumanization by disassembling fakes into components, ensuring officials' prompt response and an adequate narrative. The study of the mechanisms of dehumanization of the enemy - both in the Ukrainian context and in the context of other regional conflicts - seems to be a promising thematic area at the intersection of military history, psychology, cultural anthropology.

Key words: dehumanization, hybridity, media.

Із захопленням Криму та початком неоголошених бойових дій на Донбасі Росія розпочала поширення гібридних методів впливу як на безпосередню жертву своєї агресії – Україну, так і на інші країни Європи та світу. Ситуацію в Україні можна визначити як гібридну війну, оскільки вплив у політичній, економічній, гуманітарній та інших сферах супроводжується бойовими діями низького ступеня інтенсивності. За цим формулюванням криється смерть щонайменше 13 тис громадян України [1], хоча остаточна цифра буде визначена лише після завершення конфлікту. В інших країнах гібридний вплив Кремля також супроводжується потужними діями державної пропагандистської машини РФ, хоча і не завжди прямо призводить до людських жертв.

Дегуманізація противника – прийом, який застосовується у бойових діях протягом тривалого часу. І англomовна історіографія вже звертала увагу на цей феномен саме в контексті неконвенційних воєн сучасності [2; 3]. Таким чином, дослідження механізмів дегуманізації супротивника – і в українському контексті, і в контексті інших регіональних конфліктів – видається перспективним тематичним напрямом на перетині військової історії, психології, культурної антропології.

Перша та Друга світові війни подарували численні приклади застосування подібних технологій. Якщо дії нацистської Німеччини спиралися насамперед на «расову теорію» про перевагу арійської (німецької) раси над слов'янами та євреями, то радянська пропаганда діяла більш широко. Улітку 1942 р. відомий радянський поет, який працював фронтовим кореспондентом, Костянтин Сімонов написав вірш «Вбий його» («Вбий німця!»), який було широко розтиражовано у Радянському Союзі та використовувалося для піднесення бойового духу воїнів РСЧА. У той самий час (24 липня 1942 р.) статтю «Вбий!» публікує письменник та публіцист Ілля Еренбург. Очевидно, що ці заклики спричинили до низки воєнних злочинів із боку радянських військовиків.

Історичний досвід вправно використовується сучасною російською владою. Тож логічно, що дегуманізація була визначена як ефективний інструмент впливу на колективну свідомість населення РФ та ОРДЛО, потрібний ефект досягається за рахунок гомогенності інформаційного поля Росії, де мінімізовано присутність опозиційних медіа та не заохочується критичне мислення.

Невипадково одним із показових елементів гібридного протистояння на Донбасі після початку вторгнення Росії став процес дегуманізації супротивників. Якщо дії Російської Федерації та її маріонеток були більш системними та підготовленими (подробіці цього нижче), то реакція України була спорадичною, а відповідні ініціативи громадськості не завжди знаходили підтримку держави, залишаючись у тих чи інших сегментах публічного простору. Українських військовослужбовців та бійців добровольчих батальйонів почали називати «укропами» (аналогія з рослиною), учасників проросійських незаконних збройних формувань – «колорадами» (за кольором «георгіївської стрічки» та за аналогією зі шкідливими комахами). Проте подібне використання згадок про флору та фауну – не єдині кейси дегуманізації. Зауважимо, утім, що масова дегуманізація противника в сучасному світі виглядає малоефективною без зачіпання персоналізованих чутливих тем.

Апогеєм дегуманізації противника у виконанні російських пропагандистів стала історія про «розіп'ятого хлопчика» – розтиражований телевізійний сюжет про показову страту українськими військовими маленького хлопчика [4]. Абсурдність звинувачень поступово перетворила це твердження на ілюстрацію цинізму російської пропаганди та навіть мем у подальшому. Проте у липні 2014 р. у розпал бойових дій у східних областях України його замовники цілком могли отримати потрібний ефект як серед населення Донбасу, так і серед громадян Росії. Завдяки спекуляції на вигаданій смерті малолітньої дитини (відповідні пропагандистські плакати використовувала і радянська пропаганда часів Другої світової війни) Кремль отримав збільшення кількості добровольців у лавах незаконних військових формувань на Донбасі.

Показовою є доля жінки, яка виступила у 2014 р. обличчям та голосом цього фейку. Галина Пишняк, дружина колишнього співробітника загону міліції особливого призначення «Беркут», у квітні 2021 р. дала інтерв'ю телеканалу «Дождь». Показово, що цей випадок в ефірі телеканалу названо «головним фейком про війну на Донбасі» [5], а сама героїня жалілася, що не знайшла у російській провінції позитивного ставлення до себе [6]. Людина, трансляція емоцій якої стала локомотивом для поширення цинічного фейку, швидко перетворилася на відпрацьований пропагандистами матеріал.

Якщо дегуманізацію супротивника у 2014–2015 рр., під час інтенсивних бойових дій на Сході України, можна розглядати як частину пропагандистських зусиль для підняття бойового духу, то події весни 2021 р. продемонстрували суттєву зміну підходів. Росія здійснювала превентивну дегуманізацію громадян України в очах власних громадян.

На початку квітня 2021 р. у російських медіа та ЗМІ ОРДЛО з'явилися повідомлення про загибель п'ятирічного хлопчика Владислава Шихова у селищі Олександрівське внаслідок вибуху гранати, яку начебто скинув український БПЛА. Це повідомлення почали активно тиражувати у російських медіа, бабуся хлопчика навіть з'явилася в ефірі телеканалу «Россия-1». Щоправда, вона не згадує про безпilotні летальні апарати, а говорить лише про обставини смерті хлопчика. СММ ОБСЄ шляхом телефонного опитування дійшла висновку, що дитина стала жертвою невстановленого вибухового пристрою, який знайшла на власному подвір'ї [7]. Проте поширення версії про воєнний злочин із боку ЗСУ тривало, набуваючи характеру інформаційної істерії.

Ініціаторів поширення у медіа версії про вбивство українськими військовими дитини не зупиняли ні відсутність технічної можливості завдати подібний удар БПЛА, які перебувають на озброєнні ЗСУ, ні абсолютна нелогічність повідомлень про смерть дитини. Брак очевидних доказів не завадив спікеру Державної Думи РФ В'ячеславу Володіну закликати виключити Україну з Ради Європи [8]. Слідчий комітет РФ порушив кримінальну справу за фактом загибелі дитини, яка, нагадаю, сталася на непідконтрольній офіційній владі України території Донецької області.

Подібно режиму Й. Сталіна в період Другої світової війни російська влада в сучасних умовах також робить ставку на роботу військових кореспондентів, проте їхні функції дещо інші. Олександр Коц, Семен Пегов, Юрій Котенок, Дар'я Асламова не стільки висвітлюють збройні конфлікти, у яких прямо чи опосередковано беруть участь російські військові, скільки стають локомотивами інформаційно-психологічних операцій широкого впливу. Вони були присутніми у Грузії в 2008 р., детально висвітлювали події в Криму та на Сході України, а починаючи з весни 2014 р. робили репортажі із Сирії. Фахівці з питань пропаганди вважають цих представників російських медіа агентами впливу Головного розвідувального управління Генерального штабу РФ. І цей вплив не варто ігнорувати та недооцінювати. У квітні 2021 р. у розпал ескалації ситуації на російсько-українському кордоні міністр закордонних справ РФ Сергій Лавров заявив, що «ми маємо всю повноту інформації про стан справ на Донбасі від наших військових кореспондентів» [9].

У ролі військових кореспондентів Кремля виступають не лише громадяни Росії. Показово виглядає діяльність громадянина Великої Британії Грема Філіпса, який працював на Донбасі в інтересах російських телеканалів «Звезда» та Russia Today. Він не лише висвітлював перебіг бойових дій на Донбасі у вигідному для Кремля світлі, а й здійснював безпосередні провокації проти громадян України [10]. Його присутність у зоні інформаційного конфлікту була зумовлена прагненням транслювати необхідні для Росії інформаційні сигнали аудиторії країн ЄС, США, Великої Британії. Кремль чітко визначив канал ефективного спілкування із Заходом, зробивши ставку на інформаційних найманців, мотивованих фінансово.

Хоча дегуманізацію можна назвати елементом сучасної війни, буде помилкою вважати, що подібні операції проводяться виключно на театрах бойових дій. Як у 2014 р., так і в 2021 р. поширення абсурдних чуток про смерть маленьких хлопчиків у результаті воєнних злочинів мало стати каталізатором мобілізації – як населення ОРДЛО, так і суспільної думки всередині Росії. Навесні 2021 р. інспірованого пропагандою піднесення цього не сталося через відмову керівництва Росії від подальшої ескалації напруження, проте сам факт застосування подібних операцій є потужним сигналом про агресивні наміри Кремля щодо України.

Восени 2018 р. у місцевих публіках соціальних мереж у Закарпатті було поширено інформацію про вбивство місцевого українського хлопчика групою підлітків. Вона ілюструвалася фотографією вбитої горем матері біля домовини з хлопчиком. Управління Національної поліції у Закарпатській області не підтвердило інформацію про здійснення подібного злочину [11]. Цей випадок свідчить про прагнення використовувати технології дегуманізації супротивника не лише у зоні бойових дій, а й по всій території країни, яку Росія розглядає як супротивника. Зауважимо, що у цьому разі дегуманізація здійснювалася з використанням компоненту потенційної міжнаціональної ворожнечі.

Необхідно наголосити, що заходи з дегуманізації противника Росія реалізовує не лише в Україні. Підставою для їх застосування Кремлем стають не вигідні для керівництва Росії зміни військово-політичної ситуації у тій або іншій країні Європи. Після розміщення додаткового контингенту НАТО у країнах Балтії у тамтешньому публічному просторі почала з'являтися інформація про злочини на статевому ґрунті. Вістря звинувачень було спрямоване проти військовослужбовців бундесверу, що дає змогу припустити прагнення використати стереотипи про Другу світову війну. Використання елементів історичної пам'яті у подібних епізодах – фірмовий знак російської пропаганди, проте Литва та Німеччина спільними зусиллями зуміли оперативно спростувати цей фейк [12].

Одним зі знарядь дегуманізації можна назвати використання аналогій із відомими воєнними злочинами. Показово у цьому сенсі є позиція президента РФ Володимира Путіна, який порівнює наслідки відновлення Україною контролю над російсько-українським кордоном на Донбасі з різаниною у боснійському містечку Сребрениця [13]. Очевидно, що інформаційний сигнал із Кремля у такий спосіб спрямовується насамперед до європейських споживачів, які добре пам'ятають війну на Балканах та відповідний воєнний злочин. При цьому російський президент свідомо ігнорує той факт, що різанину у Сребрениці здійснили сербські парамілітарні угруповання, а Москва у протистоянні на Балканах підтримувала Белград.

Підводячи короткі підсумки застосування механізмів дегуманізації, варто відзначити таке.

- Дегуманізація противника не втратила своєї актуальності з часів світових воєн, сьогодні вона носить більш акцентований, нюансований та тагретований характер.
- Важливими інструментами дегуманізації стають фейки про злочини проти дітей, здійснені військовими противника, в окремих випадках – представниками інших національностей.
- Локомотивами, які імітують роль очевидців подій, додаючи уявної достовірності, виступають російські військові кореспонденти, які неодноразово були помічені у співпраці з Кремлем.

- Показово, що локомотивами для меседжів гуманізації можуть виступати навіть представники політичного керівництва РФ.
- Для поширення відповідної інформації використовується широкий арсенал сучасних медіа та соціальних мереж аж до медіа національного рівня.
- Логіка використання подібної інформації дає змогу припускати її поширення проти політичних опонентів під час виборчих кампаній або у кульмінаційні моменти політичних криз.
- Дегуманізація опонента в сучасному світі потребує цільного інформаційного потоку, який позбавляє реципієнта інформації можливості критично її оцінювати.
- Протидіяти дегуманізації потрібно, розбираючи фейки на складники та компоненти, забезпечуючи оперативне реагування офіційних осіб та створення адекватного наративу.

Література:

1. Сітнікова І. В ООН підраховали, скільки людей стали жертвами війни на Донбасі з 2014 року. URL: <https://hromadske.ua/posts/v-oon-pidrahuvati-skilki-lyudej-stali-zhertvami-bojovih-dij-na-donbasi-z-2014-roku>.
2. Maoz I.C. McCauley. Threat, Dehumanization, and Support for Retaliatory Aggressive Policies in Asymmetric Conflict. *Journal of Conflict Resolution*. 2008. № 52. С. 93–116. DOI:10.1177/0022002707308597.
3. Tutkal S. Dehumanization on Twitter in the Turkish–Kurdish conflict. *Media, War & Conflict*. 2020. DOI:10.1177/1750635220925844.
4. Распятие трехлетнего мальчика в Славянске и фрагмент об украинской армии. *Pravoslavnyi hristianin*. 2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=kgfkWExDrUQ>.
5. Борзунова М. История «распятого мальчика»: мы нашли героиню главного фейка войны в Донбассе. Эксклюзив Fake News. *Телеканал Дождь*. 2021. URL: https://tvrain.ru/teleshov/fake_news/ekskljuziv_fake_news-527992/.
6. Калашник П. Автор фейка о «распятом мальчике» сожалеет о своих словах и жалуется на плохое отношение в России. *Hromadske*. 2021. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/avtor-fejka-o-raspyatom-malchike-sozhaleet-o-svoih-slovah-i-zhaluetsya-na-plohoe-otnoshenie-v-rossii>.
7. Ежедневный отчет № 80/2021, опубликованный Специальной мониторинговой миссией ОБСЕ в Украине (СММ) 8 апреля 2021 года. *ОБСЕ*. 2021. URL: <https://www.osce.org/ru/special-monitoring-mission-to-ukraine/483044>.
8. Володин предложил поднять вопрос об исключении Украины из Совета Европы. *РБК*. 2021. URL: <https://www.rbc.ru/politics/03/04/2021/6068a8379a7947cfad5eb9f2>.
9. Интервью министра иностранных дел Российской Федерации С.В. Лаврова Генеральному директору МИА «Россия сегодня» Д.К. Киселеву, Москва, 28 апреля 2021 года. *МИД РФ*. 2021. URL: https://www.mid.ru/ru/foreign_policy/news/-/asset_publisher/cKNonkJE02Bw/content/id/4715136.
10. Блогер-українофоб Філіпс влаштував провокацію під час звільнення Жемчугова – Геращенко вимагає реакції. *Детектор медіа*. 2016. URL: <http://detector.media/community/article/118885/2016-09-18-bloger-ukrainofob-fillips-vlashtuvav-provokatsiyu-pid-chas-zvillnennya-zhemchugova-gerashchenko-vimagae-reaktsii/>.
11. Фейк: Возле Берегово венгры жестоко убили 12-летнего украинского мальчика. *StopFake*. 2016. URL: <https://www.stopfake.org/ru/fejk-vozle-beregovo-vengry-zhestoko-ubili-12-letnego-ukrainskogo-malchika/>.
12. Янчис В. Как Вильнюс и Берлин разоблачили фейк о бундесвере в Литве. *Deutsche Welle*. 2017. URL: <https://p.dw.com/p/2Xlwy>.
13. Різанина в Сребрениці та Путін: якою була роль Росії та України. *BBC*. 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50739733>.

УДК 338.2:351.863

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.20>

РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ МЕХАНІЗМІВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

Прямухіна Наталія,

доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри політології та державного управління
Донецького національного університету імені Василя Стуса

У статті обґрунтовано важливість дослідження політичного виміру забезпечення безпеки держави в економічній сфері виходячи з фундаментальних перетворень в економічній та політичній сферах суспільства, що вимагають дослідження взаємодії між політикою та економікою; глобалізаційними процесами в обох сферах, що актуалізує побудову стратегії забезпечення економічної безпеки України; зростання кількості та масштабів загроз на національному та світовому рівнях.

Розглянуто підходи науковців, присвячені забезпеченню економічної безпеки держави, та дотичні до цього політичні механізми й важелі, виявлено вектор наукової проблеми, яка у прямій постановці розглядається рідко та заслуговує на доцільність усебічного комплексного вивчення. Висвітлено сутність економічної безпеки держави та визначено, що безпека є абстракцією та не існує сама по собі. Безпека не є суто економічною категорією, але містить у собі соціальний, політичний, етичний та інші аспекти.

В економічній сфері безпеки держави виокремлено три різновиди: безпека в економіці, безпека від економіки та безпека для економіки. Усвідомлення сутності та розмежування цих видів є важливою основою для встановлення результативної взаємодії публічної влади та економічної безпеки держави. Обґрунтовано, що нерозривність зв'язку економічної безпеки держави та політики через спрощений механізм взаємовідносин «чиновник – підприємець» актуалізує необхідність використання позаекономічних методів і засобів, які, з одного боку, попереджають і/або послаблюють внутрішньо властиві ринку негативні риси, а з іншого – захищають засновану на ринкових відносинах економічну сферу від здатних деформувати її викликів і загроз.

Ураховуючи специфіку та призначення політичних механізмів, запропоновано напрями інституціоналізаційного та науково-технічного характеру, які сприятимуть удосконаленню системи забезпечення економічної безпеки.

Ключові слова: політичні механізми, економічна безпека держави, економічна сфера, публічна влада, геоелектронна конкуренція, інституціоналізація, політичні інструменти економічної безпеки.

Priamukhina Natalia. The role of political mechanisms in ensuring the security of the state in the economic sphere

The article substantiates the importance of studying the political dimension of state security in the economic sphere based on the fundamental transformations in the economic and political spheres of society, which require a study of the interaction between politics and economics; globalization processes in both spheres, which actualizes the construction of a strategy to ensure the economic security of Ukraine; increasing the number and scale of threats at the national and global levels.

The approaches of scientists devoted to ensuring the economic security of the state and the related political mechanisms and levers are considered, the vector of the scientific problem is revealed, which is rarely considered in direct formulation and deserves the expediency of a comprehensive study. The author highlights the essence of economic security of the state and determines that security is an abstraction and does not exist in itself. Security is not a purely economic category, but includes social, political, ethical and other aspects.

In the economic sphere of state security, there are three types: security in the economy, security from the economy and security for the economy. Awareness of the nature and demarcation of these species is an important basis for establishing effective interaction between public authorities and economic security of the state. The article substantiates that the inseparability of the connection between economic security of the state and politics through a simplified mechanism of "official - entrepreneur" relationship highlights the need to use non-economic methods and tools that, on the one hand, prevent and / or weaken internal market negative features. On the other, they protect the market sphere based on market relations from those capable of distorting its challenges and threats.

Taking into account the specifics and purpose of political mechanisms, the directions of institutionalization and scientific and technical nature are proposed, which will contribute to the improvement of the system of economic security.

Key words: political mechanisms, economic security of the state, economic sphere, public authority, geoeconomic competition, institutionalization, political instruments of economic security.

Постановка проблеми. Світова фінансова криза другої половині 2008 р. жорстко випробувала економічну стійкість України та наочно продемонструвала, що безпека держави в економічній сфері – стан не раз і назавжди, її здатні послабити й підірвати найрізноманітніші події, у тому числі ті, основи яких

лежать далеко за межами країни. Водночас стає очевидним, що забезпечення безпеки в економічній сфері в силу дії макроекономічних законів хоча і є не виключно, але перш за все функцією держави і вже тому має політичний вимір. Її дослідження має велике теоретичне і практичне значення.

Актуальність теми дослідження зумовлена такими моментами.

По-перше, фундаментальні перетворення в економічній та політичній сферах суспільства, що відбуваються в Україні, вимагають усебічного дослідження принципів і форм, шляхів і тенденцій розвитку взаємодії між політикою та економікою, державною владою та підприємництвом. Теоретичне опрацювання цих питань, їх своєчасне та якісне розв'язання безпосередньо позначаються на характері та темпах економічних, соціальних, політичних реформ.

По-друге, однією з найважливіших умов сталого розвитку української економіки поряд із позитивним розвитком і вдосконаленням ринкової системи господарювання є своєчасне здійснення адекватних заходів із протидії деструктивним чинникам внутрішнього та зовнішнього характеру. Ефективність цих заходів не може формуватися стихійно сама по собі, вона передбачає поглиблений аналіз економічної безпеки як явища і поняття.

По-третє, теорія економічної безпеки розробляється на різних світоглядній та методологічній основах. Нині ще не сформувався єдиний категоріальний апарат її опису й аналізу. Це актуалізує необхідність уточнення понять, виявлення теоретико-методологічних основ аналізу, які найбільш адекватно відображають процеси, пов'язані із забезпеченням економічної безпеки та сприяють об'єднанню зусиль вітчизняної науки, господарюючих суб'єктів, органів державного управління щодо формування дієвої стратегії забезпечення економічної безпеки України.

По-четверте, через обставини, що визначають стан економічної безпеки, особливе місце належить політиці. Як пишуть М. Дорошко та В. Копійка, «економічній загрози можуть протиставлятися не тільки економічна захищеність й економічна міць, але юридичний, політичний та інші, зокрема військовий, компоненти безпеки та могутності» [1, с. 127]. З'ясування того, чим зумовлене це місце, якими є механізми політичного забезпечення економічної безпеки, можливості та шляхи їх зміцнення, має велике практичне значення.

По-п'яте, недостатня теоретична висвітленість проблеми дослідження негативно позначається на підготовці фахівців, практично зайнятих у забезпеченні економічної безпеки України. Так, у системі вищої освіти викладаються спеціальні курси з проблем економічної безпеки. Однак у багатьох навчальних програмах і планах, навчальних посібниках тощо питання механізмів її політичного забезпечення не є предметом спеціальної уваги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджувана проблема у вітчизняній науці стала предметом спеціальної уваги відносно недавно. Проте вже наявна певна кількість праць, положення й висновки яких утворюють стабільну основу для її поглибленого опрацювання. Знайомство з ними розкриває різні – взаємодоповнюючі, альтернативні, полярні – точки зору на різні напрями теорії і практики забезпечення економічної безпеки та допомагає більш чітко й повно розробити авторську концепцію. Із певною часткою умовності всі роботи, автори яких тією чи іншою мірою торкаються цього предмета, можна розділити на кілька груп.

До першої групи належать дослідження загальної теорії безпеки та національної безпеки України. У них практично неодмінними є сюжети, присвячені економічній безпеці, її зв'язку з іншими видами безпеки, а також характеру, складу, структурі системи забезпечення безпеки. Це праці А. Штангрета, Є. Палиги, Р. Пустовійта, С. Урби, Л. Акімової, М. Денисенка та ін. Автори, піднімаючи й вирішуючи спільні проблеми безпеки, рідко систематизовано висвітлюють теми, до яких належить політичний механізм забезпечення економічної безпеки. Проте в них є цікаві ідеї. Так, у працях Л. Акімової [2] розглянуто проблеми, які стосуються місця та ролі економічної безпеки держави в системі національної безпеки, вибору стратегічних пріоритетів розвитку вітчизняної економіки в сучасних умовах, державно-правових методів забезпечення національної безпеки в контексті загроз криміналізації та корумпованості українського суспільства. Г. Башнянин [3] розглядає питання механізмів реалізації політики безпеки. Н. Грущинська [4] аналізує проблеми України у зв'язку з розвитком гео економічної конкуренції, загостренням економічної конфронтації в умовах відродження української економіки, визначає основні аспекти конкурентної боротьби в умовах глобалізації.

Багато науковців висвітлюють політичні аспекти досліджуваних питань. Їхні висновки й узагальнення хоча безпосередньо до дослідження цього предмету не належать, мають для неї методологічне значення.

Іншу групу становлять публікації з проблем економічної безпеки. Їх велика кількість пояснюється, зокрема, тим, що в системі вищої освіти України стандартами спеціальностей передбачені відповідні

навчальні курси. Видано багато монографій, навчальних посібників та підручників. Сюди слід віднести книги В. Федоренка, Л. Шевченка, Я. Пушака, Я. Піцура та ін. [5–7]. Корисний матеріал для побудовування й обґрунтування позиції авторів цієї статті міститься у фундаментальних працях І. Мішина [8], Х. Мандзіновської [9] та ін. У них, зокрема, глибоко та всебічно проаналізовано економічну безпеку трансформаційної економіки, а також загрози, проблеми й способи її забезпечення за умов перехідної економіки.

Ще одну групу утворюють дослідження переважно політологічного характеру, автори яких розглядають можливості, роль, характер і способи політичної детермінації різних явищ і процесів суспільного життя, у тому числі пов'язаних із забезпеченням безпеки. Значний блок сучасних досліджень присвячений організаційно-функціональним і правовим аспектам державного управління та державної служби. Слід відзначити фундаментальні дослідження М. Головатого, А. Грищука та ін. Процес реформування та сучасний стан органів державної влади відображено у працях М. Карпа [10].

У цілому аналіз наукових досліджень і публікацій свідчить про те, що у вітчизняній науці накопичено солідний матеріал, який має велику евристичну цінність для розуміння багатьох сторін, зв'язків та їхніх особливостей у системі політичного регулювання забезпечення економічної безпеки держави. Однак чи не для всіх авторів ці сюжети є вторинними, увагу до них зумовлено й обмежено змістом власної досліджуваної проблеми, тому їх напрацювання носять фрагментарний характер і не складаються в концептуально цілісну теорію. Іншими словами, вибрана тема як самостійна наукова проблема в прямій постановці розглядається вкрай рідко, що свідчить про доцільність її всебічного комплексного вивчення.

Мета статті – висвітлення ролі політичних механізмів у забезпеченні безпеки держави в економічній сфері.

Виклад основного матеріалу. Безпека належить до базових потреб індивідів, утворених ними груп і створюваних ними інститутів, а її забезпечення є одвічною проблемою людського буття, вона завжди актуальна для людини й будь-яких спільнот. Під *безпекою* автори статті розуміють стан і умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів, установ, за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності з об'єктивно зумовленими інноваціями та вільне, відповідне своїй природі й нею зумовлене, функціонування за виключення загроз або нейтралізації можливості заподіяння збитку чи шкоди [11].

Віддаємо перевагу саме такому визначенню, оскільки вбачаємо недоліки у широко поширеному трактуванні безпеки як стану захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз [12]. По-перше, поряд з особистістю, суспільством, державою відносно самостійним об'єктом безпеки є складники суспільства і держави: соціальні, територіальні, етнічні, мовні, релігійні та інші групи, включаючи сім'ю, національні меншини й символічні групи (виробники і споживачі, студентство, безробітні, підприємства та організації). По-друге, безпека України та окремих утворень усередині неї – взаємопов'язані, але не тотожні поняття: інтереси різнопланових об'єктів безпеки далеко не завжди і не в усьому збігаються, їх безпеки в одних випадках взаємно доповнюють один одного, в інших – виявляються в конфлікті. По-третє, захищеність від деструктивних чинників – необхідне, але не достатнє завдання забезпечення безпеки. Формула «стан захищеності» орієнтує на виживання, а не на розвиток і зростання, у кінцевому підсумку вона зводиться до охоронних і оборонних завдань. Тим часом безпека передбачає не лише збереження існуючого стану, а й його вдосконалення, створення можливостей для виходу на новий, якісно вищий рівень розвитку. Іншими словами, безпека – це не стільки незмінний стан продуктивних сил і виробничих відносин, скільки здатність соціуму розвиватися та процвітати в умовах конфліктів, невизначеності, ризику. Вона знаходиться в органічному взаємозв'язку з його розвитком.

Таким чином, безпека є абстракцією, вона не існує сама по собі. Розгорнута формула цього явища включає чітке розуміння джерел і характеру загрози, її рівня для конкретного об'єкта, а також можливі механізми та способи протидії їй. При цьому особливо підкреслимо, що осмислити (зрозуміти, описати, оцінити) безпеку можна лише за допомогою виявлення тих чинників і обставин, які підривають (здатні підірвати) її, тобто звернувшись до її антитези – небезпеки.

У зв'язку із зазначеним, за генезисом походження всі загрозові впливи поділяються на три групи: природні, техногенні, соціальні. За характером адресної спрямованості й ролі суб'єктивного фактору у виникненні несприятливих умов можна виокремити: виклик, небезпеку, загрозу, ризик. За ступенем ймовірності розрізняють реальну та потенційну небезпеку; за геополітичним й державницьким критерієм – внутрішню, зовнішню і транскордонну небезпеку; за просторовим розмахом – обмежену (приватну, об'єктну), локальну, країну (національну), регіональну і глобальну небезпеку [6].

Диверсифікація небезпек є важливою для методичних та організаційних цілей: виявлення та відстеження тих чи інших видів небезпек вимагає різних інструментів і засобів, різних знань, досвіду, різних структур, фахівців. Вона потрібна для поглибленого пізнання тих проблем і протиріч, які здатні порушити нормальний хід життя, а також для чіткого розподілу ролей і відповідальності між різними структурами та кращої координації їхньої діяльності щодо забезпечення безпеки.

Слід відзначити, що безпека не є суто економічною категорією, але містить у собі соціальний, політичний, етичний та інші аспекти. Її основу становить виробництво максимальної кількості матеріальних благ і послуг найбільш ефективним способом. Однак ефективність має кілька характеристик: відповідність функціональному призначенню; ступінь задоволення матеріальних потреб особистості, суспільства і держави; ресурсо- та енергозбереження; збереження навколишнього середовища та ін., які за певних умов можуть перебувати в конфлікті між собою. До того ж ефективність економіки зумовлена багатьма позаекономічними чинниками (природно-кліматичні умови, менталітет народу, освіченість населення і т. д.) [13].

Типологічні, сутнісні риси й ознаки безпеки в економічній сфері описуються за допомогою системи критеріїв та показників, їхніх порогових значень та індикаторів. Розроблення та вибір показників безпеки є відповідальним завданням, яке в Україні віднесене до компетенції Ради національної безпеки і оборони [14, ст. 25].

Розглянемо, що означає «безпека в економічній сфері». Варто виокремити три різновиди такої безпеки: безпека в економіці, безпека від економіки та безпека для економіки.

Безпека в економіці означає, що всі актори, що здійснюють економічну діяльність, вільні у виборі сфери та форми своєї трудової діяльності. При цьому економічна активність кожного господарюючого суб'єкта дає йому змогу своїми знаннями та працею отримувати адекватний, послідовно зростаючий дохід, який повністю належить йому та яким він вільно розпоряджається на свій розсуд.

Безпека від економіки. Жодне суспільство існувати без економіки не може. Це трюїзм. Парадокс, однак, у тому, що сама економіка, і як виробництво матеріальних благ та послуг, і як система суспільних відносин, що складаються в процесі та з приводу цього виробництва (продуктивні сили та виробничі відносини, кажучи марксистською мовою), може мати неоднозначне для суспільства значення. В економічній сфері можливе виникнення деструктивних сил і чинників, пов'язаних із дією негативних процесів. У Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр. ця ідея сформульована в коректному, але гранично загальному вигляді: стан вітчизняної економіки (поряд з іншими чинниками) створює широкий спектр внутрішніх і зовнішніх загроз національній безпеці країни. Серед найбільш гострих загроз у зазначеному контексті слід урахувувати монополізацію, олігархію, криміналізм, комерціалізацію економічного й усього суспільного життя.

Безпека для економіки торкається не стільки господарюючих суб'єктів, скільки господарського комплексу країни (регіону, галузі) у цілому й означає наявність таких умов (внутрішньо- і зовнішньополітичних, соціальних, правових, організаційних, науково-технічних тощо), за яких він здатний функціонувати в режимі розширеного відтворення. У цьому контексті безпеку пропонується структурувати за трьома групами індикаторів:

1) за критеріальними характеристиками: ресурсний потенціал та можливості його нарощування; цілісність території, економічного простору; ефективність використання ресурсів, капіталу, праці; стійкість внутрішнього ринку і раціональне включення в систему світогосподарських зв'язків; економічна самостійність і незалежність; конкурентоспроможність; стійкість економіки; розвинений оборонно-промисловий комплекс;

2) за неекономічними чинниками. Економічна сфера існує і функціонує не сама по собі, а в тісному зв'язку й залежності від інших сфер життєдіяльності суспільства і держави. Жодна зі сфер не є частиною інших, але в кожній є елементи, які стосуються усіх. За такого підходу можна говорити про те, що на безпеку в економічній сфері впливають інформаційні, екологічні, соціальні, духовні та інші чинники, методи і засоби. Причому цей вплив може бути як конструктивним, так і деструктивним;

3) за чинниками, видами і результатами економічної діяльності. Не маючи можливості дати повний список всіх обставин, що формують зони ризику і здатні породжувати небезпеки, наносити економічні збитки різним об'єктам соціуму, слід урахувати найбільш важливі та актуальні види безпеки: фінансову, сировинну, енергетичну, технологічну, продовольчу.

Таким чином, безпека в економічній сфері будується на основі та з використанням усіх ресурсів, засобів і методів, якими володіють держава і суспільство. Але це – один бік питання. Інший полягає у тому, що вона сама здійснює істотний, іноді вирішальний вплив на безпеку в інших сферах життя

суспільства. Ось чому забезпечення національної безпеки і захист інтересів України в економічній сфері є пріоритетними напрямками політики держави.

У зазначеному контексті варто розглянути політичний зміст безпеки в економічній сфері.

За всієї засадничої ролі економіки в житті суспільства й держави вона не є самодостатнім утворенням. Усебічно і повно зрозуміти її можна тільки в більш широкому контексті відносин власності, розподілу і влади. У цій єдиній системі, яка називається «суспільство», ланки, що утворюють її несучий каркас, є державою, громадянським суспільством та бізнес-співтовариством. Вони формуються і функціонують під впливом різних причин, керуються різними мотивами, вирішують різні завдання.

Саме суспільство є одним із напрямів взаємозв'язку економіки і політики, що проявляється не інакше, як взаємини між публічною владою та господарюючими суб'єктами, або, ще конкретніше, між чиновником і підприємцем. Напрями політичного впливу розгортаються на трьох рівнях: міжособистісному, соціальному, інституційному. Погоджуючись із К. Шміттом у тому, що, політичне не означає ніякої власної предметної сфери, але тільки ступінь інтенсивності асоціації або дисоціації людей, мотиви яких можуть бути самими різними, у тому числі господарськими [15], й з М. Дюверже, який помітив, що немає нічого у світі, що не було б пов'язано з політикою, як немає нічого, що цілком і повністю належало б до неї [16], автори вважають, що об'єктом політичного регулювання може стати будь-який бік будь-якої сфери суспільного життя: економіка і демографія, культура й екологія, правопорядок та оборона тощо. А її політичне регулювання може здійснюватися різними інструментами: фінансовими і педагогічними, правовими та інформаційними, преференціями і санкціями.

І якщо вірно, що історія не знає прикладів ефективно функціонуючої економіки без розвинених ринкових механізмів, що гнучко перебудовуються, що ринок виступає одним із найважливіших атрибутів будь-якої успішної моделі соціально-економічного розвитку суспільства, його стійкості, зокрема в умовах дії несприятливих чинників, не менш вірно й те, що необхідними є позаекономічні методи і засоби, які, з одного боку, попереджають і/або послаблюють внутрішньо властиві ринку негативні риси, а з іншого – захищають засновану на ринкових відносинах економічну сферу від здатних деформувати її викликів і загроз. Відповідно до цього і сама економічна безпека постає як політекономічна і, отже, політична категорія.

Коли держава не може або не хоче дбати про свою економічну безпеку, це дуже негативно позначається на стані безпеки всіх господарюючих суб'єктів. Отже, безпека в економічній сфері забезпечується не тільки і навіть не стільки їхніми власними зусиллями, не тільки економічними методами й засобами, скільки діяльністю влади, властивими їй політичними засобами і методами. Тому можна сказати, що одне з головних призначень держави – забезпечення її незалежності і територіальної недоторканності для збереження створюваних нею матеріальних багатств.

У системі національної безпеки економіка є не лише одним з її об'єктів, а й виступає основою для інших елементів, бо всі вони припускають і передбачають економічне забезпечення. Сама держава, щоб вона могла успішно існувати, тобто управлятися і захищати спільні інтереси об'єднаних в ній людей, має спиратися на економічні чинники. Забезпечення національної безпеки та всіх її окремих видів вимагає фінансових і матеріальних вкладень. Характерно, що в структурі державного бюджету України є статті, покликані економічно забезпечити конкретні види безпеки. Більше того, організація та функціонування видових систем національної безпеки передбачає наявність власної виробничої і господарської бази у відповідних сферах діяльності.

Економічне забезпечення різних видів безпеки передбачає раціональний розподіл коштів, виділених на національну безпеку, між її функціональними підсистемами. Оскільки актуалізація різних видів безпеки нерівномірна, їх бюджетування є прерогативою органів державної влади і управління. Окрім того, розподіл пов'язаний із рухом економічних ресурсів усередині кожної підсистеми економічного забезпечення безпеки. Тут також постійно виникають проблеми і протиріччя між їхніми структурними елементами. Конкретні характеристики кожного з названих рівнів і розумна пропорція між ними визначаються реально сформованими обставинами, небезпеками, загрозами і ризиками, на які повинні реагувати держава і суспільство, а також можливостями, якими вона володіє.

Економічна сфера є також засобом забезпечення безпеки, причому в подвійному сенсі. З одного боку, вона надає в розпорядження керівників матеріальні, а за сучасних умов, насамперед, інформаційно-технічні системи різного масштабу і призначення, що полегшують та підвищують ефективність управлінської діяльності. З іншого боку, жоден вид національної безпеки не може бути реалізований без економічного забезпечення. Стійкість економіки, динамізм її розвитку значною мірою сприяють стабілізації соціальної сфери, згуртуванню різних соціальних верств, груп, етносів, подоланню деструктивних конфліктів, збільшенню зайнятості населення, підвищенню якості життя, скороченню бідності.

Без цього не можна протистояти внутрішнім і зовнішнім деструктивним силам, забезпечити діяльність політичних, правових, силових структур.

Величезна роль економічної сфери у системі національної безпеки пояснює, чому вона є постійним і важливим предметом політичної регуляції і регламентації. Автори спеціально зупиняються на з'ясуванні співвідношення державної влади й державного управління, а в іншій інтерпретації – політики та адміністрування. Наголошуємо на тому, що політика, влада, держава, управління (і адміністрування як одна з форм останнього) не зовсім самостійні та самодостатні утворення, але різні прояви єдиного за своєю сутністю феномену. Влада держави і влада у державі завжди й усюди є серцевиною політики та проявляються не інакше як у вигляді державно-управлінської діяльності. Отже, у зміст кожної із чотирьох названих категорій імпліцитно входять три інших. Публічна влада функціонально складається з *двох потоків або рівнів*: один визначає цілі та завдання, напрями та пріоритети діяльності (виробляє «політику» в одному значенні цього слова); другий організовує практичну діяльність для вирішення поставлених завдань.

У реальному житті функції цілепокладання, прийняття рішення й організація його виконання чітко та жорстко розділити між політиками і бюрократами в принципі неможливо. Будь-який політик не може не бути хоча б трохи управлінцем, і чиновники (особливо вищої ланки) здебільшого є політиками.

Виходячи з вищезазначеного, розглянемо, якими мають бути політичні механізми як важелі, що забезпечують національну безпеку в економічній сфері.

Специфіка політичного механізму в тому, що він спирається на державну владу (або орієнтується на її нейтралізацію), яка передбачає відносини панування й підпорядкування між взаємодіючими акторами та в основі якої лежать примус і право, які освячують легітимне насильство.

Проте політичний механізм і державний механізм, будучи тісно пов'язаними між собою, не утворюють тотожності. У процесі прийняття політичних рішень беруть участь (або на нього впливають) групи інтересів, політичні партії, громадські організації та рухи, органи місцевого самоврядування, релігійні об'єднання, бізнес-структури тощо. У сфері публічної політики далеко не все є публічним, у ній можливе існування, а іноді домінування тіньових центрів влади прийняття рішень. Нарешті, в управлінській діяльності держави не все має політичне звучання: вона здійснює багато функцій управління, далеких від політики.

Множинність політичних механізмів визначається, по-перше, різноманітністю політичних акторів, які мають власні цілі, а також засоби і способи їх досягнення (механізм державного управління, механізм партійного впливу, механізм цивільного контролю тощо); по-друге, великою кількістю напрямів діяльності цих акторів, для кожного з яких (напрямів) може бути затребуваний особливий механізм (механізм виборів, фінансовий механізм, переговорний механізм і т. п.).

Політичний механізм, представляючи сукупність структур, певним чином взаємодіючих між собою із метою зміни стану або положення соціуму або його окремих утворень і сторін, не існує сам по собі. Він, говорячи мовою логіки, є функцією, аргументом якої виступають різні суспільно значимі цілі та визначені ними процеси. Єдиною формою його існування є практичне функціонування: він створюється, тому що затребуваний «тут і зараз» та на відміну від технічних систем не може бути законсервованим або складованим.

Політичний механізм формується одночасно з виникненням завдання й усвідомленням необхідності його розв'язання. Його призначення – адаптація держави й суспільства, їх окремих частин або сфер до мінливих внутрішніх і зовнішніх умов життєдіяльності. Політичний механізм утворюють кілька блоків: теоретико-методологічний, комунікативний, інституційний, нормативно-правовий та функціональний.

Для забезпечення ефективності реалізації політики національної економічної безпеки через зазначені блоки політичного механізму важливою є її інституціоналізація. Це процес формування в суспільстві стійкого комплексу формальних і неформальних правил, що регулюють життєдіяльність суспільства, а також певних організацій, у рамках яких та чи інша діяльність упорядковується в систему ролей і статусів, що забезпечує спільну діяльність людей. Уважаємо за доцільне виокремити *основні напрями інституціоналізації*:

- 1) формування дискурсу, що виходить із визнання того, що економічна безпека є найважливішою умовою нормальної життєдіяльності особистості, суспільства і держави, але вона не досягається сама по собі, а вимагає від них певних, іноді значних зусиль;
- 2) акцентування економічної безпеки в різного роду документах: концептуальних, доктринальних, правових;
- 3) формування структур, функціонально й професійно зайнятих ліквідацією небезпек і загроз;
- 4) розроблення й впровадження формальних правил та процедур, у рамках і за допомогою яких здійснюється економічна діяльність.

На забезпечення безпеки «працюють» не лише органи або підрозділи, що створюються спеціально для нейтралізації та протидії загрозам. Величезне значення має позитивна робота держави, громадянського суспільства, бізнесу щодо організації та вдосконалення економічної сфери, стимулювання зростання економіки. Виникнення невідомих раніше проблем, нових викликів, небезпек і/або розроблення нових засобів, методів протидії їм можуть зробити можливим і необхідним започаткування нових організаційних структур.

Політичний механізм передбачає використання переконання, примусу, навіювання, маніпуляції. Його функціонування підпорядковується певній змістовній логіці та включає основні процедурні етапи: визначення або уточнення цілей організації, діагностику й моніторинг соціально-політичної ситуації, виявлення проблем, пов'язаних із досягненням сформульованих цілей, оцінку можливостей та ресурсів для їх вирішення, порівняльний аналіз можливих варіантів реалізації поставлених цілей, вибір найбільш оптимальної моделі, погодження та затвердження управлінського рішення, підготовку до введення рішення в дію, управління реалізацією рішення, аналіз ефективності рішення.

Висновки. Огляд політичних механізмів забезпечення національної безпеки України в економічній сфері та наявної системи її забезпечення дали змогу сформулювати пропозиції, реалізація яких сприятиме поліпшенню стану справ. Їх можна звести до двох основних груп.

1) Рекомендації науково-теоретичного характеру, які пов'язані з виявленням актуальних завдань та напрямів усебічного дослідження феномену національної безпеки в економічній сфері в умовах глобалізації. Зокрема, вважаємо за доцільне за допомогою фондів, грантів, стипендій та інших механізмів активізувати теоретичний пошук у цих напрямках. Більш широкому ознайомленню наукової громадськості з їхніми результатами могли б сприяти спеціальні міжвузівські, можливо, міжнародні конференції та семінари. Необхідно орієнтувати заклади вищої освіти та науково-дослідні установи на організацію прикладних розробок із питань стратегії та політики забезпечення економічної безпеки. Це призведе до необхідності систематичного висвітлення в засобах масової інформації, науковій літературі зазначеної проблематики, а також включити її основні складники до відповідних розділів Стандарту вищої освіти СО «Магістр».

2) Рекомендації, спрямовані на подальшу інституціоналізацію системи забезпечення економічної безпеки, що передбачає формування відповідного дискурсу, оперативне створення структур і установ, функціонально та професійно зайнятих ліквідацією небезпек і загроз, розроблення та вдосконалення відповідних процедур. Необхідним вважаємо досягнення більш предметної й ефективної взаємодії державних органів, організацій громадянського суспільства та бізнесу з метою розроблення та реалізації заходів щодо забезпечення економічної безпеки.

Література:

1. Асоціація як новий формат відносин України з Європейським Союзом: правовий, економічний, інформаційний аспекти : монографія / В.В. Копійка та ін. Київ : Київський ун-т, 2018. 388 с.
2. Акімова Л. Вплив основних інструментів державного регулювання на економічну безпеку держави за демографічною та соціальною сферами. *Ефективність державного управління*. 2018. Вип. 2(55). Ч. 2. С. 202–210.
3. Механізми та функціонально-структурні інструменти забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в умовах сучасних загроз економічної безпеки : монографія / Т.Г. Васильціва та ін. Львів : ННВК «АТБ», 2019. 522 с.
4. Грущинська Н.М. Геоелектронна конкуренція як наслідок сучасного світового економічного порядку. *Стратегія розвитку України*. 2015. № 1. С. 43–49.
5. Економічна безпека України : монографія / В.Г. Федоренко та ін. Київ : ДКС центр, 2017. 462 с.
6. Економічна безпека держави: сутність та напрями формування : монографія / Л.С. Шевченко та ін. Харків : Право, 2009. 312 с.
7. Актуальні проблеми забезпечення економічної безпеки в Україні : кол. монографія / Я.Я. Пушак та ін. Львів : Ліга-Прес, 2017. 368 с.
8. Мішина І.Г. Економічна безпека в умовах ринкових трансформацій: дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 ; Донецький національний університет. Донецьк, 2007. 235 с.
9. Мандзіновська Х.О. Економічна безпека держави: сутність, складові елементи та проблеми забезпечення. *Наукові записки*. 2016. № 2(53). С. 159–166.
10. Карпа М.І. Розвиток публічної служби в Україні: компетенційний підхід : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. 262 с.
11. Сидорчук О.Г. Соціальна безпека: державне регулювання та організаційно-економічне забезпечення : монографія. Львів : ЛРІДУ, НАДУ, 2018. 492 с.
12. Архирейська Н.В. Дослідження системних підходів щодо оцінки категорії «економічна безпека». *Ефективна економіка*. 2013. № 8. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2235>.

13. Крюкова І.О. Позаконотичний аспект економічного дослідження: інституціональний підхід. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2014. Вип. 47. С. 237–248.
14. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>.
15. Шмитт К. Политическая теология. Москва : Канон-Пресс-Ц, 2000.
16. Maurice Duverger. Introduction à la politique. Harvard: Editeur Gallimard, 1985.

УДК 321:01:314.742

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.21>

ОЦІНКА ВПЛИВУ ІМІГРАЦІЇ НА СОЦІАЛЬНУ ДЕРЖАВУ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР

Хлівнюк Тетяна,

кандидат політичних наук, доцент,
завідувач кафедри соціальних теорій

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Аргументовано, що в останні два десятиліття на порядок денний у країнах із розвиненим інститутом соціальної держави вийшли нові виклики, пов'язані із солідарністю з імігрантами. Це зумовлено, з одного боку, появою нових масштабних конфліктів на планеті, а з іншого – зниженням стійкості соціальної держави, одним зі завдань якої є сприяння інтеграції трудових мігрантів та біженців. Проаналізовано основні підходи до співвідношення соціальної держави та іміграції: концепцію «нової ліберальної дилеми» та концепцію «шовінізму соціального забезпечення», або «націоналізму соціальної держави». Відзначено, що концепція «нової ліберальної дилеми» передбачає, що: 1) сильна соціальна держава базується на сильній солідарності громадян, зокрема й до імігрантів; 2) водночас стійкість інституту соціальної держави є під загрозою, коли спільнота стає більш різноманітною; 3) наслідком значної різноманітності спільнот держав соціального типу й надання соціальних прав імігрантам стало поступове зниження підтримки громадянами ідеї соціальної держави. Змістом дилеми є невизначеність неоліберальних і соціал-демократичних політиків у виборі між відкритістю до імігрантів та потребою зберегти сильні національні системи соціального забезпечення. Наголошено на особливостях концепції «шовінізму соціального забезпечення», яка обмежує соціальні права імігрантів або ж (у м'якшій версії концепції) передбачає надання соціальних гарантій виключно за умови відповідності певним критеріям. Відзначено, що: 1) у докризовий період еволюції соціальної держави (поч. 1960-х – сер. 1970-х років) під впливом активної деколонізації мігрантам було надано деякі (обмежені) соціальні права, однак діяльність інституту соціальної держави спрямовувалася передусім на потреби громадян цих держав; 2) у 1970-х роках завдяки правозахисному руху зросли перспективи розширення соціальних прав імігрантів; 3) із 1990-х років тенденція розширення соціальних прав імігрантів була призупинена. Це пояснюється входженням інституту соціальної держави в глибоку кризу й одночасним збільшенням чисельності імігрантів-біженців, інтеграція яких потребувала значних затрат; 4) кілька останніх криз (фінансова криза 2008 р., європейська міграційна криза 2015 р., коронакриза 2020–2021 рр.) посилили уразливість мігрантів. Доведено, що кризові явища у функціонуванні соціальної держави мають комплекс причин і не звужені виключно до впливу іміграції на соціальну сферу життєдіяльності розвинених держав.

Ключові слова: соціальна держава, імігранти, біженці, солідарність, концепція «нової ліберальної дилеми», концепція «шовінізму соціального забезпечення».

Khlivniuk Tetiana. Assessment of the impact of immigration on the welfare state: conceptual bases and practical dimension

It has been argued that in the last two decades, new challenges related to solidarity with immigrants have been on the agenda in countries with a developed welfare state institution. This is due, on the one hand, to the emergence of new large-scale conflicts around the world, and on the other – to the decline of the welfare state's sustainability, one of its key objectives is to promote the integration of migrant workers and refugees. The main approaches to the relationship between the welfare state and immigration have been analyzed: the concept of 'New Liberal Dilemma' and the concept of 'Welfare Chauvinism' or 'Welfare State Nationalism'. It is noted that the concept of the "new liberal dilemma" provides that: 1) a strong welfare state is based on strong solidarity of citizens, including immigrants; 2) at the same time, the stability of the institution of the welfare state is under threat when the community becomes more diverse; 3) the consequence of the significant diversity of communities of social states and the granting of social rights to immigrants was a gradual decline in citizens' support for the idea of the welfare state. At the heart of the dilemma is the uncertainty and ambiguity of neoliberal and social-democratic politicians in choosing between openness to immigrants and the need to maintain strong national social security systems. Emphasis is placed on the peculiarities of the concept of "social security chauvinism", which restricts the social rights of immigrants or (in a softer version of the concept) provides for social guarantees only if they meet certain criteria. It is noted that: 1) in the pre-crisis period of the evolution of the welfare state (early 1960s - mid 1970s) under the influence of active decolonization, migrants were granted some (limited) social rights. However, the activities of the welfare state institution were directed primarily to the needs of citizens of these states; 2) in the 1970s, thanks to the human rights movement, the prospects for social empowerment of immigrants increased; 3) since the 1990s, the trend of expanding the social rights of immigrants has been suspended. This is due to the entry of the welfare state institution into a deep crisis and a simultaneous increase in the number of refugee immigrants, whose integration required significant funding; 4) the last few crises (financial crisis of 2008, European migration crisis of 2015,

coronavirus crisis of 2020-2021) have increased the vulnerability of migrants. It is proved that the crisis phenomena in the functioning of the welfare state have a set of causes and are not limited exclusively to the impact of immigration on the social sphere of life of developed countries.

Key words: *welfare state, immigrants, refugees, solidarity, concept of 'New Liberal Dilemma', concept of 'Welfare Chauvinism'.*

Інститут соціальної держави довгий час передбачав безумовну солідарність з уразливими категоріями громадян (малозабезпеченими, особами з обмеженими можливостями, безробітними, особами похилого віку, сім'ями з дітьми та ін.) [4; 8; 32]. Але в останні два десятиліття на порядок денний вийшли нові виклики, пов'язані із солідарністю з мігрантами, а особливо біженцями, чисельність яких стрімко зростає через збільшення зон воєн, громадянських конфліктів на планеті. Нові реалії актуалізують питання гідного життя, добробуту тих, хто працював і сплачував податки в бюджети держав, які залишив із тих чи інших причин.

Зі зростанням кількості як трудових мігрантів, так і біженців питання соціальних гарантій іммігрантам набуло додаткової гостроти та контраверсійності. Це увиразнюють як поточні соціально-політичні процеси, так і сконструйовані концепції співвідношення соціальної держави й імміграції. Політичні конфлікти навколо імміграції та реструктуризації добробуту спровокували своєрідну расизацію питання соціального громадянства [11; 33]. Йдеться про можливість реалізації права окремих категорій населення на справедливую частку економічних і соціальних ресурсів держави. Передусім іммігранти часто протиставляються громадянам, які працею й сплаченими податками заслужили на соціальні гарантії.

Одні дослідники [21, с. 1] вважають, що для більшості, наприклад європейців, одночасна підтримка й імміграції, й соціальної держави є малоімовірною. Інші ж [15, с. 372] стверджують, що щонайменше половина європейців схильна підтримувати й імміграцію, й інститут соціальної держави, не вбачаючи в такому поєднанні суперечності. Нині це питання про рівень тиску, який здійснює міграція на соціальну державу й загрожує її стійкості, залишається малодослідженим і відкритим.

Значні обсяги імміграції від закінчення Другої світової війни характеризують усі держави з розвиненими системами соціального захисту, незважаючи на модель соціальної держави, яку вони розвивають. Зокрема, у Європі від початку 1960-х років під впливом активної деколонізації почала стрімко зростати етнічна неоднорідність унаслідок зростання чисельності трудових мігрантів. Це позначилося на соціальній політиці. Наприклад, у багатьох державах (Німеччина, Нідерланди та ін.) було прийнято програми щодо гастарбайтерів, щоб задовольнити висхідні потреби національних економік у дешевій робочій силі. У Великій Британії та Франції сприятлива міграційна політика була спрямована на залучення громадян із колишніх колоній для задоволення потреб у робочій силі в ході повоєнного економічного підйому.

Згадані процеси синхронізувалися з піднесенням інституту соціальної держави. Однак розширення інституту соціальної держави все ж спрямовувалося найперше на потреби громадян цих держав. Мігрантів же сприймали, за образним порівнянням, як перелітних птахів (*birds of passage* [27]), а отже, вони хоча і мали соціальні гарантії, але дуже обмежені. Очікувалося, що мігранти невдовзі повернуться на свою батьківщину. Фактично владою не бралось до уваги, що велика кількість нерезидентів платить податки, робить певні соціальні внески, але не отримує доступу до соціальних гарантій.

Енергетична криза 1970-х років мала своїм наслідком звуження міграційних програм, особливо у європейських державах. Подальша стагфляція у більшості розвинених держав планети зумовила масштабну реструктуризацію промисловості. Це вплинуло передусім на низькокваліфікованих працівників-іммігрантів, багато з котрих утратили робочі місця, однак не повернулися на батьківщину. Навпаки, трудові іммігранти намагалися залишитися у країнах перебування та за можливості якнайшвидше возз'єднатися зі своїми сім'ями.

На ті ж часи припала й активізація правозахисного руху. Під його впливом намітилися зміни в громадянській думці щодо прав мігрантів, а національні та регіональні судові органи (передусім йдеться про європейські держави) зайняли активну проіммігрантську позицію у відстоюванні принципу верховенства права. Таким чином, намітилася деяка перспектива змін у напрямі рівності соціальних прав мігрантів, недискримінації, прав людини [16; 35; 30]. Ускладнилася процедура депортації іноземців, в окремих державах були дещо розширені їхні соціальні права.

Отже, поступово сформувалася група населення, яка користувалася деякими соціальними правами, але не була охоплена інститутом громадянства/підданства [17]. Тобто вже не наявність тісного політико-правового зв'язку з приймаючою державою (громадянства), а факт проживання в певній країні, сплата податків в її бюджет тощо лягли в основу надання особі соціальних прав [18, с. 4].

Також зросла роль права на об'єднання сімей мігрантів, а отже, соціальні права почали поширюватися й на ці групи [13].

Однак із 1990-х років позитивна тенденція з розширенням соціальних прав іммігрантів була призупинена, а політика їх інтеграції на ринку праці стає щораз більш незадовільна. З одного боку, інститут соціальної держави вже увійшов у глибоку кризу, а з іншого – відчутно збільшилася кількість мігрантів не з числа трудових мігрантів, а біженців, інтеграція яких у спільноти приймаючих держав традиційно відбувається довше та витратніше для інституту соціальної держави. Це актуалізувало питання можливості надання широкого соціального захисту іммігрантам.

З одного боку, старіння населення розвинених держав, а отже, скорочення робочої сили, сигналізувало про потребу розвинених соціальних держав у трудових ресурсах, а також активізації груп, недостатньо представлених на ринку праці (іммігранти, некорінні народи, працівники літнього віку, жінки та ін.). Це мало метою запобігти дефіциту робочої сили. З іншого боку, імміграція почала увиразнювати наслідки, пов'язані з проблемами культурної інтеграції мігрантів у багатьох країнах [1; 5; 7]. Окрім того, іммігрантів усе частіше звинувачують (не завжди виправдано) у зловживанні благами соціальної держави, паразитуванні коштом платників податків приймаючої країни [13].

Масштабні негативні економічні наслідки та заходи жорсткої економії після глобальної фінансової кризи, яка розпочалася у 2008 рр., істотно погіршили критичні оцінки щодо впливу імміграції на стійкість інституту соціальної держави у світі. Міграційна криза 2015 р. у Європі також загострила різні аспекти питання соціального захисту шукачів притулку.

Коронакриза 2020–2021 рр. особливо позначилася на іммігрантах, багато з яких працювали в секторі обслуговування, бізнес у якому призупиняв роботу або й банкрутував. Ризик зараження серед мігрантів значно вищий через залучення до робіт, де складно дотримуватися соціального дистанціювання, організувати віддалену роботу [36], а також з огляду на проживання в мікрорайонах та будівлях із високою щільністю населення, користування переважно громадським транспортом. Ті іммігранти, які без належних підстав перебувають у приймаючій країні, менше схильні звертатися за медичною допомогою. Іммігранти мають меншу мережу підтримки, на яку можна покладатися у разі зараження COVID-19. Мігранти, особливо з числа біженців, непропорційно представлені у секторах, які найбільше постраждали від пандемії, тому й потребують належного охоплення механізмами соціального захисту. Можемо констатувати: кожна нова криза глобального характеру погіршує ситуацію на національних ринках праці економічно розвинених держав, ослаблює інститут соціальної держави, а отже, посилює соціальну незахищеність мігрантів, особливо біженців.

Одним із перших, хто актуалізував проблему впливу імміграції на соціальну державу, був американський економіст та політичний аналітик М. Фрідман. У телеєфірі 1977 р. він виніс на обговорення питання відмінностей у ставленні у США до імміграції на етапах до й після формування інституту соціальної держави. Вільна міграція на поточний момент, на думку вченого, не видавалася можливою. Одна справа мати вільну трудову імміграцію, а інша – вільну міграцію з отриманням іммігрантами соціальних гарантій [14]. Власне, це відповідає цінностям лібералізму, які увиразнював М. Фрідман. Після привертання уваги вченим до проблеми впливу імміграції на соціальну державу у соціально-політичному дискурсі актуалізувалося питання конструювання на державному рівні оптимальної імміграційної політики та того, як цю політику гармонізувати з національними програмами перерозподілу соціальних благ.

Основними підходами щодо співвідношення інституту соціальної держави та імміграції є: 1) концепція «нової ліберальної дилеми» (New Liberal Dilemma, Progressives Dilemma [21–23]); 2) концепція «шовінізму соціального забезпечення», «націоналізму соціальної держави» (Welfare Chauvinism, Welfare State Nationalism). Обидві теорії різною мірою, але вбачають певний негативний вплив імміграції на соціальну державу. Охарактеризуємо їх.

Концепція «нової ліберальної дилеми» передбачає, що сильна соціальна держава базується на сильній солідарності громадян. Однак вона є під загрозою, коли спільнота стає більш різноманітною [15, с. 352]. Наслідком цього є поступове зниження підтримки громадянами ідеї соціальної держави. Неоліберальні політики (а в країнах Європи також і соціал-демократи) як послідовні прихильники широких соціальних прав людини опинилися між наміром бути відкритими до іммігрантів та розумінням важливості збереження сильних національних систем соціального забезпечення. Ці політики бояться втратити електорат, а тому й опинилися перед дилемою. Вона не в останню чергу спирається на висновки учених [9; 12], що підтримка ідей, які становлять зміст соціальної держави, є нижчою у тих країнах, зокрема Європи, де більша частка іммігрантів.

Друга концепція («шовінізму соціального забезпечення», «націоналізму соціальної держави») представлена жорсткішою та м'якшою версіями. Жорсткіша версія передбачає, що соціальні виплати мають

охоплювати лише громадян держави та не стосуються іммігрантів. Ця концепція розвиває уявлення про те, що люди менше готові ділитися ресурсами зі «сторонніми» («чужими», «іншими», кажучи мовою постмодерну), ніж зі «своїми». Від громадян очікується, що вони заперечуватимуть проти поширення на іммігрантів соціальних гарантій [10]. М'якшою версією цієї концепції передбачено підтримку надання соціальних прав мігрантам, але лише після того, як вони відповідатимуть певним критеріям, наприклад наявність постійного місця праці, регулярна сплата податків і под. [28].

Концепція «шовінізму соціального забезпечення» використовується передусім праворадикальними та популістськими партіями. Вони проблеми соціальної держави вбачають в іммігрантах, хронічних безробітних і под. Праві популісти, соціальні шовіністи та інші радикали поділяють населення на дві групи: ті, які «живлять» (nourishing groups), і ті, які «виснажують» (debilitating groups). Перші розбудовують добробут суспільства, а другі – «паразитують» коштом держави, не приносять спільноті ніякої користі. Власне іммігрантів дуже упереджено прихильники концепції «шовінізму соціального забезпечення» відносять до другої групи. Отже, соціальна держава з таких позицій розглядається як система з вбудованими механізмами виключення [25; 29].

Відзначимо, що поява концепції «шовінізму соціального забезпечення» не стала результатом останніх потужних «хвиль» міграції (від 2015 р.), її обґрунтування почалося ще в 1990 р. Так, Й.Г. Андерсен та Т. Бьорклунд [1] на прикладі кейсів Данії та Норвегії (як одних із найуспішніших соціальних держав) висловили позицію, що соціальні послуги держави повинні надаватися лише громадянам (підданим). На думку прихильників цієї концепції, ресурси соціальної держави призначені винятково для тих, хто відповідає певним критеріям (національним, культурним, етнічним, расовим і под.). Натомість іммігранти позиційовані як такі, що безпідставно користають зі системи соціального забезпечення. Власне процес імміграції трактується як такий, що має наслідком виснаження дефіцитних суспільних ресурсів [20; 29]. Схожа риторика характеризує й шовіністично забарвлений аналіз деструктивних процесів на ринку праці (дефіцит робочих місць, високий рівень безробіття), коли вишукуються «аргументи», щоб обґрунтувати легітимність шовіністичних прав на ринку праці [26; 31]. Низка політичних партій, власне, й розвивають таку риторику: грецька партія «Золотий світанок», «Альтернатива для Швеції», «Істинні фіні», Данська народна партія, «Альтернатива для Німеччини» та ін.

На протипагу шовіністичним підходам до соціальної політики низка концепцій пропагує соціальну інклюзію. Чи не найсильнішою є підтримка інституту соціальної держави у середовищі егалітаристів [3; 6], які є відкритими до мігрантів [24]. І соціальна держава, і міграція позиціонуються ними як засоби протидії соціальній несправедливості. Усеосяжна соціальна держава розглядається як така, що може успішно функціонувати, якщо буде солідарність із мігрантами, а громадяни відчуватимуть меншу конкуренцію з мігрантами в доступі до соціальних благ [34].

Результати дослідження щодо взаємин у системі «імміграція – соціальна держава» не дають нам змоги зробити однозначні висновки про винятково деструктивний вплив міграції на добробут. Кризові явища у функціонуванні соціальної держави мають комплекс причин і не звужені виключно до впливу імміграції на соціальну сферу життєдіяльності розвинених держав [19].

Література:

1. Alesina A., Glaeser E. *Fighting Poverty in the US and Europe: A World of Difference*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
2. Andersen J.G., Bjørklund T. Structural changes and new cleavages: The progress parties in Denmark and Norway. *Acta Sociologica*. 1990. № 33 (3). P. 195–217.
3. Andreß H.-J., Heien T. Four worlds of welfare state attitudes? A comparison of Germany, Norway, and the United States. *European Sociological Review*. 2001. № 17 (4). P. 337–356.
4. Baldwin P. *The Politics of Social Solidarity: Class Bases of the European Welfare State, 1875–1975*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
5. Banting K.G., Kymlicka W. (Eds.). *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
6. Blekesaune M., Quadagno J. Public attitudes toward welfare state policies: A comparative analysis of 24 nations. *European Sociological Review*. 2003. № 19 (5). P. 415–427.
7. Boeri T. Immigration to the Land of Redistribution. *Economica*. 2010. № 77 (308). P. 651–687.
8. Bonoli G. New social risks and the politics of post-industrial social policies / K. Armingeon, G. Bonoli (Eds.), *Adapting Post-War Social Policies to New Social Risks*. London: Routledge, 2006. P. 3–26.
9. Breznau N., Eger M.A. Immigrant presence, group boundaries, and support for the welfare state in Western European societies. *Acta Sociologica*. 2016. № 59 (3), 195–214.
10. Cappelen C., Peters Y. The impact of intra-EU migration on welfare chauvinism. *Journal of Public Policy*. 2018. № 38 (3). P. 389–417.

11. Castles S., Schierup C. Migration and Ethnic Minorities / F.G. Castles, S. Leibfried, J. Lewis, H. Obinger, C. Pierson (Eds.), The Oxford Handbook of the Welfare State. Oxford: Oxford University Press, 2010. P. 278–291.
12. Eger M.A., Breznau N. Immigration and the welfare state: A cross-regional analysis of European welfare attitudes. *International Journal of Comparative Sociology*. 2017. № 58 (5). P. 440–463.
13. Emmenegger P., Careja R. From dilemma to dualization: social and migration policies in the reluctant countries of immigration. In: P. Emmenegger, S. Häusermann, B. Palier, M. Seeleib-Kaiser (Eds.), *The age of dualization. The changing face of inequality in deindustrializing societies*. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 124–149.
14. Friedman M. What is America? Lecture at University of Chicago, 03 October 1977. Transcript published in *The Economics of Freedom*, 1978.
15. Gugushvili D., Ravazzini L., Ochsner M. et al. Welfare solidarities in the age of mass migration: evidence from European Social Survey 2016. *Acta Politica*. 2021. № 56. P. 351–375.
16. Guiraudon V. The Marshallian Triptych reordered: The role of courts and bureaucracies in furthering migrants' social rights / M. Bommers, A. Geddes (Eds.), *Immigration and Welfare: Challenging the Borders of the Welfare State*. London: Routledge, 2000. P. 71–89.
17. Hammar T. Democracy and the nation state: Aliens, denizens, and citizens in a world of international migration. Hants: Aldershot, 1990.
18. Hemerijck A.C., Palm T.P., Entenmann E., van Hooren F.J. Changing European Welfare States and the Evolution of Migrant Incorporation Regimes. Background paper reviewing welfare state structures and reform dynamics in a comparative perspective. Amsterdam: University Amsterdam, 2013.
19. Khoma N., Vdovychyn I. Deconstruction of the Welfare State: The Impact of Globalization and Technological Factors. *Revija za socijalnu politiku*. 2020. № 27 (3). P. 269–285.
20. Kitschelt H. The radical right in Western Europe: a comparative analysis. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1997.
21. Kulin J., Eger M.A., Hjerm M. Immigration or welfare? The progressive's dilemma revisited. *Socius Sociological Research for a Dynamic World*. 2016. № 2. P. 1–15.
22. Kymlicka W. Solidarity in diverse societies: beyond neoliberal multiculturalism and welfare chauvinism / V. Kaul, A. Vajpeyi (Eds.), *Minorities and populism – critical perspectives from South Asia and Europe. Philosophy and politics – critical explorations*. Cham: Springer, 2015. Vol. 10, pp. 41–62.
23. Kymlicka W., Banting K. Immigration, Multiculturalism, and the Welfare State. *Ethics and International Affairs*. 2006. № 20 (3). P. 281–304.
24. Mau S., Burkhardt C. Migration and welfare state solidarity in Western Europe. *Journal of European Social Policy*. 2009. № 19 (3). P. 213–229.
25. Mény Y., Surel Y. Democracies and the Populist Challenge. Basingstoke: Palgrave, 2002.
26. Oesch D. Explaining Workers' Support for Right-Wing Populist Parties in Western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway, and Switzerland. *International Political Science Review*. 2008. № 29 (3). P. 349–373.
27. Piore M. Birds of Passage: Migrant Labour and Industrial Societies. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
28. Reeskens T., van Oorschot W. Disentangling the 'New Liberal Dilemma': On the relation between general welfare redistribution preferences and welfare chauvinism. *International Journal of Comparative Sociology*. 2012. № 53 (2). P. 120–139.
29. Rydgren J., Widfeldt A. Från Le Pen till Pim Fortuyn – Populism och Parlamentarisk Högerextremism i dagens Europa. Malmö: Liber, 2004.
30. Ryner M. European welfare state transformation and migration / M. Bommers, A. Geddes (Eds.), *Immigration and Welfare: Challenging the Borders of the Welfare State*. London: Routledge, 2020. P. 51–71.
31. Scheepers P., Gijsberts M., Coenders M. Ethnic Exclusionism in European Countries: Public Opposition to Civil Rights for Legal Migrants as a Response to Perceived Ethnic Threat. *European Sociological Review*. 2002. № 18. P. 17–34.
32. Taylor-Gooby P. (Ed.). *New risks, new welfare: The transformation of the European welfare state*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
33. Van Hooren F.J. Caring Migrants in European Welfare Regimes: The Policies and Practice of Migrant Labour Filling the Gaps in Social Care, unpublished PhD thesis. European University Institute, 2011.
34. Van Oorschot W., Uunk W. Welfare spending and the public's concern for immigrants: Multilevel evidence for eighteen European countries. *Comparative Politics*. 2007. № 40(1). P. 63–82.
35. Van Walsum S. *The family and the nation: Dutch family migration policies in the context of changing family norms*. Newcastle: Cambridge Scholars, 2008.
36. What is the impact of the COVID-19 pandemic on immigrants and their children? *Organisation for Economic Co-operation and Development*. URL: <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/what-is-the-impact-of-the-covid-19-pandemic-on-immigrants-and-their-children-e7cbb7de/>

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 352.07:34(477)(063)

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.22>

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ РЕГУЛЯТОРНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Возна Юлія,

*аспірант І року освітньо-наукової програми «Публічне управління та адміністрування»
Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Статтю присвячено аналізу сучасних тенденцій та визначальних проблем реалізації державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності України. Метою статті є аналіз сучасних тенденцій та визначальних проблем реалізації державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності України. Здійснено спробу проаналізувати сучасний стан державного регуляторної політики за допомогою оцінки глобального показника регуляторної діяльності, розробленого Світовим банком, та звітності Державної регуляторної служби України. Для підвищення ефективності регуляторної політики важливо переглянути роль регулюючих органів та їхні повноваження. Нормативне управління дає практичний ефект регуляторній політиці. Ефективне регулювальне управління максимально збільшує вплив регуляторної політики на створення нормативних актів, які матимуть позитивний вплив на економіку та суспільство та які відповідають основним цілям державної політики. Автором систематизовано базові проблеми державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності, до яких віднесено: недотримання вимог законодавства та порушення встановлених норм, складний процес розгляду регуляторних актів, порушення принципу прозорості та передбачуваності, неузгодженість інформації стосовно планування та виконання проєктів. Наголошено, що Україна знаходиться на етапі реформування, а тому державна регуляторна політика також змінюється, однак існуючі проблеми потребують негайного вирішення. Подальший соціально-економічний розвиток України та пов'язані із цим реформи передбачають, що першочерговим завданням державного регулювання повинно бути створення та функціонування інституційного середовища національної економіки. Важливим напрямом забезпечення якості інституційної системи, сприятливого середовища для підприємництва та поліпшення ділового клімату в Україні є підвищення ефективності дерегуляції. Авторка вважає за доцільне вибрати проблематику підвищення ефективності дерегуляції як один із напрямів подальших досліджень.

Ключові слова: державні органи влади, державна регуляторна політика, Державна регуляторна служба, регуляторний акт, нормативно-правове забезпечення.

Vozna Yulia. Current trends and current problems of state regulatory policy implementation in the field of economic activity in Ukraine

The article is devoted to the analysis of current trends and defining problems of implementing the state regulatory policy in the sphere of economic activity of Ukraine. The author attempts to analyze the current state of state regulatory policy by evaluating the global indicator of regulatory activity developed by the World Bank and reporting by the state regulatory service of Ukraine (SRS). Analysis of the activities of state authorities in the direction of regulatory policy has shown that even though all the requirements for the development and approval of regulatory acts, as well as the submission of information to the state registration service, are provided for by the current legislation, there are cases of violations. Malicious violations include violations of the process of approving the plan for the development of regulatory acts. The example of the pension fund of Ukraine clearly shows a violation of the principle of state regulatory activity – predictability. It is also noteworthy that the number of projects that were submitted but were not planned for development in accordance with the current legislation has significantly increased. The author systematizes the basic problems of state regulatory policy in the sphere of economic activity, which include: non-compliance with legal requirements and violation of established norms, a complex process of reviewing regulatory acts, violation of the principle of transparency and predictability, inconsistency of information on project planning and implementation. The question of finding the optimal state regulatory policy is still open. Today, Ukraine is actively developing a model of mixed-type regulation, which is characterized by a combination of state and market regulation. In his conclusions, the author noted that Ukraine is at the stage of reform, and therefore the state regulatory policy is also changing, but the existing problems require immediate solutions.

Key words: state authorities, state regulatory policy, state regulatory service, regulatory act, regulatory support.

Постановка проблеми. Державна регуляторна політика в Україні переживає період реформ. Потреба в удосконаленні регуляторної політики у сфері господарської діяльності пов'язана насамперед зі стрімким розвитком соціально-економічних процесів, поглибленням фінансових дисбалансів, посиленням впливу зовнішніх чинників впливу. Україна як молода держава лише формує оптимальну регуляторну політику, саме тому актуальним залишається питання визначення тенденцій та існуючих проблем, що дасть змогу підсилити ефективність реформ та трансформацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Державну регуляторну політику досліджують багато вчених, які зосереджені на проблемах теоретичного обґрунтування, пошуку нових напрямів удосконалення існуючих підходів у регулювання, оцінці отриманих результатів. Зокрема, О. Гончаренко відповідно до результатів дослідження зробив висновок, що саморегулювання господарської діяльності визначається як альтернативний або ж додатковий, гнучкий, більш своєчасний та новаторський порівняно з державним різновид регулювання. На думку автора, державне регулювання визначає межі здійснення саморегулювання самими суб'єктами і водночас межі втручання органів державної влади у саморегулювання [3]. Подібну думку висунули науковці С.І. Поперечний та О.С. Саламін, котрі обґрунтували доцільність сприяння державної регуляторної політики формуванню саморегулювних економічних систем, у яких без прямого державного регулювання формувалися би прийнятні і стабільні ціни [10]. О.В. Литвинов приділив увагу розгляду вітчизняного досвіду проведення реформи дерегулювання господарської діяльності шляхом проведення прискореного перегляду регуляторних актів органів місцевого самоврядування. Також науковець розробив рекомендації щодо систематизації регуляторної діяльності органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб [6]. І.В. Колупаєва акцентує на використанні податкових важелів, що має стати основним інструментом державного регулювання економіки, який спрямований на стимулювання легальної господарської діяльності суб'єктів господарювання та детінізації бізнесу [4]. В.В. Мельник зробив висновок, що інтеграція України до Європейського Союзу передбачає створення і використання як ринкових, так і суто державних інститутів, які забезпечать дотримання стандартів сталого розвитку [8].

Незважаючи на значну кількість напрацювань та наукових доробок, відкритими залишаються питання оцінки сучасного стану державної регуляторної політики та систематизації проблем, що потребують нагального вирішення, що і становить значний науковий інтерес.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз сучасних тенденцій та визначальних проблем реалізації державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Регуляторна політика через свою важливість є предметом дослідження не лише науковців, а й міжнародних організацій. Зокрема, Світовий банк щорічно проводить комплексне дослідження регуляторної політики (Global Indicators of Regulatory Governance) [13]. За результатами дослідження, проведеного у 2020 р., зі 186 країн 85 готують перспективні плани регулювання у формі переліку очікуваних змін у галузі регулювання, які планується прийняти в найближчому майбутньому. 84% країн ОЕСР із високим рівнем доходу, а також країн Європи та Центральної Азії дотримуються цієї передової практики, за якою слідує лише близько третини країн Східної Азії та Тихого океану, а також Африки. Завчасне повідомлення про зміни в законодавстві, як і раніше, є відносно рідкісним явищем у регіонах Близького Сходу і Північної Африки. Надання громадськості цих перспективних планів регулювання дає змогу створити передбачуване і прозоре регулювання. Однак країни з низьким і середнім рівнями доходу не дуже широко дотримуються цієї практики. Загалом із 27 країн, які готують перспективні плани регулювання, лише 15 публікують їх [13].

Показник України за шкалою від 0 до 6 у 2020 р. становив 5,2 (аналогічний показник дістали Польща та Німеччина). Україна значно випереджає Білорусь (2,8 бали) та РФ (4,0 бали). Однією з проблемних зон для України за цим дослідженням є потреба більш формалізованого визначення критеріїв, за якими вимагається проведення оцінки регуляторного впливу. Також певним недоліком для України є відсутність єдиної бази даних (розподіленої або централізованої) з проєктами регуляторних актів, АРВ та звітами про відстеження результативності [7]. Зауважимо, що показник доволі високий, однак, базуючись лише на ньому, не можна зробити висновок про ефективність державної регуляторної політики у господарській сфері.

Державна регуляторна служба України (ДРС) щорічно готує звіт стосовно державної регуляторної політики, оцінюючи діяльність регулюючих органів. При цьому службою проаналізовано такі показники [2]: своєчасність затвердження та оприлюднення планів діяльності з підготовки проєктів регуляторних актів на 2019 р.; рівень відповідності регуляторної діяльності органів виконавчої влади планам із підготовки проєктів регуляторних актів на етапі подання їх на погодження до ДРС; своєчасність коригування планів діяльності з підготовки проєктів регуляторних актів.

У табл. 1 представлено результати оцінювання вибраних органів.

Таблиця 1

**Результати регуляторної діяльності центральних державних органів України
станом на 01.01.2020**

Орган виконавчої влади	Кількість запланованих регуляторних актів	Проекти регуляторних актів, які на момент подання на погодження до ДРС не включені до відповідних планів		Проекти регуляторних актів, які, незважаючи на вимоги ДРС, не включені до відповідних планів	
		К-ть	%	К-ть	%
Міністерство юстиції України	9	2	25	2	29
Антимонопольний комітет	6	1	14	1	14
Фонд державного майна України	20	1	9	0	0
Фонд соціального страхування України	11	0	0	0	0
Державне космічне агентство України	2	2	100	2	100
Державна інспекція ядерного регулювання України	12	2	100	1	50
Національна комісія цінних паперів та фондового ринку	21	1	12	1	14
Міністерство енергетики та захисту довкілля		3	19	1	7
Міністерство розвитку громад та територій України		3	37	1	20
Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства		9	47	8	57

Джерело: систематизовано за [2]

Аналізуючи дані таблиці, можна зробити такі висновки: по-перше, не всі державні органи затвердили плани діяльності з підготовки проектів регуляторних актів відповідно до вимог та термінів, передбачених Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності»; по-друге, деякі органи під час підготовки звітів та безпосередньо регуляторних актів допустили помилки та порушення, зокрема Міністерство розвитку громад та територій України, Державне агентство з ефективності та енергозбереження України, Міністерство здоров'я України; по-третє, виявлено державні органи (Пенсійний фонд України), які не готують звіт про розроблення регуляторних актів, про що завчасно повідомляється, однак протягом року провадиться розроблення, що потребує затвердження його плану.

Отже, як бачимо, незважаючи на те що всі вимоги стосовно розроблення та затвердження регуляторних актів, а також подання інформації до ДРС передбачено чинним законодавством, спостерігаються випадки порушень. До злісних порушень варто віднести порушення процесу затвердження плану розроблення регуляторних актів. На прикладі Пенсійного фонду України яскраво простежується порушення принципу державної регуляторної діяльності – передбачуваності. Також примітним є те, що значно зросла кількість проектів, які були подані, однак не були заплановані до розроблення відповідно до чинного законодавства. Таким чином, до проблем державної регуляторної політики варто віднести недотримання принципів та базових вимог вітчизняного законодавства центральними органами державної влади.

На противагу центральним органам влади місцеві органи виконавчої влади демонструють більш позитивну динаміку в напрямі дотримання вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Зокрема, аналітики ДРС наголошують, що майже всі обласні державні адміністрації підготували проекти регуляторних актів відповідно до встановлених термінів та вимог (за винятком Львівської області). За інформацією ДРС, у 2019 р. рівень системності підходу до планування регуляторної діяльності місцевими органами виконавчої влади поліпшився порівняно з 2018 р. Так, протягом 2019 р. загальна кількість проектів регуляторних актів, включених до планів діяльності з підготовки проектів регуляторних актів, зросла лише на 25% (зі 191 проекту регуляторних актів, запланованих до розроблення регуляторними органами, станом на 01.01.2019 до

239 – станом на 28.12.2019), тоді як протягом 2018 р. кількість проєктів регуляторних актів, запланованих до розроблення, зросла на 51% [2]. Отже, можна стверджувати, що на регіональному рівні ситуація з дотриманням вимог державної регуляторної політики значно краща, ніж на державному рівні.

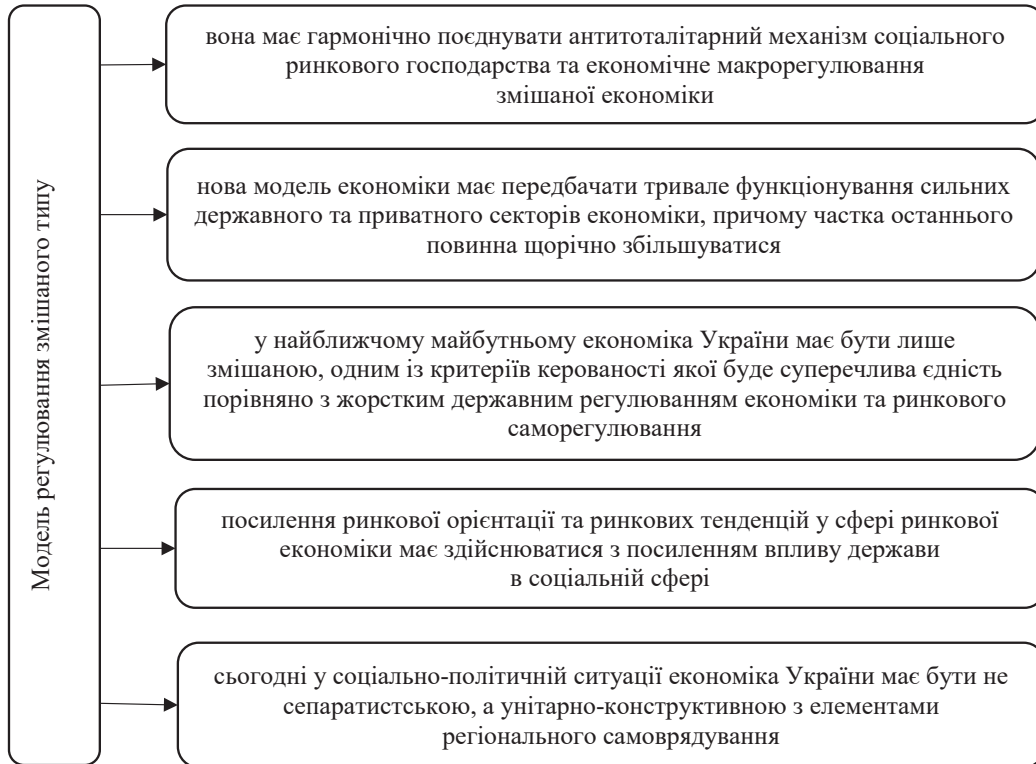
До ще однієї з проблем сучасної регуляторної політики варто віднести доволі складний процес розгляду нормативних актів. Аналізуючи реформування державного регулювання в Україні, варто наголосити, що була спроба запровадження «регуляторної гільйотини», яка передбачала прискорений процес розгляду нормативних актів. Цю спробу здійснили у 2005, 2008 та 2011 рр. Однак результати державного моніторингу продемонстрували неефективність реформи, на що вплинули такі чинники [11, с. 88]: необґрунтовано скорочений період швидкого огляду; відсутність належного матеріально-технічного забезпечення місцевих органів влади; значна кількість документів, які необхідно переглянути в процесі «регуляторної гільйотини»; відсутність досвідчених фахівців регуляторної політики; відсутність бізнес-асоціацій, академічних установ та спеціалізованих громадських організацій у селах, малих містах тощо.

Доцільно зазначити і про невідповідність напряму розвитку державної регуляторної політики пріоритетам, які визначені в Указі Президента України «Про концепцію вдосконалення державного регулювання господарської діяльності» [12]: усунення необґрунтованих підстав для здійснення заходів державного нагляду (контролю) органами державної влади та органами місцевого самоврядування; спрощення дозвільної системи та мінімізація видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню; залучення неприбуткових об'єднань підприємців до формування основних засад державної регуляторної політики; недопущення політизації діяльності регуляторних органів; удосконалення системи оподаткування, зокрема шляхом скорочення кількості видів податків, зборів, спрощення адміністрування податків, зборів, реформування законодавства з питань оподаткування податком на додану вартість; усунення технічних бар'єрів під час здійснення окремих видів господарської діяльності; підвищення статусу уповноваженого органу у сфері державної регуляторної політики та підприємництва; збільшення фінансово-кредитної підтримки для стимулювання розвитку підприємництва; недопущення неправомірного втручання державних органів та органів місцевого самоврядування у діяльність суб'єктів господарювання.

Питання пошуку оптимальної державної регуляторної політики все ще залишається відкритим. Сьогодні в Україні активно розвивається модель регулювання змішаного типу, яка характеризується поєднанням державного та ринкового регулювання (рис. 1). Ця концепція ще не набула значного поширення та підтримки, однак вона доволі ефективно діє в розвинених країнах світу.

Однією з визначальних проблем державної регуляторної політики вважаємо також низьку ефективність регулюючих органів. Для підвищення ефективності регуляторної політики важливо переглянути роль регулюючих органів та їхніх повноважень. Нормативне управління дає практичний ефект регуляторній політиці. Ефективне регулювальне управління максимально збільшує вплив регуляторної політики на створення нормативних актів, які матимуть позитивний вплив на економіку та суспільство та які відповідають основним цілям державної політики. Це передбачає комплексний підхід до розгортання регуляторних установ, інструментів та процесів (таких як регуляторні наглядові органи, програми зменшення адміністративного навантаження та оцінка впливу на регуляторів) [5]. Окрім цього, вітчизняні науковці наголошують, що «належне функціонування господарського правопорядку можливе у разі взаємодії і співвідношення ринкового саморегулювання економічних відносин та державного регулювання» [3, с. 43].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Сьогодні Україна знаходиться на етапі реформування, а тому державна регуляторна політика також змінюється. Незважаючи на певний поступ у цьому питанні протягом останніх десяти років, усе ще залишаються проблеми, які потребують вирішення. До таких проблем віднесено: недотримання вимог законодавства та порушення встановлених норм, складний процес розгляду регуляторних актів, порушення принципу прозорості та передбачуваності, неузгодженість інформації стосовно планування та виконання проєктів. Існує необхідність формування та розвитку інституційного середовища як основи державного регулювання економіки. Забезпечення демократичних принципів відносин між суспільством та владою, відновлення довіри до влади та поліпшення політичної ситуації є невідкладними державними завданнями. Подальший соціально-економічний розвиток України та пов'язані із цим реформи передбачають, що першочерговим завданням державного регулювання повинно бути створення та функціонування інституційного середовища національної економіки. Важливим напрямом забезпечення якості інституційної системи, сприятливого середовища для підприємництва та поліпшення ділового клімату в Україні є підвищення ефективності дерегуляції. Уважаємо за доцільне вибрати проблематику підвищення ефективності дерегуляції як один із напрямів подальших досліджень.

Рис. 1. Визначальні характеристики регулювання змішаного типу в Україні

Джерело: побудовано автором за [8, с. 89; 14, с. 42]

Література:

1. Адамовська В.С. Механізм державного регулювання економіки та вибір напрямку економічної політики в сучасних умовах господарювання. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2017. № 4. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1063>. (дата звернення: 14.09.2021).
2. Аналітичний звіт за 2019 р. / Державна регуляторна служба України. – 2020: The Global Indicators of Regulatory Governance. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit_2019/zvit-2019-regulator.pdf (дата звернення: 14.09.2021).
3. Гончаренко О. Державне регулювання та саморегулювання господарської діяльності: пошук балансу. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 3. С. 40–45.
4. Колупаєва І.В. Державна регуляторна політика: сутність та принципи формування. *Проблеми економіки*. 2013. № 4. С. 99–107.
5. Лисогор Н.М. Здійснення органами виконавчої влади державної регуляторної політики. *Міністерство юстиції*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_2804 (дата звернення: 14.09.2021).
6. Литвинов О.В. Прискорений перегляд регуляторних актів органів місцевого самоврядування в Україні: проблеми реалізації. URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-02\(6\)/11lovupr.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-02(6)/11lovupr.pdf).
7. Ляпін Д.В. Щодо актуальних проблем регуляторної політики України та напрямів їх вирішення у 2018 році / Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/ekonomika/schodo-aktualnikh-problem-regulyatornoi-politiki-ukraini-ta-napryamiv-ikh> (дата звернення: 14.09.2021).
8. Мельник В.В. Державне регулювання господарської діяльності в умовах сучасної економічної політики України. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2018. Вип. 23. С. 88–90.
9. Ляпін Д.В., Серета М.Л. Нові можливості регуляторної політики (для бізнес-асоціацій та неурядових організацій). Київ : USAID ЛЕВ. 2015. 72 с.
10. Поперечний С.І., Саламін О.С. Актуальні проблеми державного регулювання сільського господарства України. *Підприємництво та інновації*. 2020. Вип. 11. С. 107–112.
11. Реформа дерегулювання в Україні: втрачені можливості : аналітичний звіт / О.В. Литвинов та ін. ; за заг. ред. О.В. Литвинова. Донецьк : МОНЛІТ, 2012. 96 с.
12. Указ Президента України «Про концепцію вдосконалення державного регулювання господарської діяльності» від 03.09.2007 № 816/2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/816/2007#Text> (дата звернення: 14.09.2021).
13. The Global Indicators of Regulatory Governance. URL: <http://rulemaking.worldbank.org/data/explorecountries/ukraine> (last accessed: 17.03.2021).
14. Wackowski K., Gavkalova N. The paradigm of the state regulatory policy. *Economics of development*. 2016. № 2(78). P. 40–44.

УДК 351.86+355.58::001.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.23>

ПРОБЛЕМАТИКА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Потеряйко Сергій,

кандидат військових наук, доцент,

заступник начальника науково-організаційного відділу

Інституту державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту

Белікова Ксенія,

доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник,

старший науковий співробітник науково-організаційного відділу

Інституту державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту

Твердохліб Олександр,

доктор наук з державного управління, доцент,

професор кафедри державного управління у сфері цивільного захисту

Інституту державного управління та наукових досліджень з цивільного захисту

У статті поставлено й розв'язано наукове завдання щодо дослідження стану державного управління у сфері державної безпеки, що розглядається в сучасному науковому дискурсі. Окреслено основні напрями наукового дослідження в аспектах визначення теоретико-методологічних засад становлення та розвитку системи державного управління сферами державної безпеки та цивільного захисту.

Визначено основні питання, що досліджувалися у попередніх наукових працях, та презентовано отримані результати за означеною проблематикою, зокрема з питань: формування структури системи національної безпеки та механізмів, що забезпечують її функціонування; послідовності вироблення альтернативних стратегічних рішень у сфері національної безпеки; уточнення дефініцій сфери безпеки; упровадження заходів із підвищення стійкості критичної інфраструктури як основи національної безпеки; визначення напрямів розбудови інформаційного простору держави в умовах загроз та викликів суспільству; розроблення підходів до оцінювання ефективності роботи оперативного складу органів управління в умовах надзвичайних ситуацій; побудови системи міжнародної колективної безпеки на основі створення ефективних органів управління у сфері забезпечення національної безпеки; забезпечення національної безпеки держави шляхом визначення загроз та ризиків на ранній стадії їх виникнення.

На основі результатів, отриманих ученими у попередніх наукових працях, актуалізовано нагальну потребу в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад становлення та розвитку системи державного управління сферою цивільного захисту України.

Окреслено основні наукові завдання щодо досягнення мети подальшого дослідження сфери безпеки та сфери цивільного захисту, зокрема узагальнення міжнародного досвіду щодо створення безпекових систем. Окрім того, проведено оцінювання нинішньої структури сфери безпеки та цивільного захисту України. До часткових аспектів розгляду проблеми віднесено дослідження механізмів державного управління у сферах безпеки та цивільного захисту, удосконалення структури системи управління сферою цивільного захисту, удосконалення механізму прийняття державно-управлінських рішень у сфері безпеки. Виокремлено прогнозування дієвості функціонування безпекових структур, розроблення напрямів модернізації системи державного управління сферою цивільного захисту України.

Ключові слова: *державна безпека, система управління, механізми державного управління, цивільний захист, безпекові структури, прогнозування.*

Poteriaiko Serhii, Bielikova Kseniia, Tverdokhlib Oleksandr. Public administration's problematic in the sphere of state security in modern scientific discourse

The article raises and solves the scientific task of studying the public administration in the sphere of state security, which is considered in modern scientific discourse.

The main directions of scientific research to determine the theoretical and methodological foundations of public administration system's formation and development in state security and civil protection are outlined.

The main issues that were studied in previous scientific works are identified and the results obtained on the issues of public administration of state security and civil protections are presented. Specifically concerning: formation of the national security system's structure and mechanisms that ensure their functioning; an alternative sequence of strategic decisions on state security; clarifying the security sector's definitions; taking measures to increase the resilience

of critical infrastructure as a basis for national security; determination of directions of information space's development by state in the conditions of threats and challenges to a society; development of approaches to assessing the operational staff of management bodies' effectiveness in emergency situations; building a system of international collective security based on the formation of effective governing bodies in state security; ensuring the state's security by identifying threats and risks at an early stage of their occurrence.

Based on the results obtained by scientists in previous scientific works, an urgent need has been formulated to substantiate the theoretical and methodological foundations of the formation and development of the public administration's system in Ukraine's civil protection.

The main scientific tasks for achieving the goal of further research in the securities' and civil protection's fields, in particular, the generalization of international experience in creating security systems are outlined as well as an assessment of the current structure of Ukraine's security and civil protection. They also include the study of public administration's mechanisms in securities' and civil protection's fields, improving of the management system's structure in civil protection, improving the mechanism of public administration to make decisions in security. In addition: forecasting of security structures' effectiveness, development of directions for modernization of the public administration's system in Ukraine's civil protection.

Key words: state security, management system, public administration's mechanisms, civil protection, security structures, forecasting.

Постановка проблеми. Нині в Україні рівень безпечної життєдіяльності населення значною мірою залежить від надійності та стабільності функціонування системи національної безпеки.

Стан безпекового середовища у світі характеризується відсутністю стабільності, зростанням витрат країн на розроблення новітніх систем озброєнь та ескалацією воєнних конфліктів. Унаслідок цього загрози національній безпеці держав зростають та досягли рівня, що вимагає розроблення та впровадження планомірної системної державної політики щодо захисту національних інтересів та ефективних механізмів її реалізації. У зазначених умовах на порядку денному може постати питання про існування України як цілісної й суверенної держави.

В Україні має якісно змінитися державне управління як загалом, так і у сфері державної безпеки зокрема. За такої ситуації у центрі наукового дискурсу перебувають складні теоретико-методологічні та прикладні проблеми нарощування ролі держави в управлінні сферою безпеки та процесами стратегічного розвитку соціальної сфери, дотримання балансу між захищеністю інтересів держави та громади.

Відповідно до Стратегії національної безпеки України, пріоритетами національних інтересів держави та забезпечення національної безпеки є: незалежність та державний суверенітет, територіальна цілісність, суспільний розвиток, захист прав, свобод та законних інтересів громадян України, європейська та євроатлантична інтеграція [1].

Таким чином, комплекс питань щодо забезпечення безпеки суспільства загалом та окремого громадянина зокрема перебувають у фокусі завдань президента та уряду України, є актуальними та потребують системного вивчення з метою вироблення напрямів розвитку сфери безпеки держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику державного управління загалом і державної безпеки зокрема розглядали науковці, які провадять дослідження у зазначених сферах. Уважаємо, що вагоме значення для розбудови науки державного управління та сфери безпеки є розвиток категорійно-поняттєвого апарату. В. Бакуменко, В. Князєв, Ю. Ковбасюк своїм науковим доробком зробили суттєвий внесок у розвиток зазначеного питання та вважають, що базовим чинником термінологічної системи цієї предметної сфери є державне управління як складна соціальна підсистема суспільства, що відіграє вагому роль у його подальшому розвитку [2, с. 12]. В. Абрамов, Г. Ситник наголошують на відсутності одноставності у поглядах щодо визначень понять у сферах державного управління та національної безпеки, на суперечливості прогностичної оцінки подальших напрямів удосконалення структури та управління сектором безпеки, методів, засобів, способів та механізмів реалізації державної політики з питань національної безпеки [3, с. 5]. В. Горбулін, А. Качинський розглядають національну безпеку як низку стратегічних змін у зазначеній сфері, як процес, що складається з певних кроків. Відповідні результати й оцінювальні судження отримуються на кожному кроці зазначеного процесу [4, с. 3]. Окрім того, для сфери національної безпеки визначальну роль відіграють стратегічне планування та її складник – прийняття державно-управлінських рішень у зазначеній сфері. З огляду на вказане, пріоритизуємо здобутки В. Богдановича, А. Семенченка, М. Єжеєва, які сформулювали головну мету стратегічного планування у сфері забезпечення національної безпеки держави, запропонували цільову функцію, систему критеріїв її досягнення, основні чинники впливу та алгоритм формування раціональних стратегічних рішень у системі забезпечення національної безпеки, а також «діапазонний» підхід до визначення альтернативних варіантів цих рішень [5, с. 3]. Складовою частиною стратегічних рішень є питання

щодо організації взаємодії між елементами сфери безпеки. Зважаючи на означене, О. Суходоля визначив пріоритетні напрями вдосконалення практичного інструментарію та механізмів взаємодії сектору безпеки з іншими складниками системи забезпечення національної безпеки [6, с. 50].

Однак попри широке коло наукових досліджень із розглянутих питань указуємо на відсутність усталеної думки в учених щодо аналізу проблематики державного управління сферою державної безпеки у сучасному науковому дискурсі, де б за мету ставилося визначення напрямів розв'язання питань прогнозування функціонування організаційно-функціональних систем зазначеної сфери у нинішньому безпековому середовищі.

Метою статті є дослідження проблематики державного управління у сфері державної безпеки в сучасному науковому дискурсі та окреслення основних напрямів наукового пошуку для визначення теоретико-методологічних засад становлення та розвитку системи державного управління сферами державної безпеки та цивільного захисту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення поставленої мети дослідження вважаємо за потрібне застосувати системний підхід, використавши при цьому базові методи дослідження: системний аналіз, синтез, порівняння та систематизацію. Результати проведення ретроспективного аналізу попередніх наукових досліджень щодо державного управління у сферах державної безпеки загалом та цивільного захисту зокрема наводимо нижче.

Так, із метою підтримання територіальної цілісності та державного суверенітету систему національної безпеки Г. Ситник розглядає як відкриту, рухливу соціальну систему, метою якої є створення умов для реалізації національних інтересів, забезпечення неподільності суспільства та здатності держави захищати вказані інтереси. Зазначена система, на думку автора, формується у період після проголошення державою суверенітету і включає низку підсистем. Водночас ця система національної безпеки є елементом систем безпеки найвищого порядку: субрегіонального, регіонального, глобального, з якими вона взаємопов'язана механізмами, зокрема правовим, політичним, економічним та ін. [7, с. 117]. Погоджуємося з ученим та, зважаючи на реалії безпекового простору у світі, зазначимо, що система національної безпеки України має бути складовою частиною європейської системи безпеки. Основними механізмами державного управління, що забезпечують входження нашої країни в європейську систему безпеки, вважаємо політичний, правовий, організаційний, економічний та інші механізми.

Також зазначимо, що основою системи національної безпеки є органи державного управління, які приймають стратегічні рішення у зазначеній сфері.

У вказаному контексті релевантним є метод обґрунтування варіантів стратегічних рішень у сфері забезпечення національної безпеки, розроблений В. Богдановичем, А. Семенченком, М. Єжєвим. Учені зазначають, що відомі методи стратегічного планування та управління включають «класичні» етапи цього процесу, зокрема визначення завдань та сукупності цілей системи, стратегічне спостереження й аналіз, формування альтернативних варіантів стратегічних рішень і розроблення можливих сценаріїв розвитку подій (прогнозування) тощо. Попри значну кількість методів стратегічного планування, що відрізняються за складом, послідовністю та змістом їх етапів, сукупністю критеріїв та показників тощо, усі вони неодмінно передбачають існування системи створення варіантів стратегічних рішень. Чинним законодавством передбачено визначення цільової функції системи забезпечення національної безпеки – підвищення рівня безпеки держави та суспільства до такого рівня, що гарантує їх усталений розвиток та виключає неприйнятні збитки. Формування проєктів стратегічних рішень у сфері забезпечення національної безпеки (альтернатив) включає проведення процедур, зокрема розроблення альтернативних варіантів рішень, попередній відбір раціональних варіантів рішень для особи, яка приймає остаточне рішення [5, с. 74–75]. Поділяємо думку авторів щодо багатоваріантності стратегічних рішень, тому що саме альтернативність забезпечує прийняття раціонального рішення.

Нині базовим керівним документом у сфері національної безпеки вважається Стратегія національної безпеки. В. Горбулін, А. Качинський розробили модель Стратегії національної безпеки, яка базується на результатах міждисциплінарних, системних наукових досліджень щодо комплексного розв'язання проблеми захисту населення, суспільства й держави. Ученими обґрунтовано процедуру її впровадження, що включає послідовну реалізацію елементів запропонованої ними моделі [4, с. 215].

Зазначений керівний документ має свою структуру, в якій насамперед викладено визначення понять сфери безпеки та державного управління. Ю. Ковбасюк, К. Ващенко, Ю. Сурмін запропонували авторські визначення термінів із державного управління, які суттєво збагатили теоретичний складник цієї науки і стосуються держави як соціальної системи та політико-правового інституту, сучасних парадигм державного управління, його інституціоналізації, класифікації державно-управлінських рішень, забезпечення національної безпеки тощо [8, с. 36].

На користь та у продовження наукових розвідок щодо запропонованих дефініцій у роботі [2] Ю. Ковбасюк та ін. трактують поняття «безпека» як стан системи, за якого вона підтримує свою цілісність, стійкість, здатність до дієвого функціонування та розвитку, а на їх базисі – можливість надійного захисту усіх її елементів від будь-яких деструктивних внутрішніх і зовнішніх чинників [2, с. 42]. А поняття «безпека національна» вчені тлумачать як захищеність життєво важливих інтересів людини, суспільства й держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, оперативне виявлення, запобігання та ліквідація загроз національним інтересам у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави [2, с. 67].

Окрім того, Г. Ситник, Д. Абрамов, В. Кучма вважають, що система цінностей держави є базисним фактором, який визначає сутність поняття «безпека», що включає цілі, засоби, способи та методи дій держави щодо її забезпечення. Тому, зазначають учені, безпека є вагомим цінністю поряд з іншими цінностями суспільства та держави. Вони переконані, що таке розуміння поняття «безпека» нині вважається класичним серед наукових шкіл США та провідних країн Заходу. Безпеку можна вважати якістю щодо таких базових цінностей, як добробут, сталий розвиток тощо, а тому наявність певного рівня безпеки є передумовою збереження та забезпечення вказаних цінностей. Автори дефініцій «безпека» та «національна безпека» трактують їх у контексті системи основоположних цінностей суспільства як структурного, так і функціонального рівнів [3, с. 65].

Авторське трактування визначення поняття державної безпеки запропоновано С. Свірко. Указаний підхід вирізняється від уже відомих акцентуванням уваги дослідниці на змісті цієї категорії як логічно пов'язаній сукупності відповідних об'єктів у контексті превалюючої філософської природи явища «безпека». Її «обсяг» вона залишає відкритим, мотивуючи розглянути його в межах складників державної безпеки: загальнодержавного управління, політичної, економічної, військової, громадського та правового порядку, соціально-гуманітарної, інформаційно-комунікаційної, ресурсно-екологічної, техніко-техногенної тощо, які відображають новітні наукові та нормативні підходи до їх ідентифікації та враховують тенденції розвитку сучасного громадянського суспільства [9, с. 77].

Погоджуємося з наведеними визначеннями вчених та зауважимо, що важливою якістю системи національної безпеки є її стійкість загалом і стійкість критичної інфраструктури зокрема. Система захисту держави від кризових явищ, уважає О. Суходоля, має формуватися з огляду на необхідність реагування на сукупність загроз і спрямовуватися на забезпечення стійкості функціонування зазначеної системи, що забезпечує життєдіяльність суспільства. Функції та завдання, якими критична інфраструктура забезпечує суспільство та державу, мають лежати в основі визначення предмета діяльності національної системи захисту і, зокрема, визначення завдань сектору безпеки [6, с. 74].

Складовою частиною системи національної безпеки є інформаційна безпека. О. Твердохліб з огляду на зазначене окреслив базисні теоретико-методологічні та практико-прикладні засади щодо вироблення стратегічних напрямів розвитку державної політики України як адекватного й виваженого підходу уряду до подальшої розбудови інформаційного простору держави в умовах загроз гібридного характеру та викликів сучасності. Учений звернув увагу на одне з основоположних нинішніх нагальних питань – гарантування інформаційної безпеки держави в межах усієї території України [10, с. 114, 117]. Поділяємо думку О. Твердохліба та В. Степанова, які зазначають, що інформаційна безпека є елементом національної безпеки України. Отже, зважаючи на перспективу, необхідно увідповіднювати інформаційну безпеку країни, засоби телекомунікації та зв'язку в життєво важливих сферах функціонування суспільства та держави. Тому слід налагоджувати дієву координацію діяльності організацій та відомств щодо забезпечення інформаційної безпеки [11, с. 63].

Базисом будь-якої системи безпеки є органи управління організаційно-функціональних безпекових структур, до яких відносимо керівників та оперативний склад. Ці посадові особи виконують комплекс складних завдань в умовах кризових явищ, що віднесено до їхньої компетенції. Від ефективності роботи персоналу органів управління залежить результативність їхньої роботи. Метод оцінювання ефективності роботи оперативного складу органів управління в умовах надзвичайних ситуацій розробила К. Белікова. Запропонований метод передбачає встановлення ступеня реалізації можливостей оперативного складу щодо виконання завдань протягом визначеного терміну. Застосування зазначеного методу уможливорює підвищення результативності роботи оперативного складу, зокрема шляхом підвищення рівня його професійної підготовки, використання прогресивних стилів керівництва, раціонального розподілу завдань [12, с. 5]. Поділяємо думку вченої та вважаємо, що у процесі професійної підготовки оперативного складу необхідно враховувати міжнародний досвід, який дасть можливість безпековим структурам України діяти інтегровано, зокрема під час виконання спільних завдань із подібними структурами закордонних країн.

Дотичний погляд висловлює А. Каляев, який зазначає, що аналіз характеру воєнних загроз, пов'язаних із державним управлінням, а також нинішніх методів підготовки органів управління та структур сфери безпеки до дій в умовах гібридних війн підтверджує необхідність інтеграції управлінських зусиль керівництва держави в секторі безпеки та оборони України в єдину систему нового формату стратегічного керівництва цим сектором відповідно до сучасних умов і потреб суспільства [13, с. 32]. Учений обґрунтовано стверджує, що наявна архітектура міжнародної безпеки залишається інертною та неспроможною повною мірою гарантувати безпеку країнам, які не входять до складу регіональних об'єднань колективної безпеки, зокрема України [13, с. 33]. Також А. Каляев розглядає державне управління у сфері безпеки як монолітну систему управління, яке здійснюється суб'єктами управління, що функціонують у сфері безпеки, та утворює систему правових, організаційних та економічних механізмів управлінської діяльності органів державних влади та місцевого самоврядування, спрямованих на реалізацію державної політики, зокрема у сфері державної безпеки [14, с. 16.]. Автор справедливо вважає, що в умовах наростання загроз, які мають нетрадиційний, асиметричний тип, жодна країна не в змозі самостійно ефективно їм протидіяти. Поділяємо думку вченого, який стверджує, що лише об'єднання зусиль усіх міжнародних безпекових інституцій може стати на заваді гібридним загрозам [14, с. 18].

Для входження в європейський безпековий простір українська система національної безпеки потребує суттєвої модернізації. На необхідності проведення реформи системи національної безпеки та оборони наголошує Н. Клименко. Учена зазначає, що під час упровадження зазначених перетворень необхідно зосереджувати увагу на формуванні нових органів управління у сфері забезпечення національної безпеки, удосконаленні системи управління, контролю, комунікацій, комп'ютерної підтримки, розвідки та інформаційного забезпечення, а також логістики в усьому секторі безпеки країни [15, с. 169].

Т. Яровой у розвиток зазначеного напрямку вдосконалив можливі шляхи забезпечення національної безпеки держави з визначенням загроз та ризиків на ранній стадії виникнення, а саме запропонував модель інформаційно-аналітичного забезпечення. Основу зазначеної моделі становлять соціально-економічні показники, що дають змогу оцінити економічний потенціал держави та характеризують процеси оцінювання рівня національної безпеки з використанням інтегральних показників та їх прогнозування, зокрема математичними методами [16, с. 7].

Види та напрями безпеки як основи для вдосконалення державних та управлінських відносин розглянув Ю. Древал [17, с. 32]. Учений окреслив проблему системного розуміння безпеки, переходу від усвідомлення проблем державної безпеки до аналізу системних загроз існуванню людини та розвитку засобів захисту від них [17, с. 34]. Поділяємо висновки вченого про те, що сфера безпеки потребує системного підходу до її вивчення та наголошуємо на вагомості правового й організаційного забезпечення функціонування безпекових структур держави.

Саме на зазначеному концентрує увагу С. Крук, який охарактеризував нинішній стан правового й організаційного забезпечення державного управління у сфері забезпечення національної безпеки України та встановив, що на результативність державного управління у цій сфері негативно впливає поверхнева, незавершена реалізація положень оновленого безпекового законодавства України щодо визначення сектору та сил національної безпеки [18, с. 397].

На важливості безпекових проблем звертають увагу закордонні вчені. Ш. Кодл і С. де Шпігелайр представили аналіз стратегій національної безпеки Нідерландів та Сполученого Королівства. Ці нові стратегії мають широкий масштаб щодо розв'язання викликів безпеки, а процес їх розроблення передбачає використання нових механізмів, за допомогою яких уряди можуть виявляти та визначати пріоритети в умовах швидкозмінних викликів безпеці, адаптивно реагувати на них упродовж управлінського циклу. Досвід упровадження стратегій національної безпеки обох країн ілюструє спільні теми та проблеми, які можуть враховувати інші країни, зокрема й Україна [19].

Е. Дорман та Дж. Кауфман стверджують, що підходи до забезпечення національної безпеки змінилися у нинішньому столітті внаслідок різноманітних загроз. Автори сформулювали висновок, що стан безпекового середовища та співвідношення сил залишаються важливими чинниками для будь-якої держави [20].

Ми переконані в тому, що вагому роль у системі державної безпеки відіграє єдина державна система цивільного захисту (далі – ЄДСЦЗ) як її невід'ємний складник, на проблематику у сфері якої роблять акцент учені, наукові здобутки яких розглянемо нижче.

Так, М. Кулешов запропонував нові підходи до побудови й організації діяльності ЄДСЦЗ України на підґрунті сучасних спрямувань у розвитку системи цивільного захисту, ролі та місця у цьому процесі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері цивільного захисту

[21, с. 434]. Учений очікує, що вже невдовзі система цивільного захисту, як і вся сфера безпеки країни, формуватиметься за принципом стратегічної мобільності, сутність якого полягає у поступовому зосередженні зусиль щодо запровадження заходів цивільного захисту залежно від району та рівня загроз, а також з урахуванням швидкої фіксації сил та засобів у потрібний час у конкретному місці, що є характерним і для України [21, с. 436].

Роль цивільного захисту в контексті державної безпеки країни окреслила Ю. Харламова, провівши аналіз нормативно-правової бази щодо забезпечення державної безпеки у сфері цивільного захисту населення [22, с. 447]. Авторка вважає, що цивільний захист відіграє одну з основних ролей у державній безпеці країни, що підтверджує чинна нормативно-правова база держави [22, с. 450].

Комплексне дослідження цивільного захисту як складової частини системи державної безпеки та державного управління провів О. Єлізаров [23, с. 400]. Автор обґрунтував нагальну потребу в упровадженні перспективного напрямку розвитку державного управління у сфері цивільного захисту – використання нанотехнологій, безпілотних літальних апаратів, роботизованих комплексів, сенсорних систем для моніторингу надзвичайних ситуацій та забезпечення підтримки прийняття рішень, проведення аварійно-рятувальних й інших невідкладних робіт [23, с. 404]. Поділяємо твердження вченого та вважаємо, що нині застосування безпілотних авіаційних систем у діяльності організаційно-функціональних структур сфери безпеки загалом та цивільного захисту зокрема здатне забезпечити оперативне прийняття раціональних рішень в умовах кризи та управління підрозділами під час виконання завдань за призначенням.

Вагоме значення в діяльності безпекових структур має їх взаємодія під час виконання спільних завдань в умовах кризи. Аналіз сутності й змісту взаємодії правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування та Державної служби України з надзвичайних ситуацій провели А. Ключко та В. Собина. Учені встановили найбільш дієві форми взаємодії та визначили напрями вдосконалення її нормативно-правового регулювання [24, с. 425]. Автори обґрунтовано вважають, що системне дослідження нинішньої правової бази зумовлює висновок, що весь комплекс питань, які пов'язані із взаємодією органів Національної поліції, органів місцевого самоврядування та Державної служби України з надзвичайних ситуацій, має бути впорядкований єдиним нормативно-правовим актом, який би регулював порядок, організацію, тактику, характер, матеріально-технічну базу взаємодії, відповідальність суб'єктів взаємодії тощо [24, с. 431].

Висновки. На основі системного аналізу здобутків учених визначено основне коло питань, що досліджувалося раніше, та отримано ретроспективно-компаративні результати за проблематикою державного управління у сферах державної безпеки та цивільного захисту.

Сформульовано висновок, що нині виникла нагальна потреба в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад становлення та розвитку системи державного управління сферою цивільного захисту України.

Окреслено основні наукові завдання щодо досягнення мети подальшого дослідження у сферах державної безпеки та цивільного захисту, а саме: узагальнити міжнародний досвід створення безпекових систем; оцінити нинішню структуру сфери безпеки та цивільного захисту України; дослідити механізми державного управління, що забезпечують функціонування сфери безпеки; удосконалити структуру, функції, завдання та методи дієвості системи управління цивільним захистом; розглянути питання щодо вдосконалення механізму прийняття державно-управлінських рішень у сфері безпеки; запропонувати методи прогнозування дієвості функціонування безпекових структур; розробити перспективні напрями модернізації та вдосконалення системи державного управління сферою цивільного захисту України.

Подальший напрям наукових досліджень із зазначеної проблематики передбачається в обґрунтуванні підходів до вирішення наукових завдань із дослідження розвитку системи державного управління сферою цивільного захисту України у коротко-, середньо- та довгостроковій перспективах.

Література:

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. *Законодавство України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 12.08.2021).
2. *Енциклопедія державного управління* : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Презид. Укр. Київ : НАДУ, 2011. Т. 1. 748 с.
3. Ситник Г.П., Абрамов В.І., Кучма Д.Я. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навчальний посібник. Ч. 1: Філософсько-методологічні та системні основи забезпечення національної безпеки / НАДУ. Київ, 2009. 248 с.
4. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки : монографія. Київ : НІСД, 2010. 288 с.

5. Богданович В.Ю., Семенченко А.І., Єжесв М.Ф. Методи державного управління забезпеченням національної безпеки у її визначальних сферах : навчальний посібник. Київ : НАДУ, 2008. 136 с.
6. Суходоля О.М. Захист критичної інфраструктури: сучасні виклики та пріоритетні завдання сектору безпеки. *Науковий часопис Академії національної безпеки*. 2017. Вип. 1–2(13–14). С. 50–80.
7. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади) : підручник. Київ : НАДУ, 2012. 544 с.
8. Ковбасюк Ю.В., Ващенко К.О., Сурмін Ю.П. Державне управління : підручник. Т. 1. Київ ; Дніпро : НАДУ, 2012. 564 с.
9. Свірко С.В. Структурні державної безпеки в контексті об'єктної уваги державного управління. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 11. С. 72–78.
10. Твердохліб О.С. Фундаментальні засади стратегування державної політики в умовах новітніх загроз і викликів для інформаційного простору України. *Збірник наукових праць НАДУ*. 2021. Вип. 1. С. 113–121.
11. Степанов В.Ю. Інформаційна безпека як атрибут національної безпеки. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія «Державне управління»*. 2018. Вип. 1. С. 61–67.
12. Белікова К.Г. Теоретико-методологічні засади функціонування та розвитку системи інформаційно-аналітичного забезпечення цивільного захисту України : автореф. дис. ... д-ра наук держ. упр. : 25.00.02 «Механізми держ. упр.» ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ, 2021. 40 с.
13. Каляев А.О. Теоретико-методологічні засади державного управління у сфері воєнної безпеки України в контексті глобального управління : автореф. дис. ... д-ра наук держ. упр. : 25.00.05 «Держ. упр. у сфері держ. безпеки та охорони громадського порядку» ; Ін-т підготовки кадрів держ. служби зайнятості України. Київ, 2021. 40 с.
14. Каляев А.О. Теоретичні підходи щодо трансформації сучасних моделей державного управління у сфері безпеки та оборони. *Ефективність державного управління*. 2018. Вип. 1(54). Ч. 1. С. 13–19.
15. Клименко Н.Г. Роль цивільного захисту у забезпеченні національної безпеки України в сучасних умовах. *Збірник наукових праць НАДУ*. 2015. Вип. 2. С. 165–177.
16. Яровой Т.С. Державне управління системою лобізму в Україні в інтересах громадянина, суспільства, безпеки держави : автореф. дис. ... д-ра наук держ. упр. : 25.00.05 «Держ. упр. у сфері держ. безпеки та охорони громадського порядку» ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом. Київ, 2021. 40 с.
17. Древалюк Ю.Д. Безпека як складний соціальний і управлінський феномен. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія «Державне управління»*. 2018. Вип. 1. С. 31–37.
18. Крук С.І. Інституційний розвиток державного управління у сфері забезпечення національної безпеки України : дис. ... д-ра наук держ. упр. : 25.00.05 «Держ. упр. у сфері держ. безпеки та охорони громадського порядку» ; НУЦЗУ. Харків. 2019. 449 с.
19. Caudle S.L., de Spiegeleire S. A New Generation of National Security Strategies: Early Findings from the Netherlands and the United Kingdom. *Journal of Homeland Security and Emergency Management*. 2010. Vol. 7., Iss. 1. P. 1–24.
20. Providing for National Security. A Comparative Analysis / ed. by A.M. Dorman, J.P. Kaufman. 2014. 340 p.
21. Кулешов М.М. Щодо побудови та удосконалення діяльності державної системи цивільного захисту України. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія «Державне управління»*. 2018. Вип. 1. С. 433–440.
22. Харламова Ю.Є. Державна безпека у сфері цивільного захисту населення. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія «Державне управління»*. 2018. Вип. 1. С. 445–451.
23. Єлізаров О.В. Місце цивільного захисту в системі безпеки та державного управління. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія «Державне управління»*. 2018. Вип. 1. С. 399–405.
24. Ключко А.М., Собина В.О. Формування правових основ взаємодії органів правоохорони, місцевого самоврядування та Державної служби України з надзвичайних ситуацій. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія «Державне управління»*. 2018. Вип. 1. С. 424–432.

УДК 355/359.07/-08

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.24>

ІСТОРИКО-РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД ПІДГОТОВКИ КЕРІВНИХ КАДРІВ ВІЙСЬКОВОЇ МЕДИЦИНИ В УКРАЇНІ

Фурдик Володимир,*orcid.org/0000-0001-8811-0711*

аспірант

*Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Із проголошенням 24 серпня 1991 року Акта незалежності України «Про створення самостійної української держави – України» одразу постало питання створення власних збройних сил, і наступним кроком Верховної Ради України буда її Постанова «Про військові формування на Україні», в якій відображено створення Міністерства оборони України та Збройних Сил України. Цим було покладено початок підготовки власних військових фахівців для Збройних Сил України.

Деякі військово-навчальні заклади на той момент у нашій державі вже існували, але не було навчального закладу, який би готував військових лікарів для Збройних Сил України.

У статті висвітлено стислий історико-ретроспективний огляд формування військово-медичної освіти та комплексного механізму підготовки офіцерських кадрів, зокрема і керівних кадрів військової медицини в Україні. Проведено історичний аналіз підготовки військових лікарів на території України з 1991 до 2020 рр., висвітлено процеси організації підготовки військових лікарів у незалежній Україні. На основі ретроспективного аналізу створення та розвитку військово-медичної освіти в Україні простежено динаміку змін у підготовці військових медиків для Сил оборони держави. У статті наведені етапи формування військово-медичної освіти та створення відповідних навчальних закладів для їх підготовки. Відображено становлення національної системи медичної освіти та науки у Збройних Силах України. Відображено шлях створення та динаміку розвитку Української військово-медичної академії від Військово-медичного відділу – єдиного вищого військового навчально-го закладу з підготовки та перепідготовки військових лікарів за 14 фаховими спеціальностями.

Орієнтація військового комплексу України на функціональну сумісність із вимогами країн НАТО та реалізація оборонної реформи в Україні спонукає до впровадження нових освітніх програм у підготовку нової формації як військовослужбовців, так і військово-медичних фахівців.

Ключові слова: *підготовка, військова медицина, Українська військово-медична академія, створення.*

Furdyk Volodymyr. Historical and retrospective review of training of military medicine leaders in Ukraine

With the proclamation, on August 24, 1991, of the Act of Independence of Ukraine “On the establishment of an independent Ukrainian state – Ukraine”. Immediately, the issue of creating its own armed forces arises and the next step of the Verkhovna Rada of Ukraine is its Resolution “On Military Formations in Ukraine” which reflects the establishment of the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine. This marked the beginning of the training of its own military specialists for the Armed Forces of Ukraine.

At that time, there were already some military educational institutions in our country, but there was no educational institution that would train military doctors for the Armed Forces of Ukraine.

The article highlights a brief historical and retrospective review of the formation of military medical education and a comprehensive mechanism for training officers, including senior military medical personnel in Ukraine. The historical analysis of training of military doctors on the territory of Ukraine from 1991 to 2020 is carried out, the processes of the organization of training of military doctors in independent Ukraine are covered. Based on a retrospective analysis of the creation and development of military medical education in Ukraine, the dynamics of changes in the training of military medics for the State Defense Forces is traced. The article presents the stages of formation of military medical education and the creation of appropriate educational institutions for their preparation. The formation of the national system of medical education and science in the Armed Forces of Ukraine is reflected. The way of creation and dynamics of development of the Ukrainian Military Medical Academy from the Military Medical Department are reflected. The only higher military educational institution for the training and retraining of military doctors in 14 specialties.

The orientation of the military complex of Ukraine on interoperability with the requirements of NATO countries and the implementation of defense reform in Ukraine encourages the introduction of new educational programs in the preparation of a new formation of both servicemen and military medical professionals.

Key words: *training, military medicine, Ukrainian Military Medical Academy, creation.*

Постановка проблеми. *Перебіг військових подій на Сході України зумовлює потребу реформування ЗС України, зокрема у структурно-організаційному питанні, враховуючи стандарти країн НАТО.*

Реформування потребує відповідних змін у межах родів, видів і сил ЗС України. Актуальним це питання є й для військової медицини і її організаційної структури в системі ЗС України, що загострює тему браку професійних кадрів. Ці дві проблеми (структурно-організаційна і кадрова) реформування системи військової медицини, окреслені у Військо-медичній доктрині України, висувають на порядок денний вагомість підготовки її управлінської ланки. У зв'язку із цим існує науковий інтерес щодо історико-ретроспективного огляду системи підготовки офіцерських кадрів, зокрема і керівних кадрів військової медицини в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням наукового дослідження щодо історико-ретроспективного огляду підготовки офіцерських кадрів, зокрема і керівних кадрів військової медицини в Україні, займалися В. Пасько, Я. Радиш, М. Бадюк, Б. Жупан, І. Куковська, Б. Клішевич, Ю. Рум'янцев, І. Гончаренко, О. Власенко, Т. Скибінська, В. Москаленко.

Формулювання цілей статті. У статті автор ставить перед собою завдання здійснити стислий історико-ретроспективного огляд формування комплексного механізму підготовки офіцерських кадрів, зокрема і керівних кадрів військової медицини в Україні.

Виклад основного матеріалу. Із моменту здобуття державної незалежності в Україні почалося формування національної системи військово-медичної освіти. Постало питання, який спеціаліст має працювати у військовій ланці медичної служби. Жодна, що існували на період до 1992 р. в Україні, з медичних спеціальностей за своїми кваліфікаційними характеристиками не відповідала завданням, які ставилися перед військовим лікарем.

Полковник медичної служби Володимир Васильович Пасько ініціював підготовку військових лікарів загальної практики для ЗС України та був першим начальником Української військово-медичної академії.

День 13 січня 1993 р. був знаковим для воєнної медицини незалежної держави Україна. У цей день Генеральний штаб ЗС України затвердив штатний розпис з 13 офіцерів організаційної групи Військово-медичного відділення (ВМВ) при Українському державному медичному університеті ім. О.О. Богомольця. Основні нормативні розробки організаційної групи ВМВ при УДМУ були затверджені Директивою Головного Штабу ЗС України від 15 червня 1993 року № 053 «Про затвердження штату Військово-медичного відділення» і спільним наказом Міністра оборони та Міністра охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 р. № 305/254 «Про створення Військово-медичного відділення при Українському державному медичному університеті та Київському державному інституті удосконалення лікарів» [9].

Полковник медичної служби В.В. Пасько став його керівником. Перший набір із 66 військових лікарів загальної практики за 10 спеціальностями відбувся у Військово-медичному відділенні УДМУ ім. О.О. Богомольця у 1993 р.

На ВМВ були покладені такі основні завдання:

- 1) післядипломна підготовка військових лікарів та провізорів;
- 2) підвищення кваліфікації та перепідготовка військово-медичних кадрів для ЗС України;
- 3) підготовка студентів в УДМУ за програмою офіцерів запасу;
- 4) підвищення кваліфікації викладацького складу військових кафедр вищих медичних навчальних закладів;
- 5) підготовка наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації;
- 6) організація та проведення фундаментальних, пошукових та прикладних наукових досліджень із актуальних проблем військової медицини і фармації [9].

Підготовка військових лікарів у ВМВ при УДМУ здійснювалася за такими спеціальностями, як: лікувальна справа, медико-профілактична справа, стоматологія, фармація і відповідно до них за 10 спеціалізаціями з терміном підготовки – два роки і три місяці та три роки і три місяці (з 1996 року два-три роки).

На жаль, відсутність законодавчої бази на державному рівні не сприяла можливості здійснити перший випуск лікарів загальної практики. Більш того, не вдалось організувати належним чином навіть сам процес навчання.

Але справа отримала своє продовження. Із січня 1994 р. розпочалося навчання на факультеті перепідготовки та підвищення кваліфікації воєнних медиків Воєнно-медичного відділення. У червні 1995 р. відповідне навчання завершив перший випуск у складі 25 лікарів для ЗС України.

Наступним етапом у розбудові військово-медичної освіти в Україні стало створення 1 травня 1996 р. на базі Військово-медичного відділення Воєнно-медичного інституту УДМУ ім. О.О. Богомольця. У вересні 1996 р. на інститут була покладена функція воєнної і воєнно-медичної підготовки

студентів УДМУ ім. О.О. Богомольця за програмою підготовки офіцерів запасу, а також слухачів Київської медичної академії післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика.

Поряд із цим Постановою КМ України від 16.10.1995 р. № 820 [1] було створено на базі Воєнно-медичного відділення Воєнно-медичного інституту УДМУ ім. О.О. Богомольця Українську воєнно-медичну академію з підпорядкуванням МО України.

На виконання п. 5 Постанови, реалізації п. 10 рішення колегії МОЗ України від 20.11.1996 року № 14 «Про результати прийому до вищих медичних закладів освіти України в 1996 році» [2] була розроблена Концепція створення факультету підготовки лікарів для ЗС України Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, головною метою якої стало забезпечення введення з 1 вересня 1997 р. підготовки фахівців за спеціальностями професійного спрямування «Медицина» і освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст» у кількості до 100 осіб для подальшого зарахування до ЗС України та інших військових формувань. У розвиток цього рішення і відповідно до Положення «Про державний вищий заклад освіти», затвердженого постановою КМ України від 05.09.1996 року № 1074 [3], та за наказом Міністерства охорони здоров'я України від 24.04.1997 року № 132 [4] в Національному медичному університеті імені О.О. Богомольця був створений факультет підготовки військових лікарів для ЗС України. В основу підготовки військових лікарів на факультеті було покладено систему освіти в державних вищих медичних закладах освіти України за спеціальностями «Лікувальна справа», «Медико-профілактична справа» з терміном навчання 6 років та «Стоматологія», «Фармація» з 5-річним терміном навчання [2].

Спільний наказ Міністерства охорони здоров'я України і Міністра оборони України від 08.12.1997 року № 346/450 «Про цільову підготовку лікарів та помічників лікарів для Збройних Сил України у вищих медичних навчальних закладах» [5] визначив систему організації цільової підготовки лікарів для ЗС України на факультеті, яка запроваджена з метою:

1) підготовки фахівців з освітньо-кваліфікаційним рівнем «Спеціаліст» для медичної служби збройних сил та інших військових формувань;

2) забезпечення всебічного та гармонійного розвитку особистості, формування високих моральних, загальнолюдських і військово-професійних якостей, виховання почуття обов'язку та готовності до захисту Батьківщини;

3) проведення військово-патріотичного виховання.

Особливостями діяльності факультету та навчання на ньому студентів є:

1) особливі вимоги до абітурієнтів під час відбору на факультет (стан здоров'я, рівень фізичної підготовленості, професійно-психологічний відбір);

2) особливості навчання студентів факультету (концепція профілізації навчання);

3) особливості розподілу (працевлаштування у системі МОЗ України та можливість вступу до Української військово-медичної академії (УВМА), а для випускників факультету – відмінників навчання – без вступних фахових випробувань [2].

Особи, які зараховуються на цей факультет, утримуються на положенні цивільних студентів і протягом усього терміну навчання вони забезпечуються навчальною літературою і посібниками, житлом та стипендією. Підготовка студентів проводиться за навчальними планами і програмами, які передбачають протягом навчання профілізацію викладання низки дисциплін шляхом розширення обсягу викладання дисциплін військово-медичного спрямування та введення військово-спеціальних елементів до інших дисциплін. Це дозволяє підняти на якісно новий рівень ефективність дипломної підготовки військово-медичних фахівців.

Після успішного завершення навчання на факультеті та отримання диплому випускники факультету 100% отримують первинне офіцерське звання та працевлаштування у системі Міністерства охорони здоров'я України. Окрім цього, випускники факультету, які виявили бажання проходити військову службу на посадах офіцерського складу медичної служби ЗС України, мають можливість вступу до Української військово-медичної академії. З урахуванням реформування та скорочення збройних сил питома вага зарахованих слухачів на навчання в Українській військово-медичній академії з числа випускників факультету складає до 30% [5].

Другий варіант освіти майбутніх військових лікарів – це вступ до медичного університету чи інституту, який знаходяться майже в кожному обласному центрі України. Студенти, пройшовши відповідну військово-медичну підготовку у вузі з послідовним присвоєнням офіцерського звання медичної служби запасу, мають можливість до вступу в УВМА.

Після цього факультету у військову медицину приходять лише 5-6 осіб. Тому планується ввести нові принципи підготовки та укладання контракту. Генерал-майор медичної служби Ігор Хоменко наводив

приклад Німеччини, де юнак чи дівчина, що бажає бути військовим медиком, підписує контракт на 16 років. Саме тому із цього року (2021) абітурієнтам, які успішно складуть вступні екзамени, буде запропоновано підписати контракт на 10 років, після чого вони будуть зараховані до УВМА. Кадровий менеджмент має забезпечити молоді, яка прийшла у війська та прослужила 2-3 роки, перспективу здобути вузький фах за різними напрямками, а не тільки лікаря загальної практики. Крім того, в Академії у 2020 р. збільшили набір майже вдвічі лікарів загальної практики, і держзамовлення з 40 зросло до 80 осіб [6].

Основою наукової складової частини Української військово-медичної академії є Науково-дослідний інститут проблем військової медицини ЗС України, що проводить наукові дослідження.

Функціональними складовими Академії у сфері практичної підготовки слухачів є Головний військовий клінічний госпіталь та інші військово-медичні установи. УВМА поділяється на такі основні учбові підрозділи:

1. Факультет підготовки військових лікарів, в якому навчальний процес забезпечують 11 кафедр (головним завданням якого є підготовка фахівців із присвоєнням їм кваліфікації лікаря-спеціаліста) за 14 спеціальностями:

- Загальна практика – сімейна медицина (для Сухопутних військ);
- Загальна практика – сімейна медицина (для Військово-Повітряних Сил);
- Загальна практика – сімейна медицина (для Військово-Морських Сил);
- Хірургія;
- Анестезіологія та інтенсивна терапія;
- Стоматологія;
- Терапія;
- Неврологія;
- Психофізіологія;
- Інфекційні хвороби;
- Гігієна;
- Епідеміологія;
- Судово-медична експертиза;
- Фармація.

Термін навчання:

- 3 роки (для спеціальностей хірургічного профілю і загальної практики);
- 2 роки (для спеціальностей терапевтичного, медико-профілактичного профілю, стоматології, судово-медичної експертизи і фармації).

Після завершення навчання випускникам присвоюється кваліфікація лікаря-спеціаліста за відповідним фахом. Вони отримують сертифікат на право самостійної лікарської діяльності загальнодержавного зразка і призначаються на відповідні посади в медичних частинах, установах та закладах ЗС України.

2. Факультет перепідготовки та підвищення кваліфікації військових лікарів, діяльність якого здійснюється згідно з вимогами основних нормативно-регламентуючих документів з організації післядипломної освіти медичних (фармацевтичних) фахівців [5].

У липні 1998 р. Державною акредитаційною комісією Міністерства освіти і науки України УВМА присвоєно статус вищого закладу освіти IV рівня акредитації. У жовтні 1998 р. відкрито постійно діючі ад'юнктурі і докторантурі відповідно на 3 і 20 місць. У квітні 1999 р. створена спеціалізована вчена рада із захисту докторських і кандидатських дисертацій із медичних наук. У 1999 р. в УВМА проведено навчання військово-медичних фахівців Воєнних Сил Грузії, а у 2000 р. пройшли навчання військові авіаційні лікарі з Ірану. У 2012 р. відбувся випуск військових лікарів – психофізіологів ЗС Республіки Туркменістан. У 2000 р. УВМА також отримала ліцензію на провадження освітньої діяльності з наданням вищої освіти на рівні кваліфікаційних вимог до спеціаліста та магістра медицини (фармації). Із вересня 2000 р. в Академії запроваджена стовідсоткова підготовка лікарів (провізорів) за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Магістр медицини (фармації)». У листопаді 2004 р. УВМА отримала ліцензію на право провадження освітньої діяльності, пов'язаної з підвищенням кваліфікації медичних фахівців [9].

Управлінці в розвинутих країнах світу – це фахівці з економічною і юридичною освітою – медичні менеджери, а в Україні переважна їх більшість – це фахівці без досвіду і навичок управління, які мають виключно медичну освіту, зокрема і у сфері військової медицини.

Медичні менеджери поділяються на управлінців загальної кваліфікації і на управлінців-спеціалістів. На управлінців загальної кваліфікації покладається відповідальність за загальне управління медичним

закладом, а на управлінців-спеціалістів – ефективне управління специфічними напрямками, такими як: аналіз управлінських рішень та стратегій, зокрема в системі військової медицини, фінансів і складання бюджету, управління людськими ресурсами [7].

З огляду на це потрібно зазначити, що в системі військової медицини існують вагомі особливості щодо підготовки керівних кадрів. Якщо медичну освіту можна отримати у цивільних навчальних закладах, то отримати освіту військового-медичного управління було неможливо до 2012 року.

В Українській військово-медичній академії із цією метою ще у 2012 р. на кафедрі організації медичного забезпечення збройних сил була розпочата підготовка офіцерів військового управління оперативно-тактичного рівня за освітньо-кваліфікаційним рівнем «Магістр військового управління». Наказом Міністерства освіти і науки України від 24 травня 2019 р. № 724 був затверджений стандарт вищої освіти за спеціальністю 253 «Військове управління» (за видами збройних сил), галузь знань 25 «Воєнні науки, національна безпека, безпека державного кордону» для другого (магістерського) вищого рівня освіти. В освітній кваліфікації має зазначатись вид або рід ЗС України, у професійній кваліфікації зазначається – «Офіцер оперативного рівня». Офіцери відповідної кваліфікації отримують право на подальше здобуття вищої військової стратегічної освіти [8].

Висновки. Отже, в Україні за 30 років її незалежності відбулося створення та становлення військово-медичної освіти. Упровадження Воєнно-медичної доктрини та оборонної реформи зумовлює подальший розвиток підготовки військових медичних управлінців, перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців різних медичних профілів. Це зумовить набуття спроможностей щодо функціональної сумісності із країнами НАТО.

Література:

1. Про створення Української воєнно-медичної академії : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.10. 1995 № 380. URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP950820.html.
2. Власенко О.М., Скибінська Т.Р., Москаленко В.В. Підготовка лікарів для Збройних сил України. URL : <https://web.archive.org/web/20141208072232/http://www.nmu.edu.ua/e8.php>.
3. Про затвердження Положення про державний вищий навчальний заклад : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.09. 1996 № 1074. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1074-96-%D0%BF#Text>.
4. Національний медичний університет ім. О.О. Богомольця. Нариси історії ФПЛЗСУ. URL : <http://nmuofficial.com/zagalni-vidomosti/fakultety/pidgotovky-likariv-dlya-zbrojnyh-syl-ukrayiny/narys-istoriyi-fplzsu/>.
5. Військово-медична освіта в Україні. URL : <https://mil.in.ua/uk/vijskovo-medychna-osvita-v-ukrayini/>.
6. Командування медичних сил третє за чисельністю в ЗСУ. Інтерв'ю АрміяFM начальник Головного медичного управління ЗС України генерал-майор медичної служби Ігор Хоменко (5 березня 2020 р.). URL : <http://www.armyfm.com.ua/komanduvannya-medichnih-sil-tretye-za-chiselnistyu-v-zsu/>.
7. Health Care Administrator. Retrieved 11 September 2012. URL : www.mshealthcareers.com/careers.healthcareadmin.htm.
8. Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 253 «Військове управління (за видами збройних сил)» для другого (магістерського) рівня вищої освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 24 травня 2019 р. № 724/ Міністерство освіти і науки України. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2019/05/28/253-viyskove-upravlinnya-za-vidami-zbroynikh-sil-magistr.pdf>.
9. Підготовка офіцерів запасу. Історія УВМА. URL : https://drive.google.com/file/d/1ZleZOJ54slUIN87_Xp_NSWpS06SEIqSf/view.

УДК 354:353.2: 338.22.021.1:631.152

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2021.25.25>

ДЕРЖАВНА АГРАРНА ПОЛІТИКА ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ

Шатило Олексій,*orcid.org/0000-0002-8490-5223*

кандидат наук з державного управління,

докторант кафедри регіональної політики

Національної академії державного управління при Президентові України

У статті проаналізовано аспекти нормативно-правового, інституційного та фінансово економічного механізмів аграрної політики в Україні через призму політики економічної та з урахуванням компонентів енергетичної політики держави. Визначено, що в Україні напрацьовано комплексний механізм формування та реалізації аграрної політики, що знаходить свій вияв у визначених та закріплених відповідними правовими актами напрямках та пріоритетах аграрної політики. Поряд із тим з'ясовано, що прийняті основоположні акти потребують суттєвих змін у напрямі підвищення рівня їх дієвості шляхом закріплення на рівні законодавства поряд із пріоритетами обсягів фінансування у формі певного відсотка від державного бюджету або ВВП країни, а також прозорих та спрощених механізмів розподілу коштів. Визначено, що інституційна структура реалізації державної аграрної політики хоча й наявна в кількісному вигляді, однак, на нашу думку, потребує вдосконалення як на центральному рівні – шляхом приведення її в підпорядкованість політиці економічній, так і на місцевому, тим більше що значну частину функцій підрозділів реалізації аграрної політики на регіональному рівні є дублююча МінАПП робота з опрацювання документів учасників державних аграрних програм. Додатковим аргументом такої консолідації є успішний досвід запровадження Програми 5–7–9, яка впроваджується без прив'язки до певної галузі економіки, однак відіграє домінуючу роль у справі державної фінансово-кредитної підтримки аграрного підприємництва.

Окремої уваги заслуговує реалізація можливостей розв'язання енергетичних проблем за рахунок наявних в аграрній галузі сировинних потужностей, що за належної державної політики дало б можливість зменшити імпортозалежність в енергоресурсах. Базуючись на підходах Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки у сфері стимулювання виробництва та використання біологічних видів палива, доречно використати цільовий адаптований досвід, як то встановлення конкретних вимог щодо використання біопалива на певному відсотковому рівні загального обсягу споживання дизельного палива, встановлення податкових пільг тощо.

Ключові слова: економічна політика, аграрна політика, енергетична політика, аграрне законодавство, біодизель, органи державного управління аграрним розвитком.

Shatylo Oleksii. Public agrarian policy as ensuring Ukrainian national interests instrument

The article analyzes the legal, institutional and financial-economic mechanisms aspect of Ukraine agrarian policy through the economic policy and the components of public energy policy. It is determined a complex mechanism for the agricultural policy formation and implementation has been developed in Ukraine, which expressed in the relevant legal acts of priorities agricultural policy. At the same time, it was found the current redaction basic laws need correction in the increasing their effectiveness direction, by fixation along with priorities, funding, in the form of a percentage of the public budget or GDP, as well as transparent and simplified mechanisms for allocating that funds. It is also determined the public agricultural policy institutional structure implementation, although available but, in our opinion, needs to be improved both at the central level - by bringing it into line with economic policy and local. Especially since much of agricultural policy units functions implementation at the regional level is a duplicate of the Ministry of Agriculture Policy in the aspects of documents processing of government agricultural programs participants. An additional argument for such consolidation is the successful experience of implementing Program 5-7-9, which implemented without reference to a particular sector of the economy, but despite this plays a dominant role in public financial and credit support for agricultural entrepreneurship. Special attention should be paid to the realization of opportunities to solve energy problems at the expense of the available raw materials in the agricultural sector, which, with more efficient policy, would make it possible to reduce energy resources import dependence. Based on the approaches of the European Union and the United States in the field of production and use of biofuels stimulating, it is appropriate to use adapted experience, such as setting specific requirements for the use of biofuels at a certain percentage of total diesel consumption, tax incentives and more.

Keywords: economic policy, agricultural policy, energy policy, agricultural legislation, biodiesel, public administration of agricultural development.

Постановка проблеми. Розвиток аграрної сфери в Україні завжди був тією чи іншою мірою важливим акцентом державної політики, що зумовлюється місцем і роллю цієї сфери суспільного виробництва в економіці країни. Надходження до бюджетів усіх рівнів, забезпечення продовольчої безпеки

країни, валютні надходження від експорту, зайнятість у сільській місцевості та її соціально-економічний розвиток – ось далеко не повний перелік чинників, що зумовлюють актуальність розроблення ефективної аграрної політики. Водночас, з огляду на імпортозалежність національної економіки від енергоресурсів, сфера аграрного виробництва набуває додаткової ваги вже як інструмент забезпечення енергетичної безпеки держави. Саме тому як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні існує розгалужена система інституцій державного регулювання у відповідній сфері, а також створено нормативно-правове поле, яке, з одного боку, врегулює «правила гри» у сфері аграрного виробництва, а з іншого – покликане стимулювати його подальший розвиток відповідно до пріоритетів національної економічної політики держави.

Аналіз останніх досліджень. Питання формування аграрної політики, у тому числі з урахуванням іноземного досвіду, досить широко досліджено у варіативних аспектах, зокрема правовому, ресурсному, структурно-компонентному, глобалістичному (Х. Григорьєва, 2019; Т. Курман, 2018; П. Матвеев, 2019; А. Невесенко, 2017; П. Саблук, 2019). Поряд із тим наявні дослідження здебільшого спрямовують увагу на дослідження окремих аспектів аграрного сектору без прив'язки до процесу вироблення та впровадження економічної політики держави. Саме тому **метою публікації** визначено дослідження нормативно-правового, інституційного та фінансово-економічного аспектів аграрної політики в Україні через призму політики економічної.

Виклад основного матеріалу. Нині в Україні прийнята і діє ціла низка нормативно-правових актів із питань визначення орієнтирів та інструментів забезпечення розвитку аграрної сфери, серед яких найбільш вагомими є, зокрема, закони України «Про державну підтримку сільського господарства України» [1] та «Про альтернативні види палива» [2]. Окреслений перелік нормативно-правових актів є далеко не вичерпним із питань створення програмної основи розвитку агропромислового комплексу, адже прийнята і діє ціла низка галузевих актів, якими визначаються напрями та заходи державної аграрної політики в конкретних підгалузях, водночас усі вони в агрегованому вигляді знайшли своє відображення в положеннях Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України».

Проаналізуємо їхні положення більш детально. Так, Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» визначається досить широкий набір фінансових інструментів підтримки аграрного виробництва, серед яких – кредитні субсидії та компенсації лізингових платежів, бюджетна тваринницька дотація, часткові компенсації виробникам на придбання або будівництво основних засобів тощо. Водночас указаним Законом також визначається, що обсяги та порядок використання державного фінансування визначаються Кабінетом Міністрів України, що дає змогу констатувати відсутність чітко визначених або стійко прогнозованих видатків державного бюджету на заходи державної аграрної підтримки.

Водночас на державному рівні прийнято та ефективно реалізуються інші інструменти підтримки, у тому числі й суб'єктів підприємницької діяльності у сфері агропромислового виробництва. Йдеться про Постанову КМУ «Про надання фінансової державної підтримки» [3], повсюдною назвою якої є «Програма 5–7–9». Указана Програма не має прив'язки до конкретної сфери економіки, а поширюється на всіх суб'єктів господарювання, які відповідають критерію резидентності (бути зареєстрованими в Україні як суб'єкти підприємницької діяльності згідно з чинним законодавством), розміру суб'єкта господарювання (бути суб'єктом малого чи середнього підприємництва у розумінні Закону України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні») а також не отримували державної фінансової підтримки протягом певного періоду та у визначених граничних обсягах. Таким чином, Програма не спрямована на стимулювання розвитку саме аграрного виробництва або його окремих галузей, а прийнята для підтримки та розвитку всіх суб'єктів підприємництва. Поряд із тим за структурою кредитного портфелю саме на сільськогосподарських товаровиробників нині припадає понад 45% обсягів асигнованих за програмою коштів, що у вартісному вигляді становить понад 26,6 млрд грн [4].

У Законі України «Про альтернативні види палива», серед іншого, детально описано інструменти економічного механізму стимулювання у сфері альтернативних видів палива, зокрема стимулювання інвестиційної діяльності і запровадження новітніх технологій у сфері альтернативних видів палива шляхом створення пільгового режиму інвестиційної та іншої господарської діяльності іноземним інвесторам, що на практиці не знайшло свого втілення, адже в Україні нині відсутні будь-які механізми або пільгові режими, які б стимулювали іноземну інвестиційну активність у сфері аграрної енергетики, власне, так само, як і для вітчизняних учасників ринку. Таким чином, указане положення носить суто декларативний характер, як і низка інших, зокрема надання пільг і дотацій розробникам технологій виробництва альтернативних видів палива, стимулювання

фізичних і юридичних осіб до переходу на альтернативні види палива тощо. Це притому, що вказаний закон діє вже понад 20 років, що не може не знижувати вагу значення національного законодавства України в очах іноземних інвесторів і, відповідно, негативно впливає на інвестиційний імідж країни загалом.

Водночас у країнах Європи основою технологій із виготовлення альтернативних нафтовим видів палива становить виробництво біодизеля, що здебільшого виробляється з ріпакової олії. І виробництво, і використання такого палива, як правило, через слабку сировинну базу, має підтримку на державному рівні. У країнах – членах ЄС збудовано достатньо малих і великих переробних заводів. Зокрема, у Німеччині за рік виробляють близько 2 млн т біодизельного палива. Цей вид палива використовують і найближчі сусіди України: Чехія, Словаччина, Польща. Останнім часом ці країни суттєво збільшили посівні площі під ріпак. За даними німецької Федеральної агенції відновлювальних джерел енергії, площа посіву цієї культури торік сягнула 1,4 млн га, а середня врожайність – 38 ц/га. Із 2009 р. всі країни Європейського Союзу зобов'язуються виробляти й використовувати біодизельне паливо [5, с. 210]. Розглядаючи в ретроспективі ситуацію довкола виробництва біодизеля у світі, цікаво, що його виробництво знайшло значне поширення серед розвинутих країн. У Німеччині, Франції, Австрії, Чехії та США у вирощуванні ріпаку використовують 10–14% ріллі (з обсягом виробництва до 2 млн т біопалива).

В Україні, за розрахунками Міністерства аграрної політики і продовольства, виробництво біопалива з ріпакової олії має широкі можливості для застосування в агропромисловому секторі економіки та суміжних галузях. Щорічна потреба України в дизельному пальному становить близько 5 млн т. За сучасних технологій з одного гектару засіяних площ можливе виробництво 600 кг біодизеля, тобто для задоволення потреби всієї економіки потрібно засіяти 9,1 млн га орних земель, що становить 30% від усіх орних ґрунтів України (за врожайності 18 ц/га – середня врожайність ріпаку в Україні). Тому, зважаючи на високе виснаження продуктивності ґрунтів за постійного вирощування цієї олійної культури (задля природного відновлення ґрунту – на одному і тому ж місці висаджувати ріпак можна лише кожні чотири-п'ять років), подібне виробництво у масштабах усієї країни недоречне. Проте у розрізі використання такого дизельного палива виключно у сільськогосподарському виробництві, де потреба становить близько 2 млн т, виробництво і споживання біодизеля з ріпакової олії потребуватиме до 11% орних земель за мінімальної врожайності. Це може здешевити сільськогосподарське виробництво, зробити його відновлюваним і замінити імпортовані нафтопродукти на енергетичному ринку. Для показовості: за підсумками 2020 р. в Україні зібрано понад 2,5 млн т ріпаку [6], що за наведеними розрахунками вже повністю покриває потребу в цій сировині для виробництва біодизеля для сільськогосподарського виробництва, звичайно ж, за умови його переробки в Україні.

Проте на разі побудова та введення в експлуатацію окремих прямоорієнтованих на виробництво біодизеля виробничих комплексів (потужність – понад 5 тис т на рік) із відповідними інфраструктурними об'єктами не ведеться. Натомість спостерігається ситуація, за якої зусилля окремих сільськогосподарських підприємств, внутрішніх і зовнішніх інвесторів недостатні для налагодження повноцінної інфраструктури виробництва біодизеля з ріпакової олії в Україні. Тобто в сучасних умовах регулювання та стимулювання цього виду господарської діяльності на енергетичному ринку окремим ініціативам не вдається створити фактично нову індустрію зі значним економічним та екологічним ефектом у масштабах держави.

Ми не марно приділили значну частину цього дослідження опису можливостей та переваг виробництва біодизеля в Україні, адже цінові коливання на ринку паливно-мастильних матеріалів є основою інфляційних процесів, у тому числі й за індексом цін товаровиробників, а саме ціноутворення на паливному ринку залежить, перш за все, від зовнішніх чинників, оскільки Україна є імпортозалежною у сфері нафти та продуктів її переробки, у тому числі й дизельного пального.

Поряд із тим світовий досвід свідчить про значну увагу до розвитку інституційного середовища виробництва та використання біодизеля (табл. 1). Йдеться передусім про досвід Європейського Союзу, де директивами Європейського Парламенту та Ради встановлено конкретні вимоги щодо використання біопалива на рівні 10% загального обсягу споживання дизельного палива, а також рекомендації щодо зменшення загального обсягу споживання нафтопродуктів на 25% до 2030 р. Власне, рекомендація щодо зменшення споживання нафтопродуктів також певною мірою спрямована на збільшення обсягів споживання біопалива, адже є зрозумілим, що вона може бути трансформованою через певний період у конкретну вимогу, саме тому бізнес ураховує її під час довгострокового планування своєї діяльності.

Таблиця 1
Порівняльна таблиця компетенції та законодавчих практик у сфері виробництва та використання біологічних видів палива

Країна (об'єднання) Характеристика	Україна	Європейський Союз	Російська Федерація	Сполучені Штати Америки
Уповноважений орган	Міністерство аграрної політики	Європейська Рада	Міністерство сільського господарства	Міністерство енергетики Управління з енергоефективності та відновлюваних джерел енергії, відділ використання біоенергії (Office of Energy Efficiency and Renewable Energy, Office of the Biomass Program)
Основоположне законодавство	Закон України «Про альтернативні види палива» (від 14 січня 2000 року № 1391-XIV)	Директива Європейського Парламенту та Ради (ЕС) №2003/30/ЄС від 8 травня 2003 р. щодо стимулювання використання біопалива та інших видів відновлюваного палива для потреб транспорту (Official Journal L 123, 17/05/2003 р. 0042-0046)	Безпосереднього нормативного акту не існує На стадії розроблення перебуває концепція і проєкт технічного завдання на розроблення проєкту федерального закону «Про основи розвитку біоенергетики в Російській Федерації» (Об основах развития биоэнергетики в Российской Федерации)	Акт «Про Енергетичну політику» (Energy Policy Act of 2005) Акт «Про енергетичну незалежність та безпеку» (Energy Independence and Security Act of 2007) Акт «Про антикризову економічну стабілізацію» (Emergency Economic Stabilization Act of 2008) Федеральна програма використання біомаси (Biomass multi-year program plan, march 2008)
Ключові аспекти цільового регулювання	Відсутні зобов'язуючі норми; передбачена робота стандартів та стимулювання розвитку сировинної бази	Встановлюються вимоги до країн-членів щодо результату політики (використання біопалива): 5,75 % (до 2010 р.); 10% (до 2020 р.).	Господарська діяльність щодо біопалива здійснюється на загальних підставах (окремої галузі не існує)	Установлюють податкові пільги з їх поступовим підвищенням виробникам біопалива та гарантують використання кредитних ресурсів у виробничому процесі зі стимулюючими дотаціями малим виробникам. Мета – скорочення за 10 років споживання нафтопродуктів на 20%.
Примітка	Відсутні механізми стимулювання розвитку промислових виробництв біопалива	Конкретні механізми для держав не визначені. Мета політики – скорочення до 2030 року споживання нафтопродуктів на 25%.	Існують вагомні акційні обмеження з використання спирту як біопалива.	

Іншим важливим складником державної аграрної політики поряд із проаналізованим нормативно-правовим забезпеченням та засадами фінансування є інституційна компонента процесу її вироблення та реалізації.

Таблиця 2

Система органів та програмна основа впровадження регіональної аграрної політики в Україні

Область	Регіональний орган аграрної політики	Регіональна аграрна програма
Вінницька	Департамент міжнародного співробітництва та регіонального розвитку	Програма збереження та відтворення родючості ґрунтів земель державної форми власності у Вінницькій області на 2018–2022 роки Програми економічного і соціального розвитку Вінницької області на 2021 рік
Волинська	Управління економічного розвитку та торгівлі	Комплексна програма розвитку агропромислового комплексу у Волинській області на 2016–2021 роки
Дніпропетровська	Департамент економічного розвитку	Програма підтримки агропромислового комплексу Дніпропетровської області у 2017 – 2021 роках
Житомирська	Департамент агропромислового розвитку та економічної політики	Програма розвитку агропромислового комплексу Житомирської області на 2021–2027 роки
Закарпатська	Департамент агропромислового розвитку	Програма розвитку та підтримки тваринництва, птахівництва і бджільництва в області Програма розвитку та підтримки галузі рослинництва в області
Запорізька	Департамент агропромислового розвитку	Цільова регіональна програма «Сільське подвір'я» Програма розвитку лісового фонду Запорізької області на період до 2022 року
Івано-Франківська	Департамент агропромислового розвитку	Комплексна програма розвитку агропромислового комплексу та сільських територій Івано-Франківської області у 2021 році
Київська	Управління агропромислового розвитку	Комплексна програма розвитку сільського господарства та сільських територій Київської області на 2020–2023 роки
Кіровоградська	Департамент агропромислового розвитку	Обласна програма розвитку агропромислового комплексу Кіровоградської області на 2018–2023 роки
Львівська	Департамент агропромислового розвитку	Комплексна програма підтримки та розвитку агропромислового виробництва Львівської області
Миколаївська	Департамент агропромислового розвитку	Програма економічного і соціального розвитку Миколаївської області на 2021 рік
Одеська	Департамент аграрної політики, продовольства та земельних відносин	Програма соціально-економічного та культурного розвитку Одеської області на 2021 рік
Полтавська	Департамент агропромислового розвитку	Програма розвитку та підтримки аграрного комплексу Полтавщини за пріоритетними напрямками
Рівненська	Департамент агропромислового розвитку	Комплексна програма розвитку агропромислового комплексу Рівненської області на 2018–2022 роки
Сумська	Департамент агропромислового розвитку	Відсутні
Тернопільська	Департамент агропромислового розвитку	Комплексна програма розвитку агропромислового комплексу Тернопільської області на 2021–2025 роки Програма збільшення площ посадки та нарощування обсягів виробництва плодів і ягід у Тернопільській області в 2011–2025 роках
Харківська	Департамент агропромислового розвитку	Відсутні
Херсонська	Департамент розвитку сільського господарства та зрощення	Обласна цільова програма розвитку харчової та переробної галузі Херсонської області на 2020–2025 роки Програма розвитку рибного господарства в Херсонській області на 2020–2022 роки Регіональна програма з використання та охорони земель у Херсонській області на 2020–2024 роки
Хмельницька	Департамент розвитку агропромислового комплексу та земельних відносин	Програма розвитку агропромислового комплексу Хмельницької області на 2017–2021 роки

Так, вищим органом у цій сфері є профільне Міністерство аграрної політики та продовольства України (далі – МінАПП), діяльність якого спрямована на вироблення та реалізацію єдиної державної аграрної політики. Аналізована інституція була відроджена лише в минулому році, адже в попередній період аграрна політика реалізувалася через Міністерство економічного розвитку України (далі – Мінекономрозвитку). Доцільність відродження МінАПП, на нашу думку, є дискусійною через цілу низку чинників, серед яких – нерозривна єдність аграрної та економічної політик, де перша є складником другої, оскільки, навіть не вдаючись в глибоке теоретико-методологічне обґрунтування, можна з усією очевидністю констатувати, що сільське господарство є галуззю національної економіки, а отже, і політика має вироблятися єдина. Окрім того, як показало дослідження наявних важелів підтримки сільськогосподарської сфери, основний її інструмент – «Програма 5–7–9» носить загальноекономічний характер. Як уже зазначалося, вказана програма не є єдиним інструментом державної підтримки сільського господарства, адже МінАПП на 2021 р. отримало асигнування в розмірі 6,8 млрд грн, які були передані від Міністерства економічного розвитку, що означає, що вказані кошти були закладені в державному бюджеті та наявні механізми їх використання на розвиток аграрної сфери через Мінекономрозвитку.

Окрім центрального рівня, існує відповідна інституційна структура й на регіональному рівні – у формі цільових структурних підрозділів обласних державних адміністрацій (табл. 2), які відповідають за впровадження аграрної політики на місцях. У переважній більшості регіонів такі підрозділи є замкнутими виключно на питаннях упровадження аграрної політики, водночас є досвід на рівні Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської областей, де підрозділи, відповідальні за впровадження аграрної політики, включені до складу департаментів економічного розвитку відповідних обласних державних адміністрацій. Водночас необхідно зазначити, що хоча аграрна політика на регіональному рівні й представлена відповідними інституціями, а також, як показує дослідження, розроблені та впроваджуються певні місцеві програми аграрного розвитку на рівні областей, суттєвої ролі вони не відіграють, адже їх фінансування по регіонах коливається від кількох сотень тисяч до щонайбільше кількох мільйонів гривень, що не може індивідуально дати суттєвого ефекту для розвитку аграрного сектору того чи іншого регіону. Таким чином, ключовим напрямом діяльності окреслених регіональних підрозділів є на разі збір та перевірка відомостей щодо суб'єктів господарювання, які претендують на фінансову підтримку за рахунок коштів загальнодержавних програм, розпорядником яких є МінАПП. При цьому питання самої компенсації коштів за рахунок державних програм вирішується виключно на рівні профільного міністерства та після подання туди повного переліку документів, що створює лише зайвий етап для цільового суб'єкта господарювання, який претендує на отримання відповідних коштів.

Резюмуючи викладене, можемо констатувати, що в Україні напрацьовано комплексний механізм формування та реалізації аграрної політики, що знаходить свій вияв у визначених та закріплених відповідними правовими актами напрямах та пріоритетах аграрної політики. Поряд із тим з'ясовано, що прийняті основоположні акти потребують суттєвих змін у напрямі підвищення рівня їх дієвості шляхом закріплення на рівні законодавства поряд із пріоритетами обсягів фінансування у формі певного відсотка від державного бюджету або ВВП країни, а також прозорих та спрощених механізмів розподілу коштів. Також визначено, що інституційна структура реалізації державної аграрної політики хоча й наявна в кількісному вигляді, однак, на нашу думку, потребує вдосконалення як на центральному рівні – шляхом приведення її в підпорядкованість політиці економічній, так і на місцевому, тим більше що значну частину функцій підрозділів реалізації аграрної політики на регіональному рівні становить дублююча МінАПП робота з опрацювання документів учасників державних аграрних програм. Додатковим аргументом такої консолідації є успішний досвід запровадження Програми 5–7–9, яка впроваджується без прив'язки до певної галузі економіки, однак відіграє домінуючу роль у справі державної фінансово-кредитної підтримки аграрного підприємництва.

Окремої уваги заслуговує реалізація можливостей розв'язання енергетичних проблем за рахунок наявних в аграрній галузі сировинних потужностей, що за належної державної політики, базуючись на підходах Європейського Союзу та Сполучених Штатів Америки, дало б можливість зменшити імпортозалежність в енергоресурсах.

Перспективним напрямом подальших досліджень є теоретико-методологічне обґрунтування розподілу обов'язків та механізмів синергетичної взаємодії між центральним, регіональним та місцевим рівнями (сільськими спроможними громадами) у питанні формування та провадження економічної політики в аграрній сфері.

Література:

1. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24 черв. 2004 р. № 165. *Голос України*. 2004. 7 вересня.
2. Про альтернативні види палива : Закон України від 21 трав. 2004 р. *Голос України*. 2000. 15 лютого.
3. Про надання фінансової державної підтримки : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 12. *Офіційний вісник України*. 2020. 14 лютого.
4. Структура кредитного портфеля у розрізі видів економічної діяльності *Фонд розвитку підприємництва* : вебсайт. URL: <https://bdf.gov.ua/5-7-930-08-2021.pdf> (дата звернення: 02.09.2021).
5. Бережний Я., Шатило О. Стратегічне планування й управління в енергетиці України: механізм забезпечення національних економічних інтересів. Івано-Франківськ : Фоліант, 2015. 241 с.
6. Обсяг виробництва сільськогосподарських культур на 1 грудня 2020 року. *Державна служба статистики України* : вебсайт. URL: www.ukrstat.gov.ua (дата звернення: 02.09.2021).